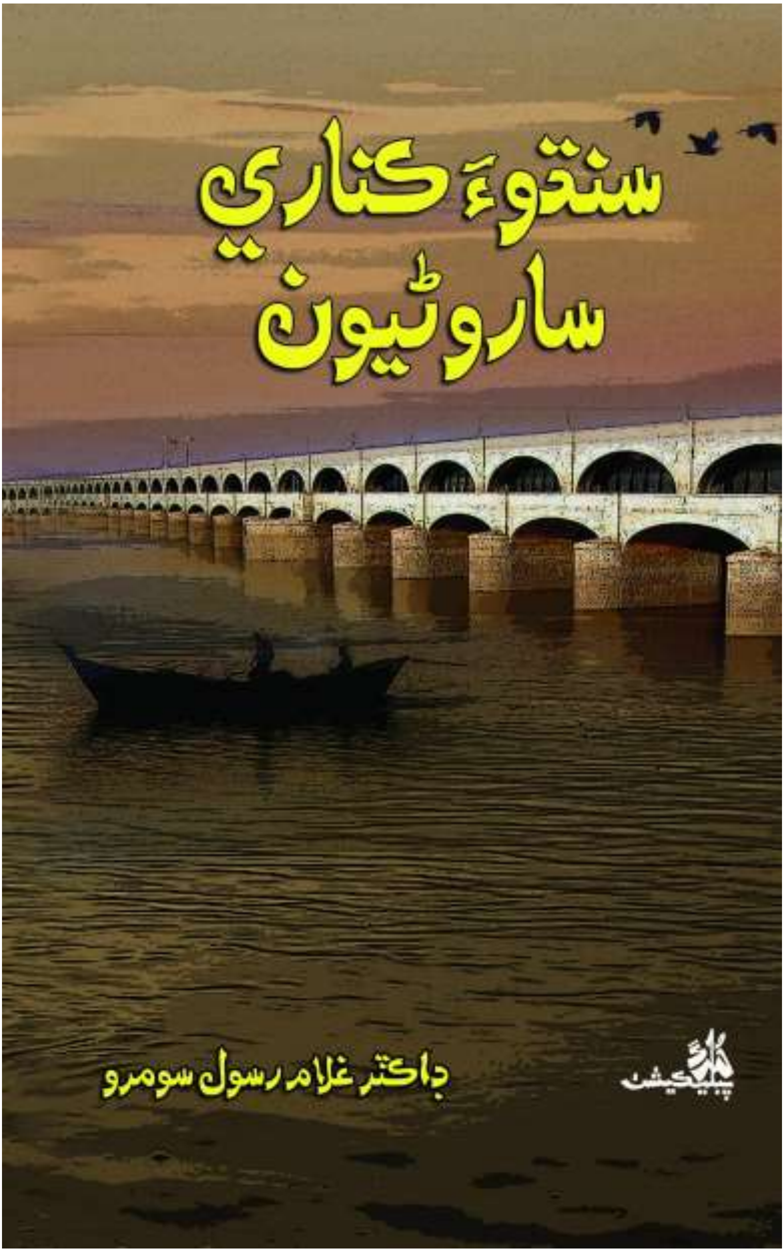
سنڌوءَ ڪناري
ساروٽيون
ڊاڪٽر غلام رسول سومرو

سنڌوءَ ڪناري ساروٽيون

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو

مرڪ پبليڪيشن ڪراچي

2021ع

ڊجيٽل ايڊيشن

2023ع

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

Book No: 113

حق ۽ واسطا ليکڪ وٽ محفوظ

ڪتاب: سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون

موضوع: (يادگيريون)

ليکڪ: ڊاڪٽر غلام رسول سومرو

ڇپائيءَ جو سال: 2021ع

ڪمپوزنگ: عمران نذير ۽ سعيد مرتضيٰ

ٽائيٽل لي آئوٽ: زين ڪمپيوٽرس ۽ پرنٽرس ڪراچي

ڇپائيندڙ: مرڪ پبليڪيشن ڪراچي

ڊجيٽل ايڊيشن: سنڌ سلامت ڪتاب گھر

www.sindhsalamat.com

Room No3 ,305 .rd Floor Sabir Manzil 98
Near Gul Plaza, Marston Road Karachi
murk.publication@gmail.com
murtazalaghari64@gmail.com
03005182494

ملھ: 400 رپيا

ڪتاب ملڻ جا هنڌ:

ڪاتياواڙ بڪ اسٽور اردو بازار ڪراچي، پٺاڻي ڪتاب گھر حيدرآباد،
ڪنول ڪتاب گھر حيدرآباد، رومي ڪتاب گھر حيدرآباد
دانيال ڪتاب گھر حيدرآباد، رابيل ڪتاب گھر لاڙڪاڻو،
سنڌيڪا ڪتاب گھر سکر، ٿر ڪتاب گھر مٺي،
تهذيب بڪ اسٽور خيرپور ميرس، مهراڻ ڪتاب گھر سانگھڙ،
پريتم قاضي نواب شاهه، مرڪ پبليڪيشن ڪراچي

ارپنا

زندگي ڪتاب وانگر آهي
جنهن کي اسان پان لکندا آهيون.

امڙ جي نالي
جيڪا ٻاروتڻ ۾
سينگاري ٿاهي
ڪتابن جو ٿيلهو ڪلهي ۾ وجهي
اسڪول موڪليندي هئي.

سنڌسلامت پاران :

سنڌ سلامت ڪتاب گهر پاران ناميارِي ليکڪ ڊاڪٽر غلام رسول سومرو پاران لکيل آتم ڪٿا/ساروٽين تي آڌاريل ڪتاب ”سنڌوءَ ڪناري ساروٽيون“ اوهان اڳيان آڻي رهيا آهيون.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري جون ساروروٽيون نہ رڳو اُهي ڪهاڻيون آهن جيڪي سندس حقيقي وارتائون ۽ واقعا آهن، پر سندس ساروٽين ۾ آکاڻيون، ڪهاڻيون، افسانا ۽ هڪڙا پوئٽريٽ آهن. انهن ۾ ڪيترائي ڪردار آهن، توڙي جو سندس يادگيرين جا ڪجهہ ڪردار هي دنيا ڇڏي چڪا، پر ڊاڪٽر صاحب جي لکڻين جو انداز اهڙو آهي جو مطالعو ڪندي ڇڻ پاڻ اُن زماني ۾ پهچي اُنهن انمول ڪردارن سان رهاڻيون ڪندا هجون.

هي ڪتاب مُرڪ پبليڪيشن، ڪراچيءَ پاران 2021ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون غلام رسول سومري ۽ مرتضيٰ لغاريءَ جا جن هي ڪتاب سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ اپلوڊ ڪرڻ جي اجازت ڏني.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)، ڪراچي
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

سنٿاءُ

- پبلشر نوٽ: مرتضيٰ لغاري 08
- مهاڳ: هڪ دور جي ڪٿا ڊاڪٽر احسان دانش 10
- ليکڪ پاران: سنڌوءَ ڪناري ڊاڪٽر غلام رسول سومرو 24

- سنڌوءَ جي ڪناري 30
- 1948ع وارو زمانو ۽ سکر مان هندو سنڌين جي لڏپلاڻ 33
- نئون جيئدان 37
- چاچو عبدالرحمان ٽپالي 41
- شهر کان ڳوٺ ڏانهن سفر 45
- ڳالهيون جي وسريو نہ وسرن 50
- ڳوٺ ڪنگن ۾ گهاريل ڏينهڙا 54
- لاڙڪاڻي جي گهاڙ واه جي ڪٿا 58
- مرزا اسحاق بيگ 88
- گهاڙ واھ جي ڪپ تي محفل ميلاد ۽ مولوي قاري خير محمد 92
- ولي ٽيڻ جي خواهش 95
- ڪاري پڪيءَ جو اثر 88
- گهاڙ جي ڪناري تي سڄڻن سٽ جي پڪنڪ 101
- لاڙڪاڻو باغن جو شهر 104
- گهاڙ واھ تي لاڙڪاڻي جي ڏاهي جمن فقير جي جهوپڙي 119
- غيبي خان ۽ جلال ماڇي 121
- علي گوهر آباد جو سماجي ماحول ۽ باغ بهاريون 124
- سامٺيا روڊ علي گوهرآباد 128
- ماتمي جلوس ۽ عشق- حسين 134
- مذهبي رواداري واريون روايتون 136
- جشن ميلاد ۽ مجالس امام عالي مقام 138

- لاڙڪاڻي جو غريب مقام شهر جو سڀ کان وڏو تفريحي سماجي معاشي ۽ ثقافتي مرڪز 145
- آهنگرن جي بستي 149
- لاڙڪاڻي ۾ سنيما جو دلنشين ماحول 154
- نگار سنيما جو داداگير ڇاڇو مڪراڻي 158
- دوستي جي نئين باب جو آغاز 162
- شيخ بهاو الدين ۽ عبدالستار شيخ 166
- مظفر حسين پناڻ هڪ اعليٰ آدرش جو مالڪ مل اونر 170
- لاڙڪاڻي ۾ جديد صنعتن جو قيام 174
- سنڌ سمال انڊسٽري ۾ يونائيٽيڊ ورڪرس يونين جو قيام 177
- لاڙڪاڻي جو قديم لاهوري محلو 185
- ليڪچرر شپ 186
- خدا جا پرسرار ٻانها 189
- سيوا ڪنج هاسٽل 196
- ٽرام جو آخري اسٽاپ چاڪي واڙو 200
- سوامي نارائڻ مندر ۽ سيوا ڪنج هاسٽل 205
- اين.اي.ڊي ڪاليج جي سيوا ڪنج هاسٽل ۾ زندگي جوسفر 210
- گورنمينٽ ڊگري سائنس ڪاليج لياري پراڻي حاجي ڪيمپ 219
- لي مارڪيٽ جي لسي مٽن چاپ ۽ بار بي ڪيو 223
- سليم سينڊو 226
- ظهير الدين صديقي 231
- انچولي سوسائٽي فيڊريل بي ايريا ڪراچي ۾ رشتي جون ڳالهيون ۽ شادي 235
- آتم ڪٿاڪاري ۽ تعليم جا مرحلا 246
- پي ايچ ڊي لاءِ تياري 253
- محمد وسيم بخاري 257
- عبدالحفيظ شاهه 265

پبلشر نوٽ:

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو سنڌي ادب جو سينيئر ليکڪ آهي. هن زندگيءَ جو اڌ کان وڌيڪ حصو سنڌي ادب کي ڏنو آهي، ڇو ته ڪاليج ۽ يونيورسٽيءَ واري زماني کان ئي سندس تعلق ادب سان جڙيو، هن سنڌي ادب ۾ ايم اي ۽ پوءِ پي ايڇ ڊي ڪئي، وري سنڌي ادب جو استاد ٿي سامهون آيو ته تدريسي دنيا ۾ پنهنجي مقبوليت ماڻيائين، هن جيڪي تدريسي زندگيءَ دوران رنڊا روڙيا اُهي به سنڌي ادب جي نون توڙي پراڻن پڙهندڙن کان ڳجها نه آهن.

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو بنيادي طور ڪالمسٽ ۽ مضمون نگار رهيو آهي، پر هن 1992ع ۾"ضلعي لاڙڪاڻي جي ادبي تاريخ ـ ورهاڱي کان اڳ" جي موضوع تي پي ايڇ. ڊي لاءِ مقالو لکي هڪ محقق طور سڃاڻپ ماڻي ورتي. سندس ٿيسز 2019ع ۾ ڇپجي چڪي. پر ڊاڪٽر صاحب پنهنجي لکڻ واري ڪرت کي ڪٿي به جهيٽو يا جهڪو ٿيڻ نه ڏنو، هن ڪجهه وقت ڏيهه ته ڪجهه پرڏيهه ۾ رهي جيڪي يادگيريون لکيون اُهي پنهنجي جاءِ تي تمام خوبصورت ۽ سندس زندگيءَ جا اهم باب آهن. ڇو ته يادگيريون هوئڻ ئي دلچسپ هونديون آهن. جيڪڏهن يادگيريون سنجيده ۽ سگهاري اديب جي قلم مان نسريون هجن ته انهن ۾ رس چس ڪجهه سرس هوندو آهي.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري جون سارو روٽيون نه رڳو اُهي ڪهاڻيون آهن جيڪي سندس حقيقي وارتائون ۽ واقعا آهن، پر سندس ساروٽين ۾ آکاڻيون، ڪهاڻيون، افسانا ۽ هڪڙا پوئٽريٽ آهن. انهن ۾ ڪيترائي ڪردار آهن، توڙي جو سندس يادگيرين جا ڪجهه ڪردار هي دنيا ڇڏي چڪا، پر ڊاڪٽر صاحب جي لکڻين جو انداز اهڙو آهي مطالعو ڪندي جڻ پاڻ اُن زماني ۾ پهچي اُنهن انمول ڪردارن سان رهاڻيون ڪندا هجون.

مرڪ پبليڪيشن ڪراچيءَ طرفان ڊاڪٽر غلام رسول سومري صاحب جو يادگيرين تي آڌاريل ڪتاب ”سنڌوءَ ڪناري ساروٽيون“ شايع ڪري نہ رڳو بهترين ڪتاب جو اضافو ڪري رهيا آهيون، پر نئين ٽوڙي پراڻي ٿهي لاءِ هڪڙي تاريخ محفوظ ڪري رهيا آهيون، اميد تہ سُٺي موٽ ملندي.

مرتضيٰ لغاري

مهاڳ

هڪ دور جي ڪٿا

ساروڻيون انسان جي زندگيءَ جو انمول سرمايو آهن. خاص طور ڪنهن بہ انسان جي ٻالڪ پڻي جون يادگيريون ڏاڍيون حسين هونديون آهن، جن ۾ ننڍيون ننڍيون شرارتون ۽ رانديون، رساما ۽ پرچاءَ ۽ انيڪ معصوم جذبا سمايل هوندا آهن، پر ماضيءَ جون ڪي سارون سورَ بہ ڏينديون آهن. شايد انهيءَ ڪري اردو جي شاعر اختر انصاري چيو هو تہ:

يادِ ماضي عذاب هے يا رب
چهين لے مجه سے حافظه ميرا

پر ڳالهہ اِتي پوري ڪونہ ٿي ٿئي ڪي يادون انسان جي ذهن تي خوشگوار ۽ اڻ مٽ نشان بہ ڇڏي وينديون آهن، جن ڪي ماڻهو عمر ڀر وساري نہ سگهندو آهي...... بهرحال ڪجھ بہ هجي اُهي پَل جيڪي زندگيءَ جي وڻ تان پڪيئڙن وانگر اڏرندا ويندا آهن، سي تلخ هجن يا شيرين پر انسان ڪي پيارا ئي هوندا آهن. اصل ۾ سهڻيون ساروڻيون ڪنهن بہ انسان جي دل ۽ ذهن ۾ موجود هڪ اهڙو خزانو آهن، جنهن ڪي اگر هو پنهنجي ذهن جي اسٽور روم يا اندر جي تهہ خاني ۾ سانڍي رکندو تہ منجهس سرهاڻ رهندي پر جيڪڏهن اُهي جڳ سان ونڊيندو تہ جڻ اها سڳنڌ پکيڙيندو ۽ ائين پنهنجي مَنَ ڪي هلڪو پائيندو.

ڪي ماڻهو تہ جيئندا ئي يادن جي سهاري آهن، اُهي ساروڻيون ئي سندن جيون لاءِ ٻَلُ هونديون آهن. ساروڻين جو اهو سلسلو جيڪو انسان جي ذهن ۾ قافلن جيان قطارون ٺاهي هلندو آهي، انهن ڪي اگر ڪو ماڻهو پنن تي اتاري تہ اُهي ادب جو شاهڪار بہ ٿي سگهن ٿيون. اهڙيون ساروڻيون جيڪي ڪتابي

شڪل ۾ شايع ٿين ٿيون اصل ۾ ڪنهن به انسان جي آتم ڪٿا جو حسين حصو هونديون آهن ۽ دنيا جي ڪيترن ئي ماڻهن، جيڪي اڳ ليکڪ نه هئا، جڏهن پنهنجون آتم ڪٿائون ۽ يادگيريون لکيون ته وڏا ليکڪ بڻجي ويا. آتم ڪهاڻين ۽ يادگيرين مان ماڻهن جي زندگيءَ جي ڪوڙ سارن تجربن، مشاهدن ۽ وقت جي طوفانن توڙي خوشيءَ جي لمحن جو اندازو ٿيندو آهي. مون کي ته ننڍي لاءِ کان وڏي ڀين جي زباني سندن زندگيءَ جي ڪهاڻي ۽ يادگيريون ٻڌڻ جو گهڻو شوق رهيو آهي، اهو ئي سبب آهي جو مان اڪثر پنهنجي ڏاڏا سائين کان سندس زباني سندس زندگيءَ جي تجربن ۽ واقعن بابت قصا پيو ٻڌندو هيس ۽ ائين ئي بابا سائين به جڏهن پنهنجي يادن جا ورق ورائيندو آهي ته بيحد لطف ايندو آهي.

يادگيريون هونءَ ته ڪنهن به انسان جو ذاتي سرمايو آهن، جنهن کي هو لوڪ کي آڇي يا نه اها سندس ئي مرضي آهي، پر جڏهن کي ساروڻيون ڇپجي پڌريون ٿين ٿيون ته اُهي سيني ماڻهن لاءِ اهميت جوڳيون بڻجي وڃن ٿيون، ڇوته انهن ۾ رڳو ڪنهن به ليکڪ جي ذاتي ۽ انفرادي زندگيءَ جي تجربن ۽ مشاهدن جو قصو نه هوندو آهي پر اجتماعي طور سڄي سماج جو نقشو به سامهون ايندو آهي. ڪيترن ئي اهڙن ڪردارن جو ذڪر به ايندو آهي، جن بابت عام ماڻهن کي ڪا خاص ڄاڻ نه هوندي آهي. اهڙين ساروڻين ۾ ليکڪ جي داخلي جذبات سان گڏ خارجي حالتن جي ڄاڻ به ملندي آهي. ناميارِي ليکڪ ڊاڪٽر غلام رسول سومري جي ساروڻين تي مشتمل هن ڪتابَ **"سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون"** ۾ به اوهان کي اهو سڀ ڪجهه نظر ايندو.

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو هڪ محنتي ۽ اورچ ليکڪ آهي. جيڪو هڪ وڏي عرصي کان سنڌي ادب ۾ هڪ مضمون نگار، ڪالم نگار ۽ مقاله نگار جي حيثيت ۾ سڃاتو وڃي ٿو. هو بنيادي طور سنڌي ادب جو استاد رهيو آهي ۽ ڪراچي جي مختلف

ڪاليجن ۾ تدريسي سرگرمين ۾ مصروف رهڻ سان گڏ لکڻ پڙهڻ ڪي بہ وقت ڏيندو رهيو آهي. هن 1992ع ڌاري **”ضلعي لاڙڪاڻي جي ادبي تاريخ - ورهاڱي ڪان اڳ“** جي موضوع تي پي ايچ. ڊي لاءِ مقالو لکي هڪ محقق جي سڃاڻپ بہ ماڻي. اهو مقالو 2019ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو آهي ۽ ان کي علمي ادبي حلقن طرفان گهڻو پسند ڪيو ويو آهي. ڊاڪٽر غلام رسول سومري جو هي ڪتابُ جيڪو اوهان جي هٿن ۾ آهي، اصل ۾ سندس يادگيرين جو البم آهي، ان ۾ ڪيئي رنگين ۽ بليڪ اينڊ وائيٽ تصويرون آهن، تصويرون جن کي هن سهڻن لفظن سان چِٽيو آهي. انهن تصويرن ۾ ستن ڏهاڪن جي ڪٿا آهي، انوکا ڪردار آهن، واقعا آهن ۽ سڀ کان اهم ڳالهہ انهن تصويرن ۾ حسين احساس ۽ ڏک سُک جا لمحا آهن. هي ساروڻيون لکي ڊاڪٽر صاحب انهن لمحن کي جيئرو ڪيو آهي، جيڪي وقت جي دز هيٺان دٻجي گم ٿي ويا هئا. اُهي لمحا جن جي حسن ۽ ڪرب کي ليکڪ هر لمحي محسوس ڪيو هوندو اڄ هنن ساروڻين جي طفيل اسان سيني تائين پهتا آهن ۽ انهن کي حياتِ جاودان ملڻ جو امڪان آهي.

جيڪڏهن زندگيءَ کي ناول سان تعبير ڪجي تہ زندگيءَ جا ننڍا ننڍا لمحا، ننڍين ننڍين ڪهاڻين وانگر ئي آهن. جيتوڻيڪ هن وقت زندگيءَ جي وشال ڪينواس بدران ڪي ناول بہ جيون جي چند لمحن تي بہ لکيا وڃن ٿا، بهرحال ڪجھ بہ هجي پر زندگيءَ جِي ڪهاڻي لمحن جي ذرن سان ملي اڳتي وڌي ٿي. ڊاڪٽر غلام رسول سومري جون هِي يادگيريون بہ ننڍڙين ننڍڙين ڪهاڻين وانگر ئي آهن، جن ۾ ڏاڍا خوبصورت منظر ۽ احساس موجود آهن. هنن يادگيرين ۾ هن زندگيءَ جي انهن پلن کي محفوظ ڪيو آهي، جن کي هن اهم سمجهيو آهي، انهن تاريخي حقيقتن کي عيان ڪيو آهي، جيڪي لڪل هيون، انهن انسانن کي ياد ڪيو آهي، جيڪي اسان کان وسري چُڪا هئا، انهن منظرن کي چِٽيو آهي،

جيڪي اڄ رهيا ئي ڪونهن. هي يادگيريون جيڪي ليڪڪ جي آتم ڪٿا وانگر ئي آهن، انهن ۾ هُن هڪ دور جي ڀُالهايل تاريخ پڻ لکي آهي. هنن ساروڻين ۾ اسان کي سماج ۽ قدرن جي تبديلي جا آثار ٻہ نظر ايندا تہ سياسي، سماجي، ثقافتي، معاشي، تجارتي ۽ اقتصادي تاريخ جا اولڙا بہ پَسبا. هنن يادگيرين ۾ سکر، لاڙڪاڻو، ڪراچي بلڪ سڄي سنڌ جي ڪالھ کي پَسي سگهجي ٿو. ڪالھ، جيڪو ماضي هيو، اهو حال کان بهتر هيو يا بدتر....! ڊاڪٽر غلام رسول سومري جي هنن يادگيرين جي جهروڪن مان اسان اها سنڌ پَسي سگهون ٿا، جيڪا اڄ هڪ خوابَ وانگر ڀاسي ٿي.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري جي هنن ساروڻين جو سلسلو سنڌوءَ جي ڪناري کان شروع ٿئي ٿو. سنڌو، جيڪو هزارين سالن کان هن ڌرتيءَ کي سيرابُ ڪندو اچي ٿو، انهي سنڌوءَ بابت انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا ۾ لکيل آهي تہ ”سنڌو ندي اولھ ٿبيٽ Tibet)) جي ڪيلاش جبل کان شروع ٿئي ٿي، جيڪو ڌرتيءَ جي سطح کان 17000فوٽ اوچائيءَ تي آهي .هيءَ ندي جنهن هنڌان نڪري ٿي، اُن کي سنڌونديءَ جي پهرين ماٿريءَ جي ٿبيٽي لوڪن جي ٻوليءَ ۾ ’ سنگي سَمبوLion River))‘، شينهن درياھ ۽ بلتي لوڪ ان کي گيمتش ۽’ تسہ فوTsah-Fo) ‘) (ٻلوان ندي) سڏين ٿا. جنهن هنڌان هيءَ ندي وهي نڪري ٿي، اُن کي ’سنگهي- ڪا- باب (Singhi- ka-Bab) يعني’شينهن جو مُنهن ‘سڏجي ٿو “.سنڌوءَ جو طويل سفر سنڌ جي ڊيلٽا واري علائقي ڪاري ڇاڻ تائين اچي پورو ٿئي ٿو ۽ هيءُ درياھ پنهنجي موج ۽ مستي ۾ وهندو اچي سمنڊ ۾ سمهي پئي ٿو .ان سنڌو شينهن درياھ سان ڊاڪٽر غلام رسول سومري جو جمڻ کان وٺي ساٿ ۽ سُٻنڌ رهيو ۽ زندگيءَ جا ڪوڙ سارا حسين ۽ قبيح لمحا هن سنڌو جي سنگ گذاريا .سنڌو ڪڏهن هن لاءِ موت جو هنج بڻيو تہ ڪڏهن ان کيس جئدان بخشيو .ٻال

وهيءَ ۾ هو انهيءَ سنڌوءَ مان ٿي پيرا ٻڌندي ٻڌندي ٻچيو هو . اوهان هي ڪتاب پڙهندي ڪوڙ جاين تي محسوس ڪندا تہ سنڌو هن جي ساروڻين جو مرڪز آهي .هي ساروڻيون ڊاڪٽر غلام رسول سومري جي زندگي جي ڏکن سکن جي پوتاميل آهن .هنن ساروڻين ۾ ليکڪ جي ٻال پڻي ۽ جواني جا ڏينهن ۽ انهن ڏينهن ۾ ڳوناڻي ۽ شهري زندگيءَ جا عڪس ۽ اولڙا جابجا تہ نظر اچن ٿا پر سماج جا بدلجندڙ رخ بہ ڏسي سگهجن ٿا.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري خاص طور ٻال وهيءَ ۾ جيڪا ڏکي زندگي گذاري آهي، پنهنجي حياتي جا اهڙا لمحا ياد ڪندي هو لکي ٿو” :پراڻي لاوارث مندر جي اجاڙ ماحول ۾ اسان جيڪي زندگي جا ڏينهن گذاريا سي اسان جي زندگي جا مشڪل ترين ڏينهن هئا سواءِ پارومل پڪوڙائي جي پڪوڙن جي مزي ۽ سواد کان علاوه ڪا بہ اهڙي مزي جي يا خوشي جي ڳالهہ ڪانهي جنهن کي ياد ڪري سگهئون“.

ڊاڪٽر غلام رسول جي زندگي ڪوڙ سارن ماڻهن لاءِ مثالي زندگي آهي .هو هڪ اهڙو ٻار هيو، جنهن کي زندگيءَ جون بنيادي سهولتون بہ ميسر نہ هيون، سندس جو جنم تہ سکر ۾ سنڌو جي ڪناري ٿيو پر هن نج ڳوناڻي زندگي بہ گذاري، خاص طور هن جا پنهنجي خاندان سان گڏ لاڙڪاڻي جيلس بازار لڳ هڪ اجاڙ مندر ۾ گهاريل ڏينهن، ڏاڍا عجيب آهن .ڊاڪٽر صاحب انهن ڏينهن کي بہ پنهنجين ٻاراڻين شرارتن ۽ موج مستين ۾ گذاري پنهنجي ساروڻين ۾ خوبصورت نموني بيان ڪيو آهي. مندر ۾ رهڻ وارن ڏينهن جون اهي يادون ۽ پَلَ ساريندي هڪ جاءِ تي هو لکي ٿو ” 1949_1950ع ڌاري گهاڙ واهہ جي پل جي جيلس بازار واري پهرين دروازي جي اوپر ۾ مندر هو. مٿس ٻڙ جي وڻ جو پڪڙيل وڏو چانورو هو. اسان ميروخان سان لڳ ڳوٺ ڪنگن کان لڏي پهريون مندر جي آڳر ۾ اچي ٽپڙٽاڙي رکياسي، ياد ناهي تہ گهڻان

ڏينهن مندر ۾ ٽڪيا رهياسي .منهنجي وڏي پيڻ ۽ مان روز مندر جو آڳر ٻهاريندا هئاسي ...... گهاڙ واه جي پل وارو منظر ۽ ان سان وابستا يادگيرين ڪي وساري سگهيو آهيان نہ وري مندر واري اڱڻ ڪي ۽ نہ ئي اتي قائم ميخاني ۽ ميخاني جي موالين جي ڪرتوتن ڪي. آءُ جڏهن بہ لاڙڪاڻي ايندو آهيان تہ منهنجيون اکيون اهي هنڌ ماڳ ڏسڻ لاءِ آتيون رهنديون آهن".

ساروٽين جو هي ڪتاب سنڌوءَ جي اوج جي ڪهاڻي بہ ٻڌائي ٿو. پس منظر ۾ سکر بيراج جي اڏاوت جا تفصيل ۽ ان ۾ انگريز دور جي جهلڪ بہ نظر اچي ٿي. ڊاڪٽر غلام رسول، ڪتاب جي منڍ ۾ ئي سنڌوءَ سان پنهنجو عجيب سُمبنڌُ ٻڌائي ٿو، ۽ اهو سُبنڌ اڄ تائين هن ٽٽڻ نہ ڏنو آهي .هن جا ابا ڏاڏا ڳوٺ عاقل خالد ۾ سنڌو درياهہ تي رهندا هئا جن ڪي هو فليش بئڪ ۾ ياد ڪندو رهي ٿو.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري پنهنجي هن ڪتاب ۾ ورهاڱي کان اڳ واري دور ڪي ياد ڪندي سنڌ ۾ خوشحالي ڀائيچاري، مذهبي رواداري ۽ انسان دوستي واري ماحول ڪي جنهن ريت چٽيو آهي، ان ڪي ياد ڪري رڳو هڪ ٿڌو ساهہ ئي ڀري سگهجي ٿو، اهڙي طرح ٻال وهي جي يادگيرين مان سکر جي گَئوشالا جو چٽيل منظر بہ من موهيندڙ آهي تہ پپل جي ٿڌڙي ڇانوَ ۾ نار تي تيل ميٺ هٽي وهنجڻ واري ياد جو بہ جواب ناهي .اِهو اُهو دور هو جڏهن ماڻهن جا من نفرتن ۽ ڪدورتن جي غلاظتن کان پاڪ هئا . مذهب، رنگ، نسل، فرقي ۽ ٻولين جا سنڌا هوندي بہ ڪوئي ڪنهن ڪي رنجائيندو نہ هو، بلڪ منجهن باهمي محبت ۽ ڀائيچارو هوندو هو .اهو ڪالهہ جي خوشحال سنڌ جو نقشو آهي، ۽ اڄ هر طرف اجاڙ جو منظر آهي .جڏهن ڊاڪٽر صاحب جي عمر رڳو چار يا پنج سال مس هئي تہ هندوستان جو ورهاڱو ٿيو هو، سکر مان هندن جي لڏ پلاڻ جو ڪجهہ ڌنڌلو منظر هن ڪي ياد آهي، جنهن ڪي

هنن يادگيرين ۾ غلام رسول صاحب ڏاڍي درد سان بيان ڪيو آهي .هن لکيو آهي ته ”انهن ڏينهن ۾ سکر مان هندن جي وڏي لڏ پلاڻ ٿي .روهڙي سکر اڌ تي خالي ٿي چڪا .هندن جي لڏ پلاڻ سبب سڀ کان وڌو ڪاپاري ڌڪ سنڌ جي واپار کي لڳو .واپاري منڊيون، بازارون، بينڪون، سرڪاري دفتر سڀ ٺپ ٿي ويا ۽ چئو طرف ڏڪار جهڙي ڪيفيت پيدا ٿي پئي هئي .غريب طبقو جيڪو اٽين ۽ چاڙهين، ڏٿ ڏهاڙي سومرا جي ڪار تي هريل هئو تنهنجي زندگي سڀ کان وڌيڪ متاثر ٿي پئي .امڙ ٻڌائيندي هئي ته انهن ڏينهن راشن ڪنٽرول تي ملندو هو مهري جي دال، اٽو، ڪنڊ، چانور، گهه تيل ۽ گاسليٽ وغيره سڀ مشڪل سان ملندا هئا . پئسي جي وڏي کوٽي هئي“.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري جي زندگيءَ جي ڪهاڻي ته سکر شهر مان شروع ٿئي ٿي، جتي سندس والد هڪ انگريز عملدار وٽ ملازم هيو. اهي سندن زندگيءَ جا نسبتاً بهتر ڏينهن هئا پر جنگ عظيم ٻي جي اگرن نتيجن سبب بعد ۾ جڏهن شهري زندگي کي خيرباد چئي هن پنهنجي والدين سان گڏ نج ڳوناٽي زندگي به گذاري، ان وقت کي ياد ڪندي هن پنهنجين هنن يادگيرين ۾ ان دور جي زرعي زندگي ۽ ثقافتي رنگن کي خوب نروار ڪيو آهي. حيرانگي ٿي ته ان دور تائين به بارٽل سسٽم جون چاڙون موجود هيون جو ڊاڪٽر صاحب لکيو آهي ته ”بابي جي دڪان تان ماڻهو ڪپڙا رنگائي ويندا هئا ۽ بدلي ۾ چانور، ٻاجهيون ۽ مڇي وغيره ڏئي ويندا هئا. مگر حساب ڪتاب ٿيندو هو. هر شي ۽ وٽ جي تور تڪ ٿيندي هئي اگهه پار لڳندو هو پوءِ جنهنجو جيترو حساب ٿيندو هو ڪٿ جوڙ ڪري سڀ ڪجهه برابر ڪيو ويندو هو “. جيتوڻيڪ اها ڪا سنهنجي زندگي نه هئي پر هو انهن ڏينهن کي به سٺن لفظن ۾ ياد ڪري ٿو .هو لکي ٿو ته ”ان وقت ڀهراڙي جي زندگي جيتري سادي هئي اوترو سنهنجي ۽ پر امن

هئي. بدڪارين، براين، بدامني ۽ قتل و غارت جو نالو نشان نه هو. غريب غربي جي به عزت هوندي هئي. ان جي زندگي به سادي سنهنجي هئي. ڳوٺ جا ماڻهون هڪ ٻئي جي عزت ڪندا هئا ۽ سندن دل ۾ هڪ ٻئي لاءِ تمام گهڻي محبت هوندي هئي. ماڻهو هڪ ٻئي جي ڏک سک جا ساٿي هئا ......ايترو ياد اٿم ته وڏيرن جي گهران صبح جو گهاٽي لسي جي چونري مفت ۾ ملندي هئي ۽ شام جو سج لٿي بابو سائين سچي کير جو ڀريل لوٽو ڪنيو ايندو هو. اسان هتان جي کير پت ۽ ماني مچي تي اهڙو هِري وياسين جو شهر واريون چاپون، ڪباب، ڊبلون، ٽوسٽ ۽ پيسٽريون سڀ وسري ويا "...... اڳتي هلي ڳوناٺي ماحول ۽ پُر بهار منظر ڪي هو هنن لفظن ۾ ياد ڪري ٿو: "سارين جي پوکڻ جي مند آئي ته ڳوٺن جي چوڌاري دونهين جي ماحول ڪي ڏاڍو انجاءِ ڪرڻ لڳس. ڳوٺ جي چئني طرف رونبن جي بهار، وانگارون، ٻنين تي چڙهيل پلاءُ جي ديگين ۾ ڪفگيرن جا ڪڙڪا. ديڳين ڪي ڪفگير گهمائڻ وقت سڳداسي چانورن جي جيڪا هبڪار اٿندي هئي سا ته وجي ميل ڪٽندي هئي. ڪڙمي خوش، مزدور خوش، ٻنيون ٻارا ساوا ته زميندار خوش. زميندار خوش ته سارو جهان خوش اهو هو ٻهراڙي جي ماحول جو راز ۽ رمز".

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو ڳالهين جا ڳوٺ ٻَڌڻ جو ماهر آهي. هن جي يادگيرين جو هي ڪتاب "سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون " ڪوڙ سارن ايڊوينچرز ۽ مسٽريءَ سان ڀرپور آهي ۽ اهو عين افسانوي انداز آهي، جنهن ڪي ڊاڪٽر صاحب نه رڳو خوبصورت نمونې پيش ڪيو آهي پر ان طرح هي ساروڻيون دلچسپ ۽ دلڪش به ٻڌجي پيون آهن. ان جو هڪ مثال "ڳالهيون جي وسريو نه وسرن "۾ پيش ڪيل واقعو آهي جنهن ۾ اسپتال جي خالي ڪمري ۾ گليل سان ڪبوتر جو شڪار ڪرڻ يا اهڙي طرح "ڪاري

پڪيءَ جو اثر "واري باب ۾ به انهي ئي قسم جو مسٽيريس واقعو آهي.

هنن يادگيرين ۾"لاڙڪاڻي جي گهاڙ واهه جي ڪنا" هڪ شاندار چيپٽر آهي، جنهن ۾ ليکڪ پنهنجي ماضي جي ننڍين ننڍين يادن ۽ معمولي ڪان معمولي منظرن کي به حسين انداز ۾ بيان ڪيو آهي. ڊاڪٽر غلام رسول سومرو، جيڪو بابا سائين جو پائرن جهڙو ياءُ آهي، جنهن کري آئون کيس چاچا چوندو آهيان سو جڏهن به لاڙڪاڻي آيو آهي ته هن گهاڙ واهه جو چڪر ضرور لڳايو آهي. مان اڪثر کانئس پڇندو هيس ته "اوهان جو هر ڀيري گهاڙ واهه پاسي چڪر لڳائڻ پنيان ڪهڙو سبب آهي ۽ ڪهڙي ڳالهه آهي جيڪا اوهان کي ان طرف ڇڪي وجي ٿي، چاچا اڪثر هڪ سرد آهه ڀري چوندو آهي ته "بابا ان پنيان وڏي ڪهاڻي آهي ". سچ ته هي ساروڻيون اها ساري ڪهاڻي بيان ڪن ٿيون. هُن گهاڙ واهه جو عروج ۽ حسن کي اکين سان پَسيو هيو، اُتي زندگيءَ جا کي يادگار ڏينهن گذاريا هئا پر ان کي اُجڙندي به هن پنهنجي نيڻين پَسيو، هن گهاڙ واهه جي اجڙڻ جي ڪهاڻي ڏاڍي ڏکائتي انداز ۾ بيان ڪئي آهي، هن اهو سڀ ڪجهه تڙپندڙ دل ۽ اداس ۽ ملول من سان لکيو آهي، ڇوته هن جي گهاڙ واهه سان جذباتي وابستگي رهي آهي. حقيقت ۾ گهاڙ واهه ۽ آس پاس جا نظارا ليکڪ جي ناسٽيلجيا آهن. هن ڪتاب ۾ اهي منظر مختلف ڪهاڻين ۾ مختلف روپ ڌاري وري وري ايري اچن ٿا، جن کي هو هڪ سرد آهه سان ياد ڪري ٿو. ڊاڪٽر غلام رسول هي يادگيريون لکندي ڏاڍي جذبات ۾ ويو آهي. ان دور ۾ گجڻ پور، شاهه بهاري ۽ جيلس بازار جي گهٽين ۽ رستن جا منظر دل فريب انداز ۾ چِٽڻ، برائون رنگ جي ڏوکن کي باغائن جو عيدن شاهه جا ڪُپڙا چوڻ واري ڳالهه، ڪارڪن جو نالو ساوڙو، سرڪس ۾ ايندڙ هاٿين جا نالا لوسي ۽ ليسلي ۽ اهڙيون ٻيون ڳالهيون پڙهي مان ڊاڪٽر سومري

ڪي داد ڏيان ٿو تہ 77سالن جي ڄمار ۾ بہ هن ڪي اهو سڀ ڪجهہ ائين ئي چِٽيءَ طرح ياد آهي، جڻ اهي سڀ ڪالهہ جون ئي ڳالهيون آهن .هي يادگيريون لکي ليکڪ پاڻ ڪي ڏاڍو هلڪو محسوس ڪيو هوندو، ڇوتہ هُن، ڪيناڊا جي سرد ۽ برفاني راتين واري ماحول ۾ لکيل هِن ڪتاب ۾ اهو سڀ ڪجهہ لکي ڇڏيو آهي، جنهن ڪي ان ڪان اڳ هو رڳو ياد ڪندو هو.

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو هڪ اهڙي خاندان سان تعلق رکي پيو، جتي علم جي روشني جهڪي هئي، ڊاڪٽر صاحب انتهائي جهد واري زندگي گذاري اڳتي وڌيو، جڏهن هن مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو تہ ڄڻ سندس والدين جون اميدون پوريون ٿيون، سندس والده جو خواب هيو تہ منهنجو پُٽ ڪلارڪ ٿيندو پر ڪيس پتو نہ هيو تہ سندس پُٽ ملڪ جي وڏي ۾ وڏي سَنَدَ پي ايڇ . ڊي حاصل ڪري پروفيسر جهڙي اعلىٰ مقام تي پهچندو ۽ هڪ اعلىٰ اديب ۽ محقق طور سڃاڻپ ماڻيندو .پروفيسر ڊاڪٽر غلام رسول سومري جون هي يادگيريون جنهن ۾ هن پنهنجي جيون جا ورق ورايا آهن، اُهي گهڻن ئي اهڙن ماڻهن لاءِ مثال آهن، جيڪي زندگيءَ جي جنگ ۾ هارائي ويهڻ ڪان پوءِ وري اُٿڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ نہ چاهيندا آهن .ڊاڪٽر سومرو هڪ پورهيت طبقي سان تعلق رکڻ باوجود پنهنجي محنت ۽ ڪوشش سان ان رتبي تي پهتو، جتي پهچڻ هزارين انسانن لاءِ ڪنهن سپني جهڙو ئي هوندو آهي.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري عملي زندگيءَ جي شروعات ميڊيڪل اسٽور تي ملازمت سان ڪئي، جنهن بعد علي ٽيڪسٽائيل ملز ۾ منشيگيري، مشين هلپر ۽ مشين آپريٽر طور ڪم ڪيو1965ع ڌاري مل جي ٽيڪنيڪل جاب جي سلسلي ۾ هن ڪراچي ايڇ ايم سلڪ مل ۾ ٽريننگ بہ ڪئي .هنن يادگيرين ۾ ”لاڙڪاڻي ۾ جديد صنعتن جو قيام “ ۽ لاڳاپيل عنوانن ۾ ڊاڪٽر

غلام رسول لاڙڪاڻي جي صنعتن ۽ ڪارخانن جي ماحول ڪي سٺي نموني اجاگر ڪيو آهي. هو لکي ٿو تہ 1965ع کان 1970ع واري زماني ۾ صنعتي طور لاڙڪاڻي ۾ وڏي ترقي ٿي .مين وڳڻ روڊ تي يوسف شاھ جيلاني ڳوٺ وٽ وڏي پيماني تي پيداواري صلاحيت جو حامل سٽ جو ڪارخانو لڳايو ويو. هي ڪارخانو جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي ڪوشش سان نهي تيار ٿيو هو. رتيديري روڊ تي منگي وولن مل بہ ڀٽي صاحب جي تعاون سان ڀٽي صاحب جي دوست قائم ڪئي .ساڳئي روڊ تي حئي سنز وارن پنهنجو ڪارخانو قائم ڪيو .اڳي جتي رڳو سرن جا ڀٺا هوندا هئا هاڻي انهن هنڌن ماڳن تي جديد آٽوميٽڪ مشينن تي وولن سوٽنگ، ٽيٽران، نائلون ڊيڪران سوٽنگ، ڪيرولين شرٽنگ ۽ سينٿيٽڪ فائبر جا دوپٽہ ۽ ليسس تيار ٿيڻ لڳا ......ڳوٺ وليدن ۾ ڪاٽج انڊسٽري جو قيام عمل ۾ آيو جنهن ۾ بهترين قالين ٺهڻ لڳا جنهن جو سهرو وليدن جي ميان منور عباسي جي خاندان جي سر آهي "ڊاڪٽر صاحب ملِ ۾ پورهيو ڪرڻ دوران جڏهن مل مالڪان جي هٿان مزدورن جا حق غصب ٿيندي ڏٺا تہ باضابطہ طور مزدور يونين جي قيام لاءِ جدوجهد ڪئي ۽ آخرڪار يونائٽيڊ ورڪرس يونين جو قيام عمل ۾ آندو جنهن جو پهريون سيڪريٽري جنرل پڻ هن کي ئي چونڊيو ويو، هن جون مزدور يونين لاءِ اڄ تڪ محنتون هڪ الڳ باب جون گهرجائون آهن .

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر غلام رسول سومري ان دور جو لاڙڪاڻو ڏيکاريو آهي، جيڪو ڪنهن خوبصورت خواب جهڙو هيو. ان تي جيترو افسوس ڪجي تہ ڪري سگهجي ٿو تہ ڪالھ جيڪو باغن جو شهر ۽ شهرِ عدن سڏبو هيو اڄ اهو شهر گندگي ۽ پوليوشن سان پرجي چڪو آهي. هي ڪتابُ لاڙڪاڻي جي ان سونهري دور سان تعارف ڪرائي ٿو، جنهن جي باري ۾ اڄوڪي نسل جي نواجوانن کي ڪا ڄاڻ نہ آهي، ڪين خبر ناهي تہ ڪالھ

هنن جو شهر ڇا هيو؟ اڄ جي نئين نسل مان شايد ئي ڪنهن کي خبر هجي ته ان دور ۾ شهر ۾ ڪيترا ئي باغ هئا، اڄوڪي نسل کي اها ڄاڻ به نه آهي ته گيان باغ جي پويان ڪهڙي ڪهاڻي آهي؟؟ ڪرمان باغ محلو ڪرمچند گانڌيءَ جي نالي قائم ڪيو ويو هو، جيڪو اڄ شهر جو هڪ اهم محلو آهي، اهو باغ ڪنهن نهرايو ۽ اڄ اهو اجاڙ ڇو آهي؟؟؟ راڻي باغ، راڻي ايلزبيٿ جي نالي واري باغ جو هاڻي وجود ئي ظاهر ڪونهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ پنهنجي حسن ۽ خوبصورتي جو مثال پاڻ هيو، ان باغ جي اجاڙڻ پٺيان ڪهڙي سازش هئي؟؟؟؟ اهي اهڙيون حقيقتون آهن جيڪي ڊاڪٽر غلام رسول هن ڪتاب ۾ ڀرپور نموني واضح ڪيون آهن. اهڙي طرح 1926ع ۾ لاڙڪاڻي ۾ پومي بائي ليڊيز ڪلب جو قيام هن شهر جي روشن خيال هجڻ جو ثبوت آهي، جنهن جو پڻ هن ڪتاب ۾ تذڪرو موجود آهي .هن ڪتابَ ۾ هڪ جڳهه تي ليکڪ لکيو آهي ته ”لاڙڪاڻي شهر جو هي نقشو ماضي قريب جو آهي، جنهن ماضي ۾ مون هڪ لحاظ سان ڄڻ پاڻ کي اسٽاپ ڪري ڇڏيو آهي“.

”سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون“ هڪ اهڙو ڪتاب آهي جنهن ۾ ڊاڪٽر غلام رسول سومري پنهنجي ٻاروتڻ کان جواني تائين جون ساروڻيون وڏي تفصيل سان لکيون آهن .اهو ئي سبب آهي جو هن ڪتاب جو نوي سيڪڙو لاڙڪاڻي جي يادگيرين تي مشتمل آهي. اهو لاڙڪاڻو جيڪو باغن جو شهر هيو، جنهن جي هڪ هڪ باغ تي ڊاڪٽر صاحب دل کولي لکيو آهي. خاص طور بولس باغ، ريالي باغ، گيان باغ ۽ راڻي باغ جا منظر خوب چٽيا آهن. اهو لاڙڪاڻو جنهن جي علي گوهر آباد، سامٽيا روڊ توڙي لاهوري محلي جي گهٽين جو پُر بهار ماحول ۽ انوکا ڪردار ياد ڪندي ليکڪ ماضيءَ ۾ گم ٿي وڃي ٿو. ڪتاب جا اُهي باب پڙهندي گهڙي پل لاءِ اهو دور اسٽل لائيف جهڙو ڀاسي ٿو. ڊاڪٽر غلام

رسول صاحب جي جوانيءَ وارن ڏينهن ۾ مان ساڳي ئي محلي علي گوهر آباد ۾ پنهنجي ٻالڪپڻي جا ڏينهن پئي گذاريا، تنهن ڪري مون ڪي ساروڻين جو هي ڪتاب پڙهندي پنهنجي ٻچپن جون ڪي يادون به ذهن تي ترنديون رهيون، علي گوهر آباد جي گهٽين جا اُهي منظر جيڪي ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ پيش ڪيا آهن ۽ اهي ڪردار جيڪي مون به ڏٺا ۽ جن جو هن ڪتاب ۾ ذڪر آهي منهنجي ذهن جي پردي تي ڦري آيا آهن. جڏهن ڊاڪٽر غلام رسول ان دور جي ميلادن، مجلسن ۽ ماتمي جلوسن ڪي ياد ڪري ٿو، آهنگرن جي بستي جا منظر پَسائي ٿو، ايمپائر سينيما جون رونقون بيان ڪري نگار سينيما جي چاچو مڪراني جي ڪردار تي روشني وجهي ٿو ۽ ان دور ۾ شهر جي هڪ وڏي تفريحي، سماجي، معاشي ۽ ثقافتي مرڪز غريب مقام جي رنگن ۽ رونشن ڪي ڪولي ٿو ته سچ پچ اڻ ڏٺي به اهو سڄو دور ڪنهن جي به اکين اڳيان ڦري سگهي ٿو.

ڊاڪٽر غلام رسول سومري پنهنجي ساروڻين جي هن ڪتاب جي شروعات سنڌوءَ جي ڪناري ڪان ڪئي آهي، بعد ۾ گهاڙ واهه، لاڙڪاڻي شهر ۽ پس گردائي جا احوال اوريا آهن پر اڳتي هلي هن پنهنجي ليڪچررشپ ۽ پي ايڇ ڊي واري سفر جي ڪٿا به بيان ڪئي آهي ته ڪراچي جي منفرد ڪردارن تي به ڳالهايو آهي. سيوا ڪنج هاسٽل جي يادن جا ورق به ورايا آهن ته ڪراچي جي ڪاليجي ماحول تي به روشني وڌي آهي. هنن يادگيرين ۾ ڊاڪٽر سومري صاحب پنهنجن عزيز دوستن، استادن، رشتيدارن ۽ ٻين اهم شخصيتن جو دل ڪولي ذڪر ڪيو آهي ۽ ساڻن گهاريل يادگار لمحن ۽ ڏينهن ڪي ياد ڪيو آهي، جن ۾ خاص طور بشير احمد پناڻ، محمد يوسف شيخ، مولا بخش پٽو، ڊاڪٽر اياز قادري، پروفيسر غلام الله شيخ، ظهير الدين صديقي، محمد وسيم بخاري، عبدالحفيظ شاهه، محمد عمر سومرو وغيره شامل آهن.

هنن ساروڻين ۾ ليکڪ سماج جي ڪيترن ئي سٺن ڪردارن سان گڏ اوڇن ڪردارن تي به خوب لکيو آهي ۽ ڪنهن به وڏاءَ کان ڪم نه ورتو آهي، حتاڪ پنهنجي ذاتي زندگيءَ جي به رڱو روشن ۽ ڪاميابيءَ وارن پهلوئن کي اجاگر نه ڪيو آهي پر پنهنجي ڊِلائين ۽ ناڪامين جو به پوري سچائيءَ سان اظهار ڪيو آهي. ”سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون“ هڪ اهڙو ڪتاب آهي جنهن کي هڪ دور جي ڪٿا چئجي ته وڏاءُ نه ٿيندو. مون کي اميد آهي ته هنن ساروڻين مان پڙهندڙن کي هڪ دور جي سچائين ۽ تلخين جو شعور ئي حاصل نه ٿيندو پر ان دور جي سياسي، سماجي، ثقافتي، معاشي ۽ جاگرافيائي حالتن جي به پروڙ پوندي. مان پنهنجي چاچا ڊاڪٽر غلام رسول سومري کي پنهنجين ساروڻين جا ورق ورائي ڪتابي صورت ۾ ڇپائڻ تي دل سان واڌايون پيش ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر احسان دانش

1 مارچ 2021ع

ليکڪ پاران

سنڌوءَ ڪناري

سنڌوءَ ڪناري جي موضوع تي ٻڌل هي ڪتاب منهنجي زندگيءَ جون ساروڻيون آهن. منهنجي پيدائش سکر ۾ بيراج ٽائون شپ لڳ ورڪس روڊ تي اڏيل هڪ حويلي نما گهر ۾ 1943ع واري بهار جي مند ۾ ٿي. مون 1948ع کان اتان جي ماحول، ٻاروتڻ، پنهنجي رشتن ۽ ٻالڪپڻي جي دوستن جي زندگيءَ جي واسطن ۽ لاڳاپن جي ڪن پاسن کي ساروڻين جي روپ ۾ ذڪر ڪيو آهي، تنهن ڪانسواءِ پنهنجي هن ڪتاب ۾ پنهنجي خاندان جي هڪ شهر کان ٻئي شهر ڏانهن لڏپلاڻ سان انهن جي معاشي ۽ سماجي زندگيءَ جي رنگ ڍنگ ۽ صورتحال جي ان وقت جي حالتن موجب پچار ڪئي آهي.

سکر کي ڇڏي لاڙڪاڻي جي تعلقي ميروخان لڳ ڳوٺ ڪنگن، اتان لڏي لاڙڪاڻي شهر جي پاڙي جيلس بازار، گجڻ پور، علي گوهر آباد ۽ لاهوري محلي وري موٽي علي گوهر آباد ۾ رهندي زندگي جي حالات، محرڪات ۽ سماجي سرگرمين تي لکندي پنهنجي دوستن، احبابن ۽ مٽن مائٽن جي ڳالهين جا ڳڻ ڳايا آهن جن سان گڏ رهندي منهنجي شخصيت سازي ۽ ڪردار سازي جي اوسر ٿي.

پنهنجي زندگي جي غم ۽ خوشي ڀاڳ ۽ نصيب، سماجي، معاشي ۽ تعليمي مراحل انهن جي ڪاميابين ۽ ناڪامين سان گڏ پنهنجي فڪري نشونما ۽ حساس جذبن جو ادراڪ جيترو مون کي ٿي سگهيو تن کي پوري سچائيءَ سان ساروڻين جي روپ ۾ پيش ڪرڻ جي منهنجي هي نماڻي ڪوشش آهي.

ڪجهه آتم ڪٿا ڪاري جي باري ۾:

منهنجي نظر ۾ آتم ڪٿا ڪاريءَ کي قرطاس تي آڻي ٻين اڳيان پيش ڪرڻ هڪ ڏکيو ڪم آهي، ان جو سبب ۽ سوال اهو

آهي تہ آتم ڪٿا ڪاري ڪندي ليکڪ پنهنجي باري ۾ ڪيترو سچ لکي ٿو.

حقيقت هي آهي تہ آتم ڪٿا ڪار جنهن ڪالب ۾ پنهنجي سماجي، معاشرتي ۽ ٻين موضوعن ۽ پهلوئن سان لاڳاپيل زندگي جي محرڪات تي لکي ٿو تہ اوس اهو علم ادب ۾ سخن جي هر سٽ لکندي سچائي ۽ حقيقت جي اصولن جو پابند رهي ٿو.

آتم ڪٿا ڪاري ڪنهن قصي، ڪنهن جڙتو ڳالهہ فرضي افساني بازي ۽ تخيلاتي پلاٽ تي ٻڌل ڪا نہ هوندي آهي ۽ نہ ئي اها ڊرامائي، افسانوي يا ڪهاڻيڪاري جي فن سان مزين ادب جو حصو ليکجي ٿي. ڇاڪاڻ تہ افسانوي ادب جنهن ۾ قصو، ڊرامو، ڪهاڻيون ۽ واقعات نگاري ادب جا موضوع آهن جن ۾ سماجي ۽ معاشرتي زندگي جي حقائق کي قلم ڪار چٽي طرح پيش ڪري ٿو ۽ ان سان گڏ هو معاشري جي اوڻاين ۽ اصلاحي موضوعات سان گڏوگڏ معاشري جي سماجي، سياسي، تاريخي ۽ نفسياتي رخن کي بہ پڙهندڙن جي سامهون پيش ڪري ٿو، ۽ اهڙي عمل ۾ هو علم ادب جي ڪن مقرر ڪيل اصولن کي اڳيان رکي پلاٽ ۽ رٿابندي جي بنياد تي موضوع، ڪهاڻي ۽ ان جي ڪردارن کي چٽي ٿو. اهڙي قسم جي ادب تخليق ڪرڻ وقت ممڪنات جي حدن اندر رهي قلم ڪار سماجي حقائق اسان جي آڏو آڻي ٿو. اهڙي طرح هڪ تخليقڪار ادب سرجڻ وقت معاشري جي اهم سماجي، معاشرتي، نفسياتي ۽ ٻين ادبي علم تي مبني موضوعات تي پنهنجا اصلاحي پيغام ڏئي هڪ تخليقڪار واري هستي بڻجي ٿو تنهن ڪري اهڙي ڪم سرانجام ڏيڻ ڪري هو ادب جي سرجڻهار ۽ تخليقڪار جو رتبو پڻ ماڻي ٿو.

ادب جي دائري ۾ ڪردارن ۽ پلاٽ جي رٿابندي هيٺ سماج جي مسئلن کي پيش ڪرڻ وارو عمل هڪ ليکڪ لاءِ ڪو ايترو اوکو ڪم ناهي جيترو اوکو ڪم هڪ آتم ڪٿا ڪار لاءِ پنهنجي ۽ پنهنجي زندگي جي سچاين کي پڙهندڙن جي سامهون آڻڻ وارو عمل آهي. آتم ڪٿا ڪار زندگي جي باري ۾ حقيقت جا رخ

ڏيکارڻ يا انهن جي نقش ڪاري ڪرڻ وقت ڪيترن جڙتو سانچن جي دائرن کان آزاد رهي ٿو. پاڻ تي لکڻ وقت خود نوشت جي پلاٽ کي تشڪيل ڪرڻو نٿو پوي، هو ادب جي ڪيترن اصولي پابندين کان پڻ آجو رهي ٿو، پاڻ تي لکڻ وقت جنم ڪٿا ڪار ڪردارن جي تلخين جي عمل کان به آزاد هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته سڀ کان اهم ڪردار ته هو پاڻ هوندو آهي، جنهن جي باري ۾ ڪجھ پڙهندڙن آڏو آڻي ٿو.

هڪ آتم ڪٿاڪار جي حقيقت هي آهي ته پنهنجي زندگي تي جيڪي ڪجھ هو لکي ٿو اهو هن جي زندگي تي حقيقي طور گذريل معاملو هوندو آهي، تنهن ڪري آتم ڪٿاڪار جيڪڏهن پابند رهي ٿو ته اهو رڳو پنهنجي زندگي جي باري ۾ سچ لکڻ جو پابند رهي ٿو.

ادبي ميدان ۾ مان پاڻ کي ڪو ڪهاڻيڪار تصور نٿو ڪريان ۽ نه ئي وري منهنجو نالو ڪو اهڙي سٽ ۾ لکيل آهي، ها ايترو ضرور آهي ته مون چند ڪهاڻيون لکيون آهن، به چار اردو ۾ به چار سنڌي ۾ جن مان ڪي منهنجي فيس بڪ وال تي ۽ ڪي ڪهاڻيون ڪاليج ميگزين ۽ ڪي ادبي رسالن جي پنن تي لکيون پيون آهن.

منهنجي نظر ۾ زندگي هڪ ڪهاڻي آهي، تنهن ڪري پنهنجي ڪجھ تخليقي ڪهاڻين ۽ پنهنجي سنڌوءَ ڪناري ساروڻين کي به مون ڪهاڻي واري انداز ۽ اسلوب ۾ لکيو آهي. ساروڻيون سنڌوءَ ڪناري جي شروعاتي زندگي جي احوال وارن عنوانن،نئون جيئدان ۽ چاچو عبدالرحمان ٽپاليءَ ۾ جيڪو منهنجو لکڻ جو بياني انداز آهي ان ۾ اوهان کي هڪ ڪهاڻوي خوشبو محسوس ٿيندي، ان کانسواءِ ساروڻين جي موضوعات جي فهرست جي پڪيڙ ۾ مرزا اسحاق بيگ، ڪاري پڪي جو اثر، جمن فقير جي جھوپڙي، ولي ٽيڻ جي خواهش، آهنگرن جي بستي، خدا جا پراسرار ٻانها، ٽرام جو آخري اسٽاپ ۽ سليم سينڌو جو اپياس

ڪرڻ وقت پڙهندڙن کي پڻ ڪهاڻي جو رنگ ۽ ڍنگ ڏسڻ ۾ ايندو.

ڪتاب جي عنوان کي ويچار ۾ رکي ڪتاب جو مطالعو ڪرڻ وارن لاءِ منهنجا هي ٻه اکر توجهه جي لائق رهندا ته پنهنجي زندگي جي ڪهاڻي کي منڍ کان ئي مون سنڌوءَ جي ٻنهي ڪپن ۽ ڪنارن تي آباد پنهنجي خاندان جي قيام کي ۽ لڏپلاڻ جي مرحلن مان لنگهندي ڏيکاريو آهي.

اسان جي ابن ڏاڏن جا گهر ۽ جهوپڙا سنڌو درياءَ جي ڪناري لاڙڪاڻي تعلقي جي ڳوٺ عاقل ۾ آباد هئا، ڳوٺ عاقل جا اٽڪل ڇهه ست ڳوٺ سنڌوءَ جي پيٽ ۾ آهن ۽ سنڌوءَ جي ٻنهي ڪپن ۽ ڪنارن تي اسان جي وڏڙن جون قبرون موجود آهن، ان کان سواءِ انهن مان ڪيترن وڏڙن جا مڙهه گهاڙ واهه جي ڪنڌي تي شاهه بهاري واري قبرستان ۾ مدفون آهن ته ڪي لاڙڪاڻي جي ابوبڪر واري قبرستان ۾ آرامي آهن.

آخري ڳالهه: مون کي پنهنجي، جنم ڪهاڻي تحرير ڪرڻ جو خيال گهڻو اڳ هئو مگر ان کي پائيه تڪميل تي پهچائڻ ۾ زندگي جون مصروفيات پئي رڪاوٽون وجهنديون رهيون. پر پنهنجي زندگي جون ساروڻيون لکڻ جو خواب ڪيناڊا جي برفاني منفي اٺ درجي حرارت ڊگري واري وقت جي واندڪائي ان کي ممڪن بڻائي ڇڏيو. آئون پنهنجي زندگيءَ جي ڪٿا کي سمارٽ فون تي لکي فيس بڪ ذريعي سوشل ميڊيا جي حوالي ڪندو ويس، جنهن جي مون کي ساڳئي وقت پنهنجن ادبي علمي حلقن جي طرفان سني، موٽ ملي، خاص طور لاڙڪاڻي ۽ سکر جي سڄاڻ ۽ ساڃاهه وند دوستن منهنجي تحريرن کي تاريخي، سماجي، معاشرتي، ثقافتي ۽ سياسي تناظر ۾ ڪڙيون ڪڙين ۾ ڳنڍيل ۽ ڪن ڪردارن جي زندگي تي روشني وجهڻ واري عمل تي پنهنجو ادبي، علمي ۽ سنجيده ردعمل ڏيکاريو، جن ۾ ڊاڪٽر بشير احمد شاد، ڊاڪٽر احسان دانش، پروفيسر رضوان گل، پروفيسر مختيار سمون، امجد رسول انجنيئر، ڊاڪٽر اسحاق انصاري، محترم

ذوالفقار علي قادري، محترم اشتياق انصاري، پروفيسر ارشاد علي سولنگي، ڊاڪٽر پروفيسر هدايت ابڙو، پروفيسر غلام شبير سومرو، پروفيسر ثريا مگسي، ڊاڪٽر فرحان رسول سومرو، پروفيسر عبدالغفار سومرو، محترم ذوالفقار شيخ ۽ الماس فاطمہ قابل ذڪر آهن. ڳڻڻ جي ڳالهہ هي آهي تہ ادب ۽ علم سان دلچسپي رکندڙ سنجيده طبقي جي پاران منهنجي ڪم جي پذيرائي ۽ حوصلا افزائي نہ ٿئي ها تہ شايد آئون اهڙي اورچائي سان اهو ادبي پورهيو ڪري نہ سگهان ها. ناميارو محقق پياري پائٽي ڊاڪٽر احسان دانش جا وڏا قرب جنهن هن ڪتاب جو خوبصورت مهاڳ لکي ڏنو آهي.

ٿورا ياد رهندا ڊاڪٽر فرحان سومري جا جنهن ڪمپيوٽر ۽ پرنٽر تي راتين جو ويهي مون کي ساروڻين جو سموريون ڪهاڻيون ۽ مضمون فيس بڪ ان باڪس مان ڪڍي ٿاهي جوڙي ڪتابي صورت ۾ ڪري ڏنا جنهن سبب ڪتاب جي ڇپائي جو ڪم سهنجو ٿي پيو. مهرباني مرڪ پبليڪيشن جي روح روان محترم مرتضيٰ لغاري جي جنهن هن ڪتاب کي وڏي محنت سان خوبصورت نموني ڇپائي اوهان جي هٿن تائين پهچايو.

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو

سنڌوءَ
ڪناري
ساروڻيون

سنڌوءَ جي ڪناري

جتي پيار ٿا پلجن پيارن جا ۽ جتي جيون سڦل آ جانيئڙن جو......... اسان جي وڏڙن جا گهر سنڌوء جي ٻنهي ڪنارن تي آباد رهيا آهن. خيرپور ميرس ۾ وارث ڳنپير منهنجي ناني محمد برادي جو ڳوٺ هو. جتان هو لڏي اچي سنڌوء جي ٻئي ڪناري سکر شهر جي واري تڙ واري علاقي پراڻي احاطي ۾ آباد ٿيو. منهنجي والد صاحب جو جنم سنڌوءَ جي ڪناري لاڙڪاڻي تعلقي جي ڳوٺ عاقل خالد ۾ ٿيو. جنهن زماني ۾ سکر ۽ ميرن جي خيرپور جي وچ ۾ وڏي بيراج نهڻ جا هاواڻا هئا ۽ سنڌ ۾ چوطرف اها ڳالهه پکڙيل هئي تہ انگريز سرڪار خيرپور ۽ سکر کي ڳنڍڻ لاءِ ۽ سڄي سنڌ ملڪ کي آباد ڪرڻ لاءِ بيراج اڏي رهي آهي تن ڏينهن اسان جا وڏا لاڙڪاڻي مان لڏي پير جي ڳوٺ خيرپور ۾ وچي آباد ٿيا، جتان منهنجو والد صاحب لڏي اچي ان علاقي ۾وينو جنهن ۾ بيراج تيار ٿي رهي هئي. سچ چوندا آهن تہ ڍنڍ جا پکي ڪڏهن هن پار تہ ڪڏهن هُن پار. منهنجي والد صاحب جي شادي احاطي ۾ مقيم محمد برادي جي وڏي ڌيءَ سان 1935ع ڌاري ٿي. ان زماني ۾ بيراج واري علاقي بيراج ڪالوني ۾ بيراج اڏڻ جي ڪم ۾ جٽيل آفيسرن جون رهائشگاهون ۽ دفتر قائم ٿي چڪا هئا ۽ ورڪس روڊ سکر ۾ وڏي گهما گهمي رهندي هئي ڇاڪاڻ جو بيراج تعمير ٿيڻ جو عمل 1922ع کان شروع ٿيو هو جيڪو 1935ع تي مڪمل ٿيو هو ۽ درياءَ شاهه جي ڪلي وهڪري تي وڏا وڏا بند ٻڌجي چڪا هئا ۽ سنڌو لائڊ بيراج جي درن مان لنگهڻ جو پابند ٿي چڪو هو.

دنيا جي هن وڏي آبپاشي نظام کي جاري ڪرڻ لاءِ درياءَ جي ٻنهي ڪنارن تي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کي آباد ڪرڻ لاءِ سنڌوءَ

جي ساجي ۽ کابي پاسي واري ڪکن مان ست وڏا واهه جاري ڪيا ويا جن مان خيرپور پاسي ويندڙ چار ۽ لاڙڪاڻي شڪارپور ڏانهن وهندڙ ٽي وڏا واهه تيار ٿيا. 1935ع ۾ بيراج جي مڪمل ٿيڻ تي انگريز سرڪار جي طرفان هڪ وڏو يادگار قسم جو جشن ملهائيو ويو ۽ ان سيليبريشن جي باقاعدي فلم تيار ڪئي وئي هئي. ياد رکڻ جي ڳالهه آهي ته سنڌ جي هن وڏي واٽر ڊسٽريبيوشن تي مشتمل سسٽم جي بيراج جو نالو بمبئي ۾ مقيم انگريز سرڪار جي گورنر مسٽر لائيڊ جي نالي سان منسوب ڪيو ويو جڏهن ته هن عظيم آبپاشي نظام جو نقشو ۽ ڊيزائن برطانيه سرڪار جي نمائندي سر چالٽن هيريسن جي صلاح مصلحت ۽ هدايتن موجب انجنيئر سر آرنالڊ مستو تيار ڪيو هيو. ان زماني ۾ هي آبپاشي نظام سنڌ جي تقريبن هڪ ڪروڙ ايڪڙ زمين آباد ڪرڻ جي لائق هو. هن پراجيڪٽ سان سنڌ ۾ وڏي خوشحالي جي لهر آئي مگر چند ئي سالن کان پوءِ جنگ عظيم جي دنيا ير ۾ تباهڪارين جي اثرات ڦهلجڻ هيٺ اسانجي پياري سنڌ به ان جي چنبي ۾ اچي وئي ۽ هي اهو ئي زمانو هو جڏهن منهنجي پيدائش سنڌوءَ جي ڪناري اڏيل بيراج ٽائون شپ واري پاڙي موجوده حرا ميڊيڪل سينٽر جي بلڪل سامهون روڊ پار جاءِ ۾ 1943ع ۾ ٿي. اسان جا وڏا آزاد ۽ چڙ واڳ وهندڙ سنڌوءَ جي عروج ۽ موج جون ڳالهيون ڪندا آهن ته جڏهن سنڌوءَ سانوڻي ۾ اٿلندو ۽ ڇلڪندو هو ته درياءَ جي ٻنهي ڪپن تي ڪئين ايڪڙ ڪچي جون زمينون ريجي ڇڏيندو هو. جنهن سبب ملڪ ۾ ان آجڪو ٿي ويندو هو ۽ ملڪان ملڪ خوشحالي ٿي ويندي هئي. منهنجي والد صاحب بيراج جي تعميرات جون سموريون ڪاروايون ۽ گهماگهميون پنهنجي اکين سان ڏٺيون. انگريز آفيسرن ۽ انجنيئرن جو موٽرن ۽ گهوڙن تي علاقي جي روڊن رستن تي وڏي ڪر ۽ ڦر سان گهمڻ ۽ گشت ڪرڻ جا قصا هو اسان کي ائين ٻڌائيندو هو جيئن اڳين زماني ۾

ماڻهو پرين ۽ جل پرين جون ڳالهيون ٻڌائيندا هئا. بيراج پوڻ وقت اسانجي والده ٻه ٻاروتڻ ٽپي چڪي هئي جڏهن سنڌو جالارو پنهنجي مزاج ۽ مرضي سان وهندو هو. والده اسان کي درياءَ جي ويرن ڇولين ۽ ٻوڙان ٻوڙ جون ڳالهيون ڪندي هئي. ان زماني ۾ سکر ۾ ڊالفن جنهن کي هوءَ ٻلهڻ چوندي هئي ۽ پلي مڇي جي جام هجڻ ۽ فرواني جو پڻ ذڪر ڪندي هئي. مگر ان کان وڌيڪ قصا اسانجي ناني ۽ نانو ٻڌائيندا هئا جنهن ۾ سنڌو جي موجن ۽ سنڌ جي خوشحالي جا وڏا قصا بيان ڪندا هئا ۽ دعائون ڪندا هئا ته شل خدا ائين سنڌ ۽ سنڌوءَ کي آباد رکي.

1948ع وارو زمانو
۽ سکر مان هندو سنڌين جي لڏپلاڻ

مون پنهنجي آتم ڪهاڻي جي شروعات لاڙڪاڻي جي گهاڙ واه جي محبت ۾ ان جي ڪناري کان شروع ڪئي هئي ۽ ان جي ڳهراين ۾ ايترو اونهو لهي ويو هوس جو پنهنجي جنم ڀومي ڪي پوئتي ڇڏي هليو ويس. هاڻي وري قصي کي اتان کڻجي ٿو اهو هنڌ آهي سنڌو جو ڪنارو لب مهراڻ. 1948ع ۾ آئون ساڍن پنجن يا ڇهن سالن جو هوس ته پنهنجي والد صاحب کان ٻڌم ته پاڪستان نهڻ جا هاواڻا هئا ته اجهو ٿو نهي. تن ڏينهن ۾ تون هٽ ۾ ڪاني واري جهنڊي کڻي پاڪستان زنده آباد جا نعرا هڻندو هئين. مگر 1948 ۾ جڏهن مان ڪچي پهرين پرائيمري ۾ ورڪس روڊ بيراج ڪالوني جي ايليمينٽري اسڪول ۾ پڙهڻ ويندو هوس تڏهن به مونکي ان ڳالهه جي سڌ ڪانهي ته مون پاڪستان لاءِ هٿن ۾ ڪا جهنڊي کنئين هئي ۽ زنده آباد جا نعرا هنيا هيا. بابو سچ چوندو هو. امان جي واتان به اهڙا ساڳيا لفظ ٻڌندو هوس. ڳالهه سانير ۽ هوش سنڀالڻ جي هوندي آهي. تنهنڪري مان سچائي سان رڳو انهن ڳالهين واقعن يا حادثن کي بيان ڪري سگهان ٿو جيڪي منهنجي ذهن تي زور ڏيڻ سان تري اچن ٿا. مان اڳ به عرض ڪري چڪو آهيان ته آتم ڪهاڻي ۾ حقيقت کان علاوه حالات ۽ واقعات ۾ غير حقيقي مواد يا مصالحو ملائي نقلي پرائي ڪرڻ ڏوهه جو ڪم آهي ۽ ائين ڪرڻ سان آتم ڪهاڻي يا ڪٿا ڪاري ۾ وڏا عيب پيدا ٿيندا ۽ اهو ڪم ڪٿا ڪاري کي حقيقت نگاري کان پري ڪري ڇڏيندو.

اسان جي گهر کان روڊ پار مسٽر مسلم سنجراڻي ۽ اسلم سنجراڻي وارن جو گهر هوندو هو. انهن گهرن جي اڳيان مين روڊ تي هن وقت سکر جو مشهور حرا ميڊيڪل سينٽر آهي. 48 واري

زماني ۾ اتي ننڍو ميدان هوندو هو جنهنجي پرسان هڪ بنگلي ۾ انگريز گهراڻو آباد هيو. ان جي اوپر پاسي ڪرم علي خان پوليس انسپيڪٽر جو گهر هئو ۽ ان جي سامهون مسٽر دلاور خان جو بنگلو هئو جيڪو ان وقت ٻيلي کاتي ۾ ملازم هو. اهي سمورا گهر ۽ بنگلا انگريز دور جا تعمير ٿيل هئا جن ۾ رڳو سرڪاري ملازم رهائش پذير هوندا هئا. اڳتي هلي دلاور خان ٻيلي کاتي ۾ فاريسٽ آفيسر مقرر ٿيو. ننڍي هوندي ان جي پٽ محمد علي سان منهنجي سنگت هوندي هئي. آئون پنهنجي والده سان گڏجي انهن جي گهر ويندو هوس جتي ڪڪڙن ۽ ٻڪرين سان راند روند ڪندو هوس. جڏهن دلاور خان لاڙڪاڻي بدلي ٿي آيو ۽ رئيس يار محمد جوڻيجي جي پرسان ممتاز پٽي جي بنگلي ۾ مقيم ٿيو ته مان پنهنجي والده سان گڏجي محمد علي جي والده سان ملاقات جي غرض سان ويندا هئاسين.

1948 وارو زمانو ملڪ ۾ وڏي افرا تفري وارو زمانو هو. اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ ٻائيتاليهن واري ٻوڏ وڏيون تباهيون مچائي چڪي هئي. تنهن ڪان پوءِ ٻي مهاڀاري جي خاتمي تي برطانيہ سرڪار جي بہ چيلهہ چٻي ٿي چڪي هئي. سلطنت عثمانيہ جي خاتمي سبب بر صغير جا مسلمان اڳ ۾ ئي گهڻو رنجيده هئا جنهن ڪري ننڍي کنڊ خاص ڪري هندوستان جون معاشي ۽ سماجي حالتون گهڻي ڀاڱي پريشان ڪن ٿي چڪيون هيون. جنگ عظيم جي تباهڪارين سبب وڏي کنڊ ۾ ڏڪار جي صورتحال پيدا ٿي چڪي هئي. اهڙين حالتن دوران مسجد منزل گاه جي بنياد تي سکر ۾ هندو مسلم اٽڪٽ. سکر جي سياسي ۽ سماجي حالتن کي خراب ڪري ڇڏيو هو. ويتر جو مٿان ورهاڱو ٿيو ته سنڌ جو عمومن ۽ سکر جون حالتون سڀ کان وڌيڪ خراب ٿي پيون. شهر جا منزل گاه وارا علائقا مياڻي روڊ، ڊيمبلا مل، جي بي منگهارام، بسڪيٽ فيڪٽري ۽ ان جي آس پاس گهنٽاگهر جي اندريان بازار

وارا پاسا، ڳڙ بازار ۽ انجي ارد گرد وارا علائقا لوڪس پارڪ. ڪوئنس روڊ مطلب تہ پراڻي سکر تائين وڏي ڇڪتاڻ ۽ ڪشيدگي پيدا ٿي چڪي هئي. توڙي جو ڪٽي سرڪار هندن جي حفاظت لاءِ اپاءُ ورتا هئا پر تنهن هوندي بہ حالتن جي سنگيني ڏسي هندو ملڪ ڇڏڻ لاءِ آتا ۽ اتاولا ٿي پيا هئا. انهن ڏينهن سکر مان هندن جي وڏي لڏ پلاڻ ٿي. روهڙي سکر اڌ تي خالي ٿي چڪا. هندن جي لڏ پلاڻ سبب سڀ کان وڏو ڪاپاري ڌڪ سنڌ جي واپار کي لڳو. واپاري منڊيون، بازارون، بينڪون، سرڪاري دفتر سڀ ٺپ ٿي ويا ۽ چئو طرف ڏڪار جهڙي ڪيفيت پيدا ٿي پئي هئي. غريب طبقو جيڪو ڏٺ ڏهاڙي سومرا آٽيون ۽ چاڙهيون جي ڪار تي هريل هئو تنهنجي زندگي سڀ کان وڌيڪ متاثر ٿي پئي. امڙ ٻڌائيندي هئي تہ انهن ڏينهن راشن ڪنٽرول تي ملندو هو مهري جي دال، اٽو، کنڊ، چانور، گهہ تيل ۽ گاسليٽ وغيره سڀ مشڪل سان ملندا هئا. پئسي جي وڏي کوٽ هئي.

انهن ڏهاڙن منهنجو پيءُ بيراج ڪالوني ۾ هڪ انگريز انجنيئر جي بنگلي تہ ملازمت ڪندو هو. تنهنڪري ڪائڻ پيئڻ لاءِ ڪجھ نہ ڪجھ اتان ملي ويندو هو ۽ مڙئي پيو گهر هلندو هو. سکر جي سڄي شهر جي خبر ناهي تہ هندن جي لڏي وڃڻ ڪري ڪيترو خالي ٿي ويو هيو پر اسان جي گهر جي جنهن ڪمري ۾ مان ڄائو هوس تنهن جي گهٽي جي ٻي پاسي ٿن چئن ايڪڙن تي گائو شالا هئو جيڪو سڄو جو سڄو خالي ٿي ويو هو. هندن اتان جون سڀ ڳئون پريالي واري پراڻي لاري اڏي جي اوپر پاسي وڏي گائو شالا ۾ منتقل ڪري ڇڏيون هيون. هاڻي جڏهن بہ مان سکر گهمڻ ويندو آهيان تہ وڏي گائو شالا جو چڪر ضرور هڻندو آهيان ۽ اتان جي مکي سان وچي ڪچهري ڪندو آهيان. وڏي گائو شالا جي ڦاٽڪ جي بلڪل سامهون هڪ ڪشادي حويلي هوندي هئي جنهن جو مين گيٽ گائو شالا جي دروازي جي اڳيان کلندو هو. هن

حويلي ۾ پلاسٽر آف پيرس مان نهندڙ رانديڪن ۽ گڏين جو ڪارخانو هوندو هو. پانيان ٿو ته ڪارخانو خالصن جو هو. هن وقت به اها عمارت پنهنجي اصلي ڏيک ويک ۾ بيٺي آهي. اسان پاڙي جا ٻار ڪارخاني جي در تي وڃي ويهندا هئاسين اسانکي ٽٽي رانديڪا مفت ۾ ملي پوندا هئا.

وڏي گائو شالا ڪي ڏسڻ ۽ گهمڻ جي پنيان به منهنجي دل جي اڪير هوندي هئي. پنجن ڇهن سالن جي عمر ۾ آئون پنهنجي والد صاحب سان گڏجي گائو شالا جي ڪنڌ ته پپل جي وڏي وڻ سان لڳ وڏي کوه تي وهنجڻ ويندو هوس گرمين جي مند ۾ اسان جي پاڙي جا اڪثر ماڻهون لڱن تي ليمي ۽ تيل وارو ميٺ مکي پاڻ کي ٿڌو ڪرڻ جي غرض سان ان کوه تي وهنجڻ ايندا هئا. کوھ جي مٿان نار لڳل هوندو هو جنهن کي ڏاند ڇڪيندو هو کوھ مان نڪرندڙ ٿڌو پاڻي هڪ وڏي سيمينٽ جي ٽنڪي ۾ ڪرندو هو ۽ ٻاهر رستي جي پڪ ۾ وهنجڻ لاءِ ٽي چار نلڪا لڳل هوندا هئا جتي شام جو ماڻهن جي رش لڳندي هئي. ڪي ماڻهون پنهنجي گهران تيل ميٺ ڪري ايندا هئا ۽ ڪي مٽي جي ڪمرين ۾ لوٽين ۾ تيل ميٺ پاڻ سان کڻي ايندا هئا ۽ اچي کوھ جي پرسان پپل جي ڇانو ۾ وينا ڪچهريون به ڪندا هئا ۽ هڪٻئي کي تيل ميٺ به مکيندا هئا. ان زماني ۾ کوه حوض نلڪن وغيره جي لڳائڻ ڪرڻ جو انتظام گائو شالا جي هندو پينچائت ڪندي هئي. ڏهاڪو سال اڳ مان هڪ ڀيري گائو شالي چڪر تي ويو هوس ته ان وقت جي مکي ٻڌايو ته گائو شالا جي پوري حصي تي هن وقت قبضو ٿي چڪو آهي ۽ هاڻي اتي کوھ به ڪونهي. امن ۽ اوهان جي زماني ۾ ماڻهون غريب هئا، پر انساني محبت ۽ ڀائيچاري جي ڇانوري هيٺان هندو، مسلم، سک، عيسائي سڀ پاڻ کي جنتن ۾ سمجهندا هئا.

نئون جيئدان

سنڌو درياهه اسان جي گهر واري روڊ جي آخر ۾ تقريبن هڪ فرلانگ جي پنڌ تي هو. گهر جا ڪپڙا ڌوئڻ ۽ وهنجڻ لاءِ اسان اڪثر پنهنجي پيءُ سان گڏجي درياهه تي ويندا رهندا هئاسي. ڪپڙن کي بلڪل صاف شفاف پاڻي مان ڪڍڻ لاءِ وڏن ڊرمن يا ڪونرن ۾ ٽبن ۾ ڪپڙن ڌوئڻ لاءِ پاڻي تيار ڪرڻو پوندو هو. بالٽين سان درياهه جو چڙيو پاڻي ڊرمن ۾ پري ان ۾ ڦٽڪي وجهي ڏهه پندرهن منٽ ڇڏڻ کان پوءِ پاڻي نج صاف ٿي ويندو هو. منهنجو پيءُ ان عمل ۾ مصروف هو. آئون دريا جي ڪناري هڪ وڏي پٿر تي وينو هوس وهنجڻ جي خيال سان دريا ۾ هيٺ لهي بينس. ڪنهن سمي هڪ اهڙي لهر آئي جو منهنجا هٿ پٿر مان ڇڏائجي ويا ۽ آئون درياهه جي لهر جي حوالي ٿي ويس. بابي سائين جي مون ۾ نظر هئي هو بالٽي ڦٽو ڪري مون ڏانهن هليو آئيو ۽ ٻڏندڙ حالت مان مونکي ڇڪي ٻاهر ڪڍيائين. جي لمحي ٻن لاءِ بابا سائين جي نظر کان اوجهل رهان ها ته زندگي درياهه شاهه جي حوالي ٿي وڃي ها. پنجن سالن جي ڄمار ۾ بابا سائين جي هٿان اهو ٻهريون جيئدان مليو. نه ته زندگي جو تماشو ان ڏينهن ئي ختم ٿي وڃي ها. لکيو منجهه نراڙ... قلم ڪياڙي نه وهي. قادر قلم ڪار منهنجي نراڙ تي گهڻو ڪجهه لکي ڇڏيو هو تنهنڪري زندگي بچائڻ وارو ذريعو اک ڇنڀ ۾ حرڪت ۾ اچي ويو. هن وقت اهي گهاٽ اهي تڙ سڀ لب مهراڻ تي لڳل ٻارن جي رائڊس هيٺ اچي ويا آهن. مان ۽ منهنجا ٻار جڏهن به سکر گهمڻ ويندا آهيون ته انهن هنڌن ماڳن تي جهولا به کائيندا آهيون ۽ چولن ڏهي پلن ۽ آئس ڪريم جا مزا به وٺندا آهيون ۽ اهڙي ريت نندي

هوندي جون يادون تازيون ٿي ويندون آهن. مون ذڪر ڪيو هيو ته ورهاڱي کان پوءِ اسان جي گهر لڳ گائو شالا خالي ٿي ويو هو ته ان وقت ان گائو شالي کي چوڌاري قد آدم پٽيون هونديون هيون جنهنجي پرين پاسي منهنجي پڦي ۽ امڙ جي سوٽن جا گهر هئا. سڄ لٿي مان پنهنجون لغڙيون ۽ ڊيرا ڪڍي گائو شالا جون پٽيون ٽپي اندر وڃي لغڙيون اڏائيندو هوس. اندر بلڪل خاموشي هوندي هئي. نه ماڻهون ڇيڙو نه بني نه بشر اهڙي ماحول ۾ لغڙ اڏائڻ جو مزو ڪجھ اور هوندو هو. چاڪاڻ جو اسان ننڍا ٻار پيچ وغيره لڙائڻ جي متحمل ٿي نه سگهندا هئاسين نه ئي وري پيچ ويڙهائڻ جي اسانجي وسنا هئي. نه اهڙو مانجهو هوندو هو ۽ نه ئي پيسي پنجڙ جي فرواني هئي تنهنڪري لڪي ڇپي اڪيلا لغڙ بازي جا مزا وٺندا هئاسي.

اسان جو گهر مين ورڪس روڊ تي هو. ٻاهرين دروازي جي آڏو چونڪ ڪجين جو جهڳٽو هوندو هو ۽ اندر گهر حويلي نما هو. پهريون گهر منهنجي ٻالڪپڻي جي پڪي دوست گلزار ۽ وزن علي جن جو هو. ٻيون گهر اسان جو هو ۽ آخري ٽيون گهر الهه ڏتي ۽ لطيف جن جو هو. جيڪي اصل پنجاب جا رهاڪو هئا ۽ ذات جا چوڌري هئا. اسان ٽنهي گهرن جي اچڻ وڃڻ لاءِ هڪ ئي دروازو ۽ هڪ ئي گهٽي هوندي هئي. منهنجي والده جي گهڻي دوستي الهه ڏتي جي والده بي بي جنتو سان هوندي هئي. ان وقت اسان جي گهر ۾ نانو ۽ ناني جي فيملي به اچي گڏ رهڻ لڳي هئي. ان حويلي جي ٽنهي گهرن جي جدا جدا ذاتين ۽ جدا جدا ٻولين ڳالهائڻ وارن خاندانن ۾ مون ايڏو پيار ايڏو مان ۽ ايترو احترام ڏٺم جو وري زندگي ۾ ڪٿي نه ڏٺم. اسان ٽئي گهر هڪ ئي وقت پنجابي ۾ به ڳالهائيندا هئاسين ۽ سنڌي ۾ به.

عبداللطيف ۽ الهه ڏتي جو پيءُ چوڌري وڏو شفيق ۽ پيارو انسان هو. صبح جو نماز پڙهي رب جو ذڪر اذڪار ڪري پخال

ڪلهي تي کڻندو هو ۽ معمولي معاوضي جي عيوض سڄي پاڙي جي گهرن جا مٽ مٽڪا ۽ ٽب ڀريندو هو. هو منهنجو آئيڊل هو. آئيڊل هو ان ڪري جو اسان جي علاقي جو نه رڳو سڀ کان وڏو لغڙ باز هو. مگر لغڙن ٺاهڻ جو. مانجهي لائڻ جو ۽ پيچ لڙائڻ جو وڏو ماهر ۽ استاد ڪاريگر هو. اسان جي گهرن جون ڀتيون ننديون هونديون هيون. جڏهن هو پنهنجي گهر جي آڳر ۾ ويهي درزي وانگڙ لغڙ جي پنن جي ڪٽنگ ڪندو هو ۽ بانس جي ڪانين کي وڍي چيري لغڙن جون ڪمانون تيار ڪندو هو ته مان ڪٽ تي چڙهي ڀت کان سندس سڄي ڪاريگري نوٽ ڪندو هوس. شام ٿيندي هئي ته هو ڳڙ لوڻ ۽ ڪير سان تيار ٿيل چانهن جو پيالو پي لغڙ ۽ چرخيون کڻندو هو ۽ گائو شالا اڳيان ورڪس روڊ تي لغڙ چاڙهيندو هو. چوڌري جا لغڙ هوندا هئا ياري پرڪم گڏا. ٽڪندي تيلين واري پيچ جي جاءِ تي هو گڏي کي رنگين قندڙن وارو پڇ لڳائيندو هو. جيڪو هوا ۾ اڏامڻ وقت نهايت سهڻو لڳندو هو. سندس پٽ لطيف جنهن کي هو تيفو سڏيندو هو ۽ مان سندس ڊيرا ۽ چرخي سنڀاليندا هئاسين. ان وقت جي ماحول جي سڌ اتم ته سکر ۾ اجا مهاجرن جا ڪٽڪ ڪونه لٿا هئا. سنڌي پناڻ ۽ پنجابي سکر ۾ موجود هئا. اسان جي علاقي ۾ بهشتي ۽ ٽانگي گاڏين هلائڻ جي ڪم ۾ پنجابي هوندا هئا. ۽ ڪاني جي اعلاترين ڪم لاءِ خصوصن خالصا پنجابي گهٽا هئا. پناڻن جا چانهن جا ۽ ڪاڏي پيتي جا هوٽل ۽ فروٽ جو ڪاروبار هوندو هو. باقي سکر جو واپار آفيسون بينڪون ۽ ٻيا وڏا ڪاروبار هندن سيٺين جي هٿ ۾ هئا جيڪي ان وقت هندوستان اسهڻ جي تيارن ۾ مصروف هئا. اسان جو بيراج ٽائون شپ وارو علاقو ورهاڱي کان اڳ سکر جو جديد ۽ پوش علاقو ڄاتو ويندو هو. ڇاڪاڻ ته هن علاقي ۾ بيراج کي اڏڻ ۽ تيار ڪرڻ لاءِ انگريز سرڪار گورن انجنيئرس جي رهائش لاءِ وڏا وڏا بنگلا تيار ڪرايا هئا گورن عملدارن جي آفيسن ۽

ريزيڊينس ڪري هن علائقي ۾ عام ماڻهو جو اچڻ وڃڻ گهٽ هوندو هو ٻيو ورڪس روڊ تي سرڪاري وڏيون ورڪشاپون ۽ ڪارخانا هئا ازانسواءِ ريلوي ڪاتي جي آفيسرن جون رهائشون، ڪالونيون ۽ ريجينل ڊپو هوندا هئا تنهنڪري پرائوسي ۽ سڪيورٽي جي ڪري هي علائقو پنهنجي خاص حيثيت رکندو هو.

چاچو عبدالرحمان ٽپالي

هي پوش علاقو جنهن ۾ اسان رهندا هئاسين هڪ سحر انگريز علاقو هو. گهر جي سامهون انگريز انجنيرس جي بنگلن جو لامتناهي سلسلو هئو جيڪو پنج گلي تائين هليو ٿي ويو 1948ع واري زماني ۾ سکر بيراج ۽ ان مان نڪرندڙ واهه بيگاري. رائيس ڪئنال ۽ دادو ڪئنال واهن جي سنگهڻ وارو هنڌ نهايت گل وگلزار. پر سڪون ۽ سهڻو تفريح گاهه هوندو هو. ان زماني ۾ انکي پنج گلو سڏيو ويندو هو. هنن تفريح گاهن تي پي. آءِ. اي هوٽل ۽ لب مهراڻ جهڙيون رونقون گهڻو پوءِ آئيون. سکر جي انهن آبپاشي کاتي جي وڏن بنگلن جي سحر انگريزي ۽ رومانٽڪ ماحول اهڙو هوندو هو جو انهن جي وچ ۾ جيڪي روڊ ور ڏئي نڪرندا هئا تن جي ٻنهي پاسن کان سرهن جا وڏا وڏا درخت هوندا هئا جن جون لامون ۽ ٽاريون مٿي وڃي پاڻ ۾ ملي وينديون هيون. جنهن ڪري بيراج ٽائون جون سموريون سڙڪون گهاٽي ڇانوري هيٺ هونديون هيون. انهن وڻن جي مخملي پيلن ۽ گلابي رنگن جي گلن جي خوشبو چار سو پکڙيل هوندي هئي. بنگلن جي ڪشادن لان. واڙين ۽ نرسرين کي پاڻي پهچائڻ لاءِ واهيون وهنديون هيون، جاڏي ڪاڏي پاڻي جي موجودگي سبب ۽ پرسان دريا شاهه بادشاهه جي موجودگي ڪري اهو سڄو علاقو اهڙو ٿڌو لڳو پيو هوندو هو جهڙو ايئر ڪنڊيشن. بيراج ٽائون جي انهن بنگلن جي پلاننگ اهڙي خوبصورت هوندي هئي جو روڊن کي ڪراس ڪندڙ سموريون گهٽيون دريا جي بند تي وڃي نڪرنديون هيون ۽ جتي هر وقت ننڍيون وڏيون ڦلاتون لانچون ۽ آگبوٽ موجود بيٺيا هوندا هئا. جن جي ذريعي لائيڊ بيراج ۽ ان مان نڪرندڙ واهن جي درن جي صفائي جو ڪم ٿيندو رهندو هو. ان وقت جيڪي آگبوٽ ۽ ٻيڙيون هلنديون هيون سي ساڌ ٻيلي کان

روهڙي تائين پيسنجرس ڪي آٽينديون ۽ نينديون هيون. ان جاءِ تي بعد ۾ ننڍيون لانچون، ٻيڙيون ۽ ٻتيلا هلڻ لڳا.

اسان جي حويلي نما گهر جي گهٽي واري پٽ جي ٻئي پاسي سومرن جي حويلي هئي. انهن سومرن جو تعلق صوبي ديري راڻي پور سان هو ۽ ان وقت ان خاندان جو سربراه چاچو عبدالرحمان ٽپالي هوندو هو. سندس ننڍي ڀاءُ جو نالو محمد موسيٰ هو. اهي ٻئي بزرگ منهنجي ناني ميان البرادي ۽ والد محترم محمد اسمائيل جا هڏ ڏوکي دوست هئا. سکر جو شهر جڏهن سنگين حالتن سان دوچار هو تڏهن اسان جا هي پاڙيسيري ائين ڪم ايندا هئا. جيئن هڪ ايڪي واري برادري جا ماڻهو هڪ ٻي ڪي ڪم ايندا آهن. چاچي عبدالرحمان ڪي ٽي پٽ هئا جن مان وڏو مشتاق احمد هو جيڪو ايريگيشن ڊپارٽمينٽ ۾ ملازمت ڪندو هو. سندس ٻئي پٽ جو نالو سلطان احمد هو جيڪو منهنجو هم عمر ۽ هم ڪلاسي هو. ٽيون بشير احمد هئو جيڪو مونکان چار پنج سال ننڍو هو. اسانجي حويلي ۾ رهندڙ مسٽر گلزار احمد ۽ مسٽر الله ڏتو چوڌري منهنجا دوست هئا مگر منهنجو گهڻو اچڻ وڃڻ سومرن جي گهر ۾ ٿيندو هو ۽ سلطان احمد سومري سان منهنجي پڪي دوستي هئي جيڪا هن وقت تائين قائم آهي في زماني هو قاسم آباد حيدرآباد ۾ مقيم آهي. سلطان احمد ۽ مان پاڙي جي گورنمينٽ ايليمينٽري اسڪول بيراج ڪالوني ۾ پڙهڻ لاءِ گڏجي ويندا هئاسين. ياد اٿم ته ڪجي پهرين ۾ اسان جو استاد ماستر محترم الهڏنو هوندو هو جيڪو پوءِ پڪي پهرين تائين رهيو. ڪتاب جي ڪا خبر ناهي ته مون وٽ ڪو ڪتاب هئو يا نه باقي هڪ ٿلهي هيدل واري ڦرهي مون وٽ هوندي هئي جيڪا روزانو پاڻياٺي ميٽ سان ميساري اسڪول کڻي ويندو هوس. اسڪول جي سامهون وڏو ميدان هوندو هو. جنهن ۾ بيڪار پراڻيون انجڻيون، ڪلون، موٽر، ڪنهن نه ڪم جا مشيني پرزا ۽

ٻئي ڪاٺ ڪٻاڙ جا انبار نظر ايندا هئا در اصل اهو ميدان ايريگيشن ڊپارٽمينٽ ۽ ورڪشاپ جو اوپن اسٽور هوندو هو جنهن ۾ فالتو سامان رکيو ويندو هو. مگر منهنجي ديد هميشہ ان ننڍي ريل جي لوڪو موٽو انجڻ ۾ هوندي هئي جنهن جي باري ۾ ٻڌو هو تہ اها انجڻ لائيڊ بيراج جي ڪنسٽرڪشن ۾ جيڪو پٿر استعمال ٿيندو هو سو ان انجڻ ذريعي پهچايو ويندو هو. اهو زمانو هو ٻہ لوڪوموٽو انجڻن جو پر هي انجڻ ريلوي ڪاتي جي انجڻين کان گهڻو مختلف نظر ايندي هئي. ٻي ڳالهہ تہ اسانجي پهچ ۾ هئي. ڪڏهن وجي ان تي چڙهي چيڪ چڪاس ۽ راند روند ڪندا هئاسين. بيراج ٽائون جو خوبصورت منظر. جبل جيڏي اونچي واٽر ٽينڪ جيڪا سڄي ڪالوني کي پاڻي سپلائي ڪندي هئي ۽ ان جي پرسان ٽائون شپ کي پاور سپلاءِ ڪرڻ واري اليڪٽرڪ سب اسٽيشن. وري ان جي ارد گرد ساوڪ، گلن جو نرسيون اهي سڀ منهنجي من کي گهڻو لپائينديون هيون. منهنجي لاءِ اهو سمورو ماحول هڪ جادو نگري کان گهٽ نہ هوندو هئو. منهنجو خيال آهي تہ علائقي جي رومانٽڪ ماحول جو ئي اثر هو جو مان ان ماحول ۾ پيو رلندو ۽ پٽڪندو رهندو هوس.

بقول امڙ سائڻ جي تہ ننڍي هوندي تون اسڪول کان موٽي ايندو هئين تہ سڀ کان اول اسڪول جا ڪپڙا مٽائي هٿ پير ڌوئي پوءِ ماني کائي سمهي پوندو هئين. پڙهڻ ۾ تنهنجي دلچسپي ڏسي خوشي ٿيندي هئي. منهنجي لاءِ امڙ جو اهو سونهري ريمارڪ هو جو وسريو نہ ٿو وسري پر مان منڍ کان اسڪول کان گسائڻ واري علت کي ڏسان ٿو تہ مان تہ هميشہ ايو وهيو آهيان اوپار. مائن جو ٽيڪون، دلاسا ۽ آسرا تہ هر ٻالڪ جو سڀ کان وڏو سرمايو هوندا آهن. پر اسان جي چال مستاني ٻہ ڪو ڏسي نہ. پنج گلي کان مسجد منزل گاه تائين بند جي هڪ پاسي نم، سرهن پپل ۽ ٽالهين جا درخت هوندا هئا. گرمين جي مند ۾ سرهن جي ڳاڙهن

گلن جي خوشبو سان سڄو جو سڄو ٿائون معطر معطر رهندو هو. نم جي وڻن جي ڦولار ۽ نمورين جي بهار ڪي ڏسي جان فدا فدا ٿيندي هئي. هڪ پيري شايد اهو پهريون پيرو هو. جو سلطان احمد جي سنگت ۾ اسڪول کان گسائي ٿائون شپ جي ٿڌين گهٽين ۽ سڙڪن تان گذري وڃي پنج گلي جي سير تي نڪتاسين. اسان پنهنجون ڦرهيون گهر پرسان استاد محمود واري مسجد جي تڏن هينان لڪائي رکي ويا هئاسين. اها صلاح يا اٽڪل ڪنهن جي هئي پتو ناهي پر اسان جي چالاڪي جو اهو پهريون ايڪٽ هو. سرڪٽ هائوس جي ساوڪ ۽ گلن ٻوٽن جو ديدار درشن ڪري پنج گلي کان رلي پني مين روڊ ڏئي جتي هاٽي لب مهراڻ جون سموريون موجون مزا آهن. گهر موٽندي هڪ جاءِ تي نم جون ڪريل نموريون چوندي رهيا هئاسين ته مون پنهنجي ڪن جي مروٽجڻ تي پنهنجو ڪنڌ وارئي متي نهاريم ته چاچو عبدالرحمان ٽپالي، هڪ هٿ سلطان جي ڪن ۾ ٻيو هٿ منهنجي ڪن ۾ ٻنهي کي روڊ کان هيٺ لاهي ويو ۽ پيرن مان جوتو لاهي شروع ٿي ويو. مان جو ڪن ڇڏائي ڀڳس ته خطن سان ڀريل ٿيلو ڦيرائي اهڙو وهائي ڪڍيائين جو مان منهن ڀر وڃي واهي جي پرسان ڪانهن جي ٻوڙن ۾ وڃي ڪري پيس. ايتري ۾ وري چاچي عبداارحمان اچي مونکي جهليو پوءِ ته ٻنهي کي گهر تائين واري وٺي سان ڪٽيندو آيو. زندگي جي ڏکهي سفر جي انهن ڳالهين تي سوچيندو آهيان ته چاچي عبدالرحمان جي انهن پادرن جو سلطان احمد تي سنو اثر ٿيو. جو هو ايريگيشن ۾ سني عهدي تان رٽائر ٿيو ۽ سموري عمر سرڪاري ڪواٽرن ۽ بنگلن ۾ مفت جي رهائش جا مزا ماڻيندو رهيو. پر مان هميشه زندگي جي وڏين ڦيرين گهيرين ۽ انقلابن جي زد ۾ رهيس.

شهر کان ڳوٺ ڏانهن سفر

1948ع واري زماني ۾ اڄ جهڙيون بيڪريون ۽ ڪير جا دڪان ڪونہ هوندا هئا. ان وقت تہ اسان جي پاڙي ۾ هڪ اڌ ڪو سيٺي جو دڪان هو. جتان اعلي درجي جا نارنگي فليور ۽ چوڪنڊا ڪوڪونٽ وارا ڪٽمنڙا. جي. بي منگهارام ڪنفيڪشنري جا تيار ٿيل نهايت لذيذ بسڪٽ ، ڳڙ، منائي، داليون، اٽو، کنڊ پڳڙا. لپٽن جي مائي ڪکي واري ۽ بروڪ بانڊ چانهن جون ريزڪي پڙيون ملنديون هيون. باقي ڪير واڙن تي ملندو هو. مون کي ياد آهي تہ ڪير وٺڻ لاءِ لوٽو ڪٽي گهران نڪرندو هوس. گهر جي پويان گهٽي جيڪا گائوشالا کان ٿيندي اوپر پاسي ڊيمبلا فلور مل ۽ اتر پاسي نشاط سنيما ڏي ويندي هئي ان رستي تي هڪ مينهن جو واڙو هوندو هو جتان ڪير ملندو هو. واڙي جي ٻاهران گهٽي ۾ صندل تي صبح ۽ شام ڪير جو وڪرو ٿيندو هو. سو ڪير وٺڻ لاءِ مونکي روزانو اتي اچڻو پوندو هو جڏهن اڪيلو ايندو هوس تہ هڪ مشڪل سان دوچار ٿيڻو پوندو هو چاڪاڻ جو جيئن گائو شالي واري گهٽي لنگهي سامهون ٿيندو هوس ڏهاڪو کن پراڻين منڍ تي جڙيل هندڪي زماني جي جاين جي پرسان گذرڻو پوندو هو جنهن جي هيٺين دڪانن ۾ مٿين منزل تي ٽراس جيندبر مخلوق رهندي هئي. انهن مان ڪي مزاحيہ طبع جا ماڻهو. ايندڙ ويندڙ پاڙي جي ٻارن سان مشڪريون ڪري هروپور تنگ ڪندا هئا. باقي عورتن ۽ ڇوڪرين سان ڪنهن قسم جي مذاق نہ ڪندا هئا. بس منهنجي لاءِ اتان گذرڻ مشڪل هوندو هو. ڪڏهن تڪڙو تڪڙو ۽ ڪڏهن ڊڙڪي پائي نڪري ويندو هوس. هن وقت بہ اهي جايون، اهي فقير ۽ انهن جو اهو ماحول موجود آهي پر اتان لنگهڻ ۾ هاڻي ڪو خوف محسوس ناهي ٿيندو.

نشاط سنيما اسان جي پاڙي جي سنيما هئي. ان زماني ۾ ننڍن ٻارن جو سنيما ڏي وڃڻ نہ رواج هو ۽ نہ ئي وري ڪو سهنجو ڪم هو. ان وقت اسان جو والد محترم بہ کيل تماشي ۽ سنيما کان ڪجھہ پري رهندو هو. باقي منهنجو ننڍو مامو شاهہ محمد فلمن جو شوقين هو. جيتوڻيڪ 48 واري زماني ۾ بليڪ اينڊ وائٽ ٽاڪيز فلمون اچي چڪيون هيون پر جيترو وقت اسان سکر ۾ رهياسين تڏهن مون پنهنجي مامي سان پهرين ماها ٻاري جي زماني جون اشارن واريون چارلي چپلن جون کي خاموش فلمون ڏٺيون هيون. نشاط سنيما کان گهنٽا گهر واري رستي تي ٿورو اڳيرو وڃبو هو تہ پيراڊائيز سنيما هوندي هئي. ڏهن ٻارهن سالن جي عمر ۾ جڏهن اسان ناناڻي گهمڻ ايندا هئاسين تہ ڦقات جي پٽ غلام شبير سان گڏجي فلمون بہ ڏسندا هئاسين. گهنٽا گهر چونڪ وٽ بہ سنيما گهر هئا هڪ جو نالو حفيظ ٽاڪيز هو ۽ ٻي سنيما امپيريل جي نالي سان مشهور هئي. سکر جي پنجين سنيما شاليمار هئي جيڪا اسلاميہ ڪاليج جي پرسان پراڻي سکر ڏي ويندڙ سڙڪ تي هئي. هڪ سنيما روهڙي ۾ بہ هئي جنهن جو نالو شايد ريگل هو جيڪا اسان جي پهچ کان گهڻو پري هئي. روهڙي درياهہ جي هن پر هئي ۽ اسان جي گهر کان گهڻو پري هئي. روهڙي وڃڻ لاءِ پهريون گهنٽا گهر اچڻو پوندو هو. جتان وري ٽانگي تي چڙهي پراڻي سکر کان گذرندي روهڙي واري پل ڪراس ڪرڻي پوندي هئي. روهڙي مان منهنجي ڦقات رب ڏني جي شادي ٿيل هئي. روهڙي جو مشهور مائي منائي وارو غلام علي سومرو اسان جي عزيزن جو عزيز هو. اسان پنهنجي گهر ٻاتين سان جڏهن روهڙي ڪربلا ڏسڻ ويندا هئاسين تہ خبر ناهي تہ ڪنهن جي گهر ترسندا هئاسين. پر ايترو ياد اٿم تہ ننڍي وستا ۾ مون پنهنجي والدين سان گڏجي رات جو ڪربلا سان گڏ سفر ڪيو هيو.

1948 کان 1949 هڪ سال ۾ ملڪ جون حالتون ۽ اسان جي زندگي ۾ وڏيون تبديليون آيون. بيراج ٽائون ۾ انگريز عملدارن ۽ انجنيئرس جي ملڪ ڇڏي وڃڻ کان پوءِ ديسي عملدارن سکر بيراج جي آفيسن جو ڪنٽرول سنڀاليو. منهنجي والد صاحب بہ پنهنجو نئون ڌنڌو شروع ڪيو. هول سيل اگهن تي انگوشا ۽ پوتڙا وٺي سکر شهر کان ٻاهر ڳوٺن ۾ وڃي کپائڻ لڳو. رب جي مهرباني سان ڪم ڪاروبار ايترو وڌيس جو وڃي لاڙڪاڻي نڪتو. ايتري خبر آهي تہ ڪجهه مهينا گوگهاري وڃي ڪپڙي جو ڪاروبار ڪيائين. مگر مهيني ماسي سکر ايندو هو ۽ خرچ پکو ڏئي ٻئي ڏينهن رهي وري گم ٿي ويندو هو. منهنجو مشاهدو ٻڌائي ٿو تہ هو طبعن سيلاني ماڻهو هو ڪيس هڪ ڪم ۾ ۽ هڪ هنڌ آرام نہ ايندو هو. پنهنجي اصل ماڳ اباڻن ڪکن عاقل خالد لاڙڪاڻي کان ڌار ٿيڻ کان پوءِ هن جي سموري جواني واري وستا ڌنڌن ۽ جاين مٽائڻ ۾ گزري وئي. سکر کان ٽُٽو تہ پوءِ بس لاڙڪاڻي جي ارد گرد ڳوٺن ۾ لامارا ڏيندو رهيو. گوگهاري کان پوءِ وري ساڳيو ڪاروبار ڪٽي ميروخان ويجهو ڪنگن جي ڳوٺ ۾ وڃي نڪتو. اتي پنهنجي ڪنهن سنگت جي آچ تي ويو هيو. جتي وڃي دڪان کوليائين، هڪ جاءِ مسواڙي ورتائين ۽ اسان کي سکر مان لڏائي اچي جهنگ ۾ ڪيڍيائين الله الله خير صلا. سکر مان اسڪول ڇڏڻ وقت بابي سائين منهنجو ڪو سرٽيفڪيٽ نہ ورتو تنهڪري ڪنگن جي پرائيمري اسڪول پهرين ۾ داخلا وٺڻ ويس تہ ڪنهن قسم جي ڪاٻاري جي سپوت نہ هجڻ ڪري پهرين ڪچي ۾ داخل ڪيو ويو. اسڪول جو ماحول يڪسر تبديل ٿيڻ ڪري شروع ۾ مونکي ڪيترين دشوارين کي منهن ڏيڻو پيو. پر ٻار ۽ ڪتا لڏ ۾ خوش سو جلد ئي ٻهراڙي جي ماحول سان ائين مانوس ٿي وياسين جيئن قيدي بلبل لوهي قفص سان. سکر ۾ ناشتي ۾ توسٽ ڊبل ۽ ماني ڪکي واري چانهن جون مذيدار چسڪيون هونديون هيون.

هاڻي نيرن تي رات وارو ٻچيل ريٻڙي جهڙو پت، ان سان گهاٽي ڏڌ جو وٽو ملندو هو. پر سبحان الله هن ڏٿ ۽ پت جيڪي لذتون ۽ لطف بخشيو سو موت گهڙي تائين ياد رهندو. سکر ۾ بنا پيسي جيئڻ مشڪل هو پر هن ڀراڙي جي ماحول ۾ زندگي گهارڻ آسان پئي لڳي.

1949 واري زماني ۾ ڪنگن جو ڳوٺ تمام ننڍو ڳوٺڙو هو. هتان جي ڳوٺاڻي زندگي جو عام وهنوار ۽ واهپو جنس جي بدلي جنس تي پئي هليو. سڄ لٿي جڏهن بابو گهر ايندو هو ته ٻاجهيون، مڇي، گوشت ۽ ان اٽو کنيو ايندو هو. ڳوٺ ۾ جيڪي دڪان هئا تن تي ماڻهون پنهنجي گهران چانور. ڪڻڪ يا جوئر ڪٽي ايندا هئا ۽ دڪاندار کان دال، ڳڙ، کنڊ، صابڻ، پٽاٽا بصر وغيره وٺي روانا ٿيندا هئا. بابي جي دڪان تان ماڻهون ڪپڙا رنگائي ويندا هئا ۽ بدلي ۾ چانور، ٻاجهيون ۽ مڇي وغيره ڏئي ويندا هئا. مگر حساب ڪتاب ٿيندو هو. هر شي ۽ وٽ جي تور تڪ ٿيندي هئي اگهه پار لڳندو هو پوءِ جنهنجو جيترو حساب ٿيندو هو ڪٽ جوڙ ڪري سڀ ڪجهه برابر ڪيو ويندو هو. کاتا کنڌا به هلندا هئا ۽ اڪثر وڏا حساب ڪتاب فصل ۽ ٻار لهڻ تي ٿيندا هئا. منهنجي خيال موجب ان وقت ڀراڙي جي زندگي جيتري سادي هئي اوترو سنهنجي ۽ پر امن هئي. بدڪارين، براين، بدامني ۽ قتل و غارت جو نالو نشان نه هو. غريب غربي جي به عزت هوندي هئي. ان جي زندگي به سادي سنهنجي هئي. ڳوٺ جا ماڻهون هڪ ٻئي جي عزت ۽ محبت ڪندا هئا. هڪ ٻئي جي ڏک سک جا ساٿي هئا. اڪثر طبقو هڪ جهڙو هو سواءِ وڏيرڪي گهراڻي جي خبر ناهي ته ڳوٺ جا وڏيرا ڪير هئا. پر ايترو ياد اٿم ته وڏيرن جي گهران صبح جو گهاٽي لسي جي چونري مفت ۾ ملندي هئي ۽ شام جو سڄ لٿي بابو سائين سچي کير جو پريل لوٽو کنيو ايندو

هو. اسان هتان جي ڪير پت ۾ ماني مڃي تي اهڙو هِري وياسين جو شهر واريون چاپون، ڪباب، ڊبلون ۾ ٿوسٽ سڀ وسري ويا.

سارين جي پوکڻ جي مند آئي ته ڳوٺن جي چوڌاري دونهين جي ماحول کي ڏاڍو انجاءِ ڪرڻ لڳس. ڳوٺ جي چئني طرف رونبن جي بهار، وانگارون، ٻنين تي چڙهيل پلاءُ جي ديگين ۾ ڪفگيرن جا کڙڪا. ديڳين کي ڪفگير گهمائڻ وقت جيڪا هبڪار اٿندي هئي سا ته وڃي ميل ڪٽندي هئي. ڪڙمي خوش، مزدور خوش، ٻنيون ٻارا ساوا ته زميندار خوش. زميندار خوش ته سارو جهان خوش اهو هو ٻهراڙي جي ماحول جو راز ۽ رمز. رونبن جي مند ۾ جڏهن سارين جو لامون ۾ سنگ صبح جي ٿڌڙي هير گهلڻ تي لڏندا ها ته نيڻ نار منظر جنم ونندا هئا. منجهند جو سج لٿي تائين گرمي جو پارو عروج تي پهچندو هو ته ماڻهن جا پگهر نڪري پوندا هئا. خير سکن پنيان ڏک سهڻا پوندا آهن.

ٻالهيون جي وسريو نہ وسرن

منهنجو والد گرامي محمد اسماعيل پنهنجي زندگي ۾ ڪائڻ پيئڻ توڙي اوڍڻ ڪرڻ ۾ نهايت سادو انسان هو. ارادي جو پڪو مزاج جو سخت محنتي ۽ جاننو جوان هو پر قسمت جو ماريل هو، زندگي جي ڪا بہ بازي کٽي نہ سگهيو. ميرن کي گهران لڳي هئي. ساڳي کهاڻي منهنجي ڏاڏي سائين محمد عمر جي مڙني پٽڻ جي پيري تري آباد گهراڻي سان ٿي. اسان جا وڏا دريا شاه جي ڪناري آباد لاڙڪاڻي جي معروف ڳوٺ عاقل خالد جا رهواسي هئا. هندوستان جي ورهاڱي کان گهڻو اڳ محمد ايوب کهڙي جي والد مرحوم شاه محمد کهڙي جي چوڻ تي لاڙڪاڻي شهر ۾ اچي آباد ٿيا. سندن پهرين رهائش پرپداس تولاڻي واري بنگلي واري سنهي گهٽي جنهن ۾ ڊاڪٽر امان الله سومري جن رهندا ها اتي ٿي جتي هو مسواڙي جاءِ وٺي رهڻ لڳا. ڪجهه سالن کان پوءِ مڙني پائرن گڏجي علي گوهر آباد ۾ پنهنجي جاءِ جوڙائي جتي هو ڪنا ٿي رهڻ لڳا. اسان جو وڏو چاچو رسول بخش سومرو شاه محمد کهڙي جو اردلي هو. پنهجي وڏي سئوٽ محمد عمر کان ٻڌو هو تہ جڏهن محمد ايوب کهڙو سنڌ مدرسي ڪراچي ۾ پڙهڻ ويو هو تہ چاچو سائين ان سان گڏ بطور اردلي ٿي ويو هو. علي گوهر آباد واري وڏي ۽ ڪشادي جاءِ جنهن ۾ هاڻي اسان جو دوست منظور احمد سامٽيو رهي ٿو سا پائرن ۾ ويچا پوڻ ڪري وڪامجي وئي جيڪا ورهاڱي کان اڳ هندن خريد ڪئي هئي. پاڪستان نهڻ بعد منظور سامٽي جي والد محترم ان کي خريد ڪيو. پائرن ۾ ويڇي وڏا وڇوڙا وڌا ها پر پوءِ بہ سڀ لاڙڪاڻو ڇڏي پير ڳوٺ ۾ گڏجي وينا. ٿوري کي گهڻي وقت گذرڻ کان پوءِ ڪن اختلافن سبب هو هڪ پيرو وري هڪ ٻئي کان جدا ٿي ويا، منهنجا ٽي چاچا سڳورا پاڪستان نهڻ کان ٿورو اڳ وري

لاڙڪاڻي لڏي اچي علي گوهر آباد ۾ رهيا. مگر منهنجو والد جيڪو پنهنجن ارادن ۾ ڪجهه ارڏو هو سو ”اپني قوت اپني جان“ جي اصول تي پنهنجي زندگي سان جهيڙيندو رهيو ۽ 1930 ڌاري پير جي ڳوٺ مان لڏي سکر ۾ ورڪس روڊ تي بيراج ٽائون جي سامهون اچي رهڻ لڳو. ان جاءِ ۾ منهنجي وڏي ڀيڻ ۽ منهنجي پيدائش ٿي. مون پنهنجي زندگي ۾ ڏٺو ته بابا سائين سڄي زندگي پنهنجي مقدر سان ويڙهه ڪندو رهيو مگر هي زندگي جنهن ۾ قسمت جي بنياد تي ڪنهن کي آسمان ملي ٿو ته ڪنهن کي زمين تي ٻه گز پيي مشڪل سان ملن ٿا. والد صاحب پنهنجي زندگي سان مهاڏو اٽڪايو بيٺو رهيو. هو پنهنجي زندگي جي پوئين حصي جي پنجين ڏهاڪي ۾ باقائدي پنهنجي مقدر سان ڀاڪرين پئجي ويو هو.

هو سکر ۾ بيراج ٽائون وارن انگريز انجنيئرس جي ڪنهن بنگلي تي ڪاٺين جي سپلاءِ ۽ منشگيري جي ڪم سان لڳو هو. هندوستان پاڪستان جي ورهاڱي کان پوءِ جڏهن انگريز عملدار ملڪ ڇڏي ويا تڏهن هن ڪپڙي جي ڪاروبار ۾ هٿ وڌا. سکر مان انگوشا پوتڙا کڻي وڃي گوگهاري نڪتو اتان ٽٽو ته اچي ميروخان لڳ ڳوٺ ڪنگن ۾ مسواڙ تي گهر ۽ دڪان وني بالم ٿي ويهي رهيو سکر مان کهول لڏائي آيو. مونکي ياد آهي ته دڪان ۾ سندس ٻه ڪم هوندا هئا هڪ ته نيرولي جو ڪم شروع ڪيائين ٻيو چانور خريد ڪندو هو. اتي ٻه سندس دال نه ڳري ته ڪنگن کي الوداع ڪري اچي جيلس بازار ۾ گهاڙواهه جي پل جي پهرين در لڳ خالي پيل مندر ۾ اچي ٽپڙ لاٿائين الله الله خير صلا. پراڻي لاوارث مندر جي اجاڙ ماحول ۾ اسان جيڪي زندگي جا ڏينهن گذارياسي سي اسان جي زندگي جا مشڪل ترين ڏينهن هئا سواءِ پارومل پڪوڙائي جي پڪوڙن جي مزي ۽ سواد کان علاوه ڪا ٻه اهڙي مزي جي يا خوشي جي ڳالهه ڪانهي جنهن کي ياد رکي

سگهئون. علي گوهر آباد آياسين ته ڪجهه بهتر ماحول مليو. مگر پوءِ به مونکي الائي جي ڇو ان هنڌ ان جوءِ ۾ ان پاڙي جي گهٽي اڪير رهي ٿي. گهاڙ واه جي پل وارو منظر ۾ ان سان وابستا يادگيرين کي وساري سگهيو آهيان نه وري مندر واري اڱڻ کي ۽ نئي اتي قائم ميخاني ۾ ميخاني جي موالين جي ڪرتوتن کي. آءُ جڏهن به لاڙڪاڻي ايندو آهيان ته منهنجيون اکيون اهي هنڌ ماڳ ڏسڻ لاءِ آتيون رهنديون آهن. ان مندر پرسان ميونسپل آفيس لڳ سرلا ديوي جي اسپتال جي هڪ يادگيري ايندي اٿم ته جڏهن اسان مندر ڇڏي گجڻ پور گهاڙ واه جي ٻي پر تي وڃي رهياسين ته مونکي جڏهن ڪا بيماري بڙي ٿيندي هئي ته ڊاڪٽر سرلا ديوي وٽ علاج معالجي لاءِ ويندا هئاسين. والده چوندي هئي ته سرلا ديوي منهنجي پٽ کي نظر تي هٽي. پڇي عظيمان پڇيس اهو وري ڪيئن ٿي چوين، ڪاڏي سرلا ڪاڏي تنهنجو ٻلونگڙو. والده ڪيس جواب ۾ وراڻيو ته جڏهن تي پٽ کي علاج لاءِ وٺي وڃان ته ڇوڪر کي ڏسي اڇي ٿي تعريف ڪري ٻار جي اکين جي. بهر حال امان جي ڳالهه سو سيڪڙو سچ هئي. ان سروپ ۾ سرلا ديوي جي ڳالهين جو ذڪر پنهنجي هڪ مضمون ”سام اور سرلا“ سنڌي ميگزين جنگ اخبار ۾ مون ڪيو هو ۽ مزي جي ڳالهه ته ان رسالي جي هڪ ڪاپي سرلاديوي جي مڙس امرت راءِ جي سنگهاڻي سام صاحب کي علي گوهر آباد واري گهر ۾ هڪ ادبي ملاقات دوران ڏني هئي جنهن کي پڙهي هو ڏاڍو خوش ٿيو هو ۽ پنهنجي خوشي سان سرلا ديوي جي لکيل ادبي و علمي پورهي تي ٻڌل ڊائري ”رهاڻ“ ۽ پنهنجا ڪي ڪتاب تحفي طور عنايت ڪيا هئا. ساڳيو مضمون لاڙڪاڻي ساه سيباڻي جي اردو حصي ۾ پڻ شايع ڪيو ويو هو. مندر، ميونسپل آفس ۽ سرلا ديوي واري اسپتال ۽ اسپتال جي ڪوني تي منعقد راڳ رنگ صوفي فقيرن جون محفلون اهي سڀ گهاڙ واه جي ڪناري ۽ لاڙڪاڻي جي ماحول جي سونهن هئا هڪ

تاريخ هئي. هاڻي نه اهو مندر رهيو نه گهاڙ واه نه ئي اهو خوبصورت ماحول.

ٻاروتڻ جي هڪ وڏي ٻي ياد ذهن تي ايري ٿي اچي جنهن جو ذڪر جيئسنگهاڻي سام صاحب ۽ سرلا ديوي ۽ انهن جي اسپتال سان سلهاڙيل آهي. ننڍي هوندي آئون هڪ گليل باز رولو شڪاري هوس سو هڪ ڀيري ڪبوترن جو شڪار ڪندي گهاڙ واه جي ڪپ تي ميونسپل اسپتال جي پٺين پاسي کان اسپتال جي ديوار تي چڙهي ويس. ديوار سان لڳ ڪمرو هو جنهنجي دري جي ڀڳل شيشي واري حصي مان مون پنهنجو هٿ اندر ڪري ڇت پکي تي ويٺل ڪبوتر کي ڳوڙهو هنيم. ڪبوتر هيٺ ڪريو ۽ مان هن ڀڳل شيشي واري ڳڙکي مان ڦهريان پير اندر ٽپايا پوءِ پوري جسم کي آهستي آهستي ڳڙکي مان ٽپائي ڪمري ۾ داخل ٿيس زخمي ڪبوتر کنيم مگر ڇا ڏسان ته ڪمري ۾ رکيل وڏي ميز تي چمڙي جي ڪيس ۾ هڪ دونالي بندوق پئي هئي. اهو سين منهنجي لاءِ بلڪل فلمي هو. بندوق کي ڪيس مان ڪڍي ڇڪاسي ڪري ساڳي جاءِ تي جيئن جو تيئن رکي ساڳيو سرڪسي ڪم سر انجام ڏئي ٻاهر نڪري آيس. ڪبوتر هٿ ۾ هو ۽ مان علي گوهر آباد واري اچي مسجد وٽ ملان پڪوڙائي جي دڪان تي اچي ويهي رهيس. ان خيال سان ته دوست اچن ته کين ڪبوتر ڏيکاريان ۽ پنهنجي ڪامياب ڪاروائي وارو قصو بيان ڪريان. ياد آهي ته اهو ڪبوتر ادي بشير احمد جي پراڻي گهر واري گهٽي ۾ پنهنجي ٻاروتڻ جي يار محمد ابراهيم سومري کي ڏيکاڻ وقت هٿن مان نڪري اڏامي ويو هو.

ٻوٽ ڪنگڻ ۾ گهاريل ڏينهڙا

جنهن ڏينهن ڪنگڻ جي پرائمري اسڪول جي ڪچي پهرين ۾ داخلا ملي اهو ڏينهن منهنجي لاءِ خوشي جو ڏينهن هو ان وقت اسڪول ۾ ڪنهن قسم جو يونيفارم ڪونہ هو ۽ ڪچي پهرين ۾ ڪو ڪتاب بہ نہ هو. ٻي ڏينهن مان سڪر مان آندل ڦرهي ڪڇي سوير وڃي اسڪول پهتس. اسڪول جو دروازو مينهن جي واڙي ڪي لڳل دروازي جهڙو هو. سامهون هڪ دالان ۾ ميز ڪرسي ۽ بينچون پيل هيون. جڏهن ماستر صاحب اسڪول ۾ داخل ٿيو تڏهن ڪي چار پنج ٻار بينچن تي ويٺا هئاسين. منهنجي پرسان وينل شاگرد وڏي ڦڙتي سان اٿيا ۽ وڃي استاد ڪي پيرن تي هٿ رکيائون. انهن سان گڏ مون بہ ساڳي نوڙت ڏيکاريندي استاد صاحب ڪي پيرين پيس. استاد صاحب اسان سيني ڪي مٿي تي پيار جو هٿ ڦيرايو. ٿني منٽ ڪرسي تہ آرام ڪرڻ ڪان پوءِ علي نواز نالي ڇوڪري ڪي سڏي چيائين اڙي ڏس پاڇو ڪلي تہ پهتو آهي تہ گهنٽ وڄاءِ. علي نواز وڏي دروازي پرسان زمين ۾ ڪتل ڪلي ڪي ڏنو ۽ وراڻيو سائين اڃان ٿورو پري آ. استاد وراڻيو نيڪ آ. ڪلي تي پڄي تہ گهنٽ وڄائجان. منهنجي لاءِ اها هڪ نئين ڳالهہ هئي معلوم ٿيو تہ موڪل تڏهن ملندي جڏهن سج جو پاڇو لڙي پٽ جي پرسان وراي ڪلي تي پهچندو.

ڇا دور هو سڄي ٻوٽ ۾ سواءِ وڏيري جي ٻي ڪنهن وٽ وقت ڏسڻ لاءِ واچ ڪانہ هئي ۽ اسڪول جو ڪم بہ ڪلين تي پئي هليو. مان اسڪول ڪان پڙهي بابي جي دڪان تي وڃي ويهندو هوس. يا وري آس پاس جي ماحول ڪي ڏسڻ ڇڪاسڻ جي ڪم ڪي لڳي ويندو هوس. اسان جي دڪان جي پٺ ۾ اٽي پيهڻ جي مشين هئي بابي ڪان موڪل وٺي ڪڏهن ڪڏهن مل ۾ ڏسڻ ويندو

هوس ته ان اٿو ڪئين ٿو پيسجي. مل ۾ موٽرن جا آواز پٽن جي ڦرڻ جي نڪ نڪ جو شور هر طرف ڊيزل آئل جي عجيب بانس پکڙيل هئي. هڪ پاسي ان اٽي ۽ چانورن جون پريل ڳوڻيون پيون هيون، اهو سڄو جو سڄو ڪم ڪار سنو لڳو. سڀ ڪان وڌيڪ جيڪا ڳالهه مونکي سٺي لڳي سان انجڻ مٿان ڪوني تي وڏي پائپ تي لڳل لوٽي ۽ ان مان نڪرندڙ آواز جو رڌم هو. جيڪو ڳوٺ ڪان دور دور تائين ٻڌڻ ۾ ايندو هو ۽ ڳوٺ جي زينت وڌائيندو هئو. دڪان جي اڳيان سڙڪ پار وڏي چمني وارو هڪ ٻيو سارين ڇڙن جو اوائلي ڪارخانو هو. ورهاڱي ڪان گهڻو اڳ جو هو شايد ڪنهن واڻيي سيٺ جي ملڪيت هو. مگر ان جا هن وقت مون وٽ ڪي تفصيلات ڪونهن. باقي ايتري خبر آهي ته بابا سائين صبح جو سوير اٽي ان ڪارخاني ۾ کهاڙي سان مٽن پيري ڪاٺيون ڏاريندو هو. بابي سائين جو اهو کهاڙو جيڪو ڪيس هٿن ۾ لڦون وجهندو هو وفات بعد سائي سندس ڪل ميراث هئي جيڪا منهنجي ملڪيت ۾ آئي هئي. جنهن ڪي مون پنهنجي سيني سان سانڍي رکيو آهي.

ڪنگن ۾ هڪ ڏينهن ميدان تي لغڙ اڏامندي ڏٺم بس پوءِ ته منهنجي خوشي جي حد نه رهي ۽ وجي ميدان تي نڪتس. هڪ ڇوڪرو جيڪو لغڙ ڪي اڳڙي جو ڊگهو پڇ ٻڌي پيو اڏائي ۽ مزا وٺي. سلام دعا عليڪ سليڪ تي ٻڌايائين ته هو ڳوٺ جي وڏيري جو پٽ آهي ٿوري دير ۾ ساڻس منهنجي دوستي ٿي وئي. مون سندس ڏاڍا ڊيرا ڏنا وٽس ٿورو گهڻو مانجهو هو پر گهڻو ڪم 999 وارن ريلن جي ڏاڳي سان پيو هلائي. ڏينهن ٻن ڪان پوءِ مون ڪيس ٻڌايو ته مونکي لغڙ ناهڻ ايندا آهن پر پنا ڪونهن جو مان توکي سهڻا لغڙ ناهي ڏيان. هن ٻڌايو ته اسان جي گهر پرسان دڪان وارو هفتي ۾ هڪ دفعو لاڙڪاڻي بازار ويندو آهي ان ڪان مان لغڙائي پنا گهرائيندس. ٽيو ٻه ايئن ٻئي هفتي لغڙ جا پنا اچي ويا. مون

ڪجي جا سنڌيا ۽ ڀهارا هٿ ڪري رکيا هئا جن مان ڪمانون تيار ڪيون ۽ استاد چوڌري جي ڏنل ڪاريگري ۽ ڪٽ سٽ ۽ پنهنجي ڪامن سينس ڪان ڪم وٺي ٽن چئن رنگن جا پٽا پٽي گڏا تيار ڪري ان چوڪر کي پيش ڪيم لغڙ ڏسي دوست ڏاڍو خوش ٿيو پوءِ جيترو وقت ڪنگن ۾ رهياسين گڏجي لغڙ اڏائيندا هئاسين.

آڪٽوبر نومبر جا مهينا هئا ڳوٺ جي گهٽين ۽ دڪانن اڳيان هڪ ماڻهو مناديون ڏيندو پيو وتي ته ايندڙ آچر جي شام جو چئين وڳي ڳوٺ جي ٻاهر رڇ ۽ ڪتن جي ميل ٿيندي. اسان کي ته اهڙي ميل ۽ مقابلي جي ڪا سڌ هئي نه ڪا ڄاڻ سو جيستائين آچر جو ڏينهن اچي تيستائين روز بابي سائين ڪان پڇندو هئس ته اها رڇ ڪتن جي ميل ڇا ٿيندي آهي. بابي نٽ شيل ۾ ان ميل مقابلي جو سڄو معاملو سمجهايو. بس پوءِ ته مان آچر جي ڏينهن جو انتظار ڪرڻ لڳس. آچر جي ڏينهن اسڪول جي موڪل هئي پر ميل جي شوق ۾ اڌ رات تائين مونکي ننڊ ئي نه آئي. صبح جو نيرن ڪري دڪانن جي چونڪ تي واءُ سواءُ لهڻ ويس ته ڀرواڙي جي ماڻهن جي خوشي ڏسي منهنجي خوشي ۽ شوق ۾ اضافو ٿي ويو. هر ماڻهو جي وات تي ڪتن جي ڇتڪتائي، انهن جي بهادري ۽ ڪتن جي نالن جا قصا پيا ڪتجن. شام جو ٿي ٿيا ته مان بابي سان سنيري ڳوٺ ٻاهران ماڻهن جي هنبوه ۾ وڃي بيٺس. ميدان تي اوسي پاسي جي ڳوٺن جا سوين ماڻهون ڪنا ٿيا هئا. ميدان جي وچ ۾ اوڏڪي پٽ جو هڪ وڏو ڪوٽ هو. جنهن ۾ رڇ ۽ ڪتن جا مالڪ ۽ شرطائي جمع ٿيل هئا. چئين سادي چئين بجي ڪوٽ اندر رڇ ۽ ڪتن جي ميل شروع ٿي. اسان تماشائي ۽ سموري خلق ڪوٽ جي ديوارن ڪان ٻاهر ميل جا سمورا لقاء بيٺي ڏٺاسين. ڪلاڪ ڏيڍ ميل هلي ڪتن پئي رڇ کي چوڌاري ڦيرايو ۽ پٽيو. ڪي ڪتا رڇ جي پنيان پيا وجن ته ڪي هن جي منهن تي پيا وار ڪن. هڪ ڪتو رڇ جي واري ۾ آيو ته ان ڪتي کي ياڪر ۾ پري

هيٺ اچلائي پنهنجي پيرن ۾ قبضي ۾ ورتو. ڪتي جا ڪيڪاٽ اسمان تي پيا ٻڌجن. مون ماڻهن جي واتان ٻڌو ته ابا ڪتي جي تيڪ نڪري وئي آهي. ڪتا ٻه وڏا ڀاري پرڪم تازي ۽ ويڙهاڪ هئا. ڪنهن ڪتي جو چڪ رڇ جي دون ۾ پئجي ويو. ڪتو مڇڙو هو رڇ گهڻي ڪوشش ڪئي مگر بيحال ٿي هيٺ ليٽي پيو. ميل ملاکڙي ۽ ماڻهن جا هشام ڪني ٽيڻ جي مونکي گهڻي خوشي ٿي پر ميل جي اختتام تي ڪتن ۽ رڇ جي جيڪا حالت ٿي سا نهايت دردناڪ ۽ رنج پهچائيندڙ هئي. موٽ تي بابو مونکي اداس ۽ غمگين ڏسي دلداري ڏيڻ لڳو ته پٽ هي سڀ ظالمانا ڪم آهن پر چا ڪجي ٻهراڙين ۾ فصل لهندا آهن ته ماڻهون اهڙا شغل ميل ملاکڙا ڪندا رهندا آهن.

لاڙڪاڻي جي گھاڙ واھ جي ڪٿا

1949_1950ع ڌاري گھاڙ واھ جي پل جي جيلس بازار واري پھرين دروازي جي اوپر ۾ مندر هو. مٿس بڙ جي وڻ جو پکڙيل وڏو ڇانورو هو. اسان ميروخان سان لڳ ڳوٺ ڪنگن ڪان لڏي پھريون مندر جي آڳر ۾ اچي ٽپڙٽاري رکياسي ياد ناهي ته گھڻا ڏينهن مندر ۾ ٽڪيا رهياسي. منھنجي وڏي ڀيڻ ۽ مان روز مندر جو آڳر ٻهاريندا هئاسي مندر کي گرل جو دروازو هوندو هو جيڪو ان وقت بند پيل هو. هتي ڪو به پڄاري ڪونه هو ۽ نه وري ڪا پوڄا يا پاٺ ٿيندو هو. گھاڙ جي اتر طرف پنجن ڇھن فٽن تائين هيٺ ڏاڪڻيون هيون جي پانيان ٿو ته جنهن زماني ۾ واپاري مال آڻيندڙ ۽ نيندڙ ٻيڙا ۽ ٻيڙيون اچي لنگر هڻنديون هيون تڏهن اهي پاڻي هيٺ رهنديون هونديون. خوش نصيب هو اهو لوڪ جنهن گھاڙ واھ جو اوج ۽ عروج ڏٺو. دراصل هن واه جو ۽ شهر لاڙڪاڻي جو قدر نه ٿيو اهو ته نهيو پر ان سان وڏو قهر اسان پنهنجي هٿن سان ڪيو هن واه ۽ لاڙڪاڻي جي جياگرافيڪل ۽ ڪمرشل حالتن جو خيال رکي نه سگھياسين ۽ نه ئي وري ان جي حسين بيهڪ جي ڪا واهر ٿي. جنهن تي ڪنهن زماني ۾ سڄي سنڌ کي ناز هوندو هو. هن شهر جي وچ مان سينڌ ڪڍي وهندڙ گھاڙواھ جي خوبصورتي جي مماثلت ڪجي ته دنيا جي نهايت خوبصورت ۽ ڪارائتي واھ رائن سان ڪري سگھجي ٿي جيڪو برلن جرمني ۾ وهي ٿو ۽ جرمني جو حسن پيو پانئجي. لنڊن شهر جي وچ مان وهندڙ ٿيمس ندي جي بيهڪ ڏسو ان جو حسن ڏسو. ان جي زماني ۽ زماني جي تاريخ ۾ مڄتا ڏسو ته انسان جي دل باغ و بهار ٿيو وڃي.

ڪيناڊا جي ڪيپيٽل سٽي شهر آٽوا جي مٿي مان سينٽ ڏيندڙ واهه ريڊورور جي به هڪ وڏي تاريخ ۽ ڪهاڻي آهي. شهر جي ترقي ۽ ملڪ جو واپار ان جي موهون منت رهيو آهي. اهڙي حيثيت، بيهڪ ۽ اهڙي خوبصورت وٽ ۽ ورثي جي اهميت ۽ قدر ڪو ڪينيڊين ڪان پڇي، پر افسوس جو اسان پنهنجي اهڙي قدرتي طور احسان ۽ مليل قدرتي ڦاٽ جيڪو رب سائين سنڌو ندي جي ڪک مان ڪڍي جاري ڪري عنايت ڪيو هو تنهن جي سنڀال ڪري نه سگهياسي.

گهاڙ واهه کي تاريخ تناظر ۾ ڏسجي ٿو ته اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته هي واهه پهريون نندو واهه هو جنهن کي ڪلهوڙن حڪمرانن جي جرنيل شاهل محمد ڪلهوڙي باقائدي کوٽائي وڏو ويڪرو ڪري وڏي اوج ۽ ترقي تي پهچايو هو. مگر هن دور جديد ۾ اسان ان جي اهميت کي سمجهي نه سگهياسين ۽ نه ئي ان جي ڪا حفاظت ڪري سگهياسين مگر سنڌ جي وڏيرڪي ذهنيت رکندڙ قبضي مافيا ان جي مٿان وڏا قهر ۽ ڪلور ڪيا. سون ورني جهيل مٿان مٽي لٽي ان کي ائين دفن ڪيو ويو جيئن گهر جي ڪنهن مرتيو ٿيل ڀاتي کي لٽبو آهي. ان سانحي تي اسان ڪيترو به ڪيڏارو ڪيون ٿورو آهي. سچ پڇو ته منهنجو گهاڙ واهه سان من ۽ روح جڙيل آهي. گهاڙواهه سان منهنجو روح ايڏو سلهاڙيل هو جوان جي موت تي آئون پاڻ کي سڀ کان گهڻو وياڪل ۽ غمزده ٿو محسوس ڪريان.

مندر چڙي جڏهن اسان گجڻ پور گهاڙ جي ٻئي ڪناري چاچي خدابخش سومري جي پاڙي ۾ وڃي رهياسين تڏهن گهر جي ڪوٺي تي چڙهي ڏسندا هئاسين ته پل جي آخري دروازي مان وهندڙ پاڻي صاف نظر ايندو هو ۽ اتان پل جو نظارو به نهايت خوبصورت لڳندو هو. گهاڙ واهه جو اهو شفاف پاڻي ٿورو اڳتي وڏي پپل جي وڻ جي ڇانو هينان سيدن جي گهر وٽان نندي واهه

جي صورت ۾ اڳتي وڏي موهن فقير جي اوتاري جي اڱڻ ۾ وڃي سلامي ڏيندو هو. تنهن کان پوءِ پنهنجي ئي پيٽ مان ور وڪڙ ڪائيندو پنهنجي ٽور اڳتي جاري رکندو هو. ان جاءِ تي واهه جي ڏکڻ ۾ قبرستان هو ۽ اير پاسي بينڪ اسڪوائر.جتان ڏکڻ طرف ويندڙ روڊ بندر روڊ سڏبو هو. بندر روڊ ٻه گهاڙواهه جي وجود جو هڪ وڏو ثبوت آهي. گهاڙ واهه جي پل جي اوپر ۾ ميونسيپل آفس جي پٺ وارو سڄو علاقو ميراڻي دور ۾ هڪ وڏو بندرگاهه هو جنهنجي ڄاڻ اسان کي لاڙڪاڻي جي محققن جي تخليقات تاريخ ۽ نويسن ۽ تاريخ ادب سان دلچسپي رکندڙ عالمن ۽ اديبن جي مضامين مان ملي ٿي. ان ڏس ۾ لاڙڪاڻي جي انهن دانشمندن مان سهڻي پارکو ۽ لکاري انيس انصاري جو مقالو ملاحظا ڪري سگهجي ٿو. ازنسواءِ پروفيسر عبدالمنان چانديي جي مضامين مان ٻه استفادو ٿي سگهي ٿو. پروفيسر ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جي تحريري مواد مان ٻه گهڻو ڪجهه حاصل ڪري سگهجي ٿو.

گهاڙ واهه پنهنجي پيٽ مان بندر روڊ جي اتر اولهه ۾ پنهنجو سفر جاري رکندي گيان باغ وٽ پهچندو هو هن وقت گيان باغ جو موجوده نالو باغ ذوالفقار آهي. گهاڙ واهه جي هن هنڌ تي دراصل گهاڙ واهه جي هڪ عاشق جي ڪهاڻي شروع ٿئي ٿي. لاڙڪاڻي کي هڪ لحاظ کان لازوال حسن بخشيندڙ ۽ واپاري ترقي وناڻيندڙ شخص، فقيرن جو فقير، خادمن جو خادم سيٺ گيانچند هتي رهندو هو. ۽ هي خوبصورت بنايل ميموريل باغ هن جو گهر ۽ ملڪيت هو. گيانچند جي هن خوبصورت باغ ۾ صوفي راڳ رنگ مچائيندڙ فقيرن ۽ فقراهن جي رهائشگاهه ۽ مهمان خانو قائم هو جنهن تي ورهاڱي کان پوءِ قبضو ٿي ويو ۽ اڳتي هلي گيانچند جي باغ جي رهائشي عمارتن ۾ جم روڪ ۽ مليريا اريڊي ڪيشن ۽ ري هيبليٽيشن ڊپارٽمينٽ جي ڪسٽوڊينٽ

آفيسون قائم ڪيون ويون. ڪسٽوڊينٽ آفيس ذريعي هندن جي ڇڏيل ملڪيتن کي نيلام ڪري ڪليم ڪليم داخل ڪندڙن کي ڏنيون ويون انهن ڪليمن ۾ لاڙڪاڻي جي هن حسين ترين گيان باغ جا ڪجھ حصا نيلام تي ويا ۽ ائين گيانچند جي دلڙي ڦرجي وئي. سياسي گهرجن جي پيش نظر گيانچند باغ جو تاريخي نالو ڦيرائي باغ ذوالفقار رکيو ويو. گهاڙ واهه پنهنجي جاگير مان اڳتي هلي قديم گورنمينٽ هاء اسڪول وٽان گذرندو هو. هي اسڪول جيڪو 1926 ۾ پنهنجي تيار ٿيل نئين عمارت ۾ منتقل ٿيو ۽ ان جي پراڻي عمارت کي ميونسپل جي حوالي ڪيو ويو جنهن ان جو نئون نالو ميونسپل هاءِ اسڪول رکيو. لاڙڪاڻو اسٽيڊيم جي عمارت بہ گهاڙ واهه جي پراڻي پيٽي ۾ تعمير ڪئي وئي هئي ۽ گهاڙواهه ان جاءِ تي هڪ واهي جي صورت ۾ وهي ڪليڪٽر واري بنگلي جي بغل مان نڪري مسجد جي پر مان ٿيندو رائس ڪينال ۾ وڃي ڇوڙ ڪندو هو. دراصل اهو ئي اهو هنڌ آهي جتي گهاڙ واهه جو انت ٿئي ٿو. اتر اولھ طرف کان ڳوٺ وليدن واري پاسي گهاڙ واهه جي وهڪري جا پراڻا نشان ملن ٿا. تلاش ڪبا تہ پنج پل واه جي اوپارين ڪنڌي ان جو پورو جو پورو وجود ملندو جيڪو مون پنهنجي اکين سان نہ رڳو ڏٺو پر ان ۾ وهنجي تڙڳي بہ ڏٺو اتي گهاڙ واهه هڪ نهايت سهڻي ڍنڍ جي روپ ۾ 1964_1965 ۾ بيٺو هو جنهن کي سنڌ سمال انڊسٽري ۽ رتيديري ڏانهن ويندڙ روڊ تقسيم ڪري پيو. روڊ جي ٻي پر گهاڙ واهه هلي ٿو، ڪٿي دٻا ڪٿي سڪل سوڪ لڳو پيو آهي ۽ اهڙي طرح موجوده شيخ زيد ڪالوني کان ويندي ڳوٺ وليدن جي ڪک پيو ڪٽي. ياد رهي تہ اهو وليد ڳوٺ پڻ ڪنهن زماني ۾ گهاڙ واهه تي ئي شاد ۽ آباد ڳوٺ هو. ڪيو ائين ويو جو رائس ڪينال مان نڪرندڙ پنج پل واهه جو پاسو متائي ڳوٺ کان ڪجھ پر پرو ڪيو ويو تہ جيئن ان کي پائڻ ۽ سيمي کان تحفظ فراهم ڪيو وڃي. آخر ۾ وليدن کان

اڳتي جي گهاڙ واه جي تلاش ڪبي تہ ڪٿي ڪٿي ان جا نشان ملندا تقريبن ميان شاهل محمد پير جي مزار تائين اهڙو سلسلو جاري رهي ٿو.

شهر واري پاسي سرائي ناري خان کهاوڙ جي انبن ۽ ڦارون وارن باغن جي سامهون گهاڙ واهہ جي بلڪل ڪنڌي تي 1950_55 ڪان اڳ نهيل هڪ ننڍي مسجد هوندي هئي جنهن ۾عيش گهرن جون ڪي عورتون پنهنجي من جون مرادون پوريون ڪرائڻ ۽ ڪي ثواب جي غرض سان شام جو سج لهڻ وقت اچي ڏيا ٻاريندي هيون. مسجد جي اوڀر رخ هڪ ننڍو دروازو هوندو هو. سانوڻي ۾ جڏهن گهاڙ مستي ۾ ايندو هو تہ پاڻي دروازي جي چائنٺ اچي چمندو هو. دروازي جي اوڀر پاسي تقريبن سئو ميٽر پنڌ تي گهاڙ جي ڪپ تي ٿاري جي وڻ هينان هڪ وڏو کوهہ هوندو هو. ان کوهہ جي سڄي پاسي پڪ ڪان ٿورو هيٺ ڪپڙن ڌوئڻ وارن ڌوٻين جا ڪاٺ جا ڦرها هوندا هئا جيڪي زمين ۾ مستقل طورڪتل هوندا هئا. زمانو اهڙو هو جو پنج سو رپين ڪن جو ڦرهو بہ ڪو ماڻهو چوري ڪري ڪڍي وڃڻ جي زحمت نہ ڪندو هو. کوهہ جي ڪپ تي گهاٽي وڻراء هوندي هئي جنهن جي ڇانوري ۾ ڌوٻي ڪپڙا مڻيندا هئا. جن ڪي بعد ۾ ڌوئي اڇو اجرو ڪري بليچ نيل گلي وغيره ڏئي ڪڪائن تلن تي سڪائيندا هئا. دراصل لاڙڪاڻي شهر جو اهو هڪ وڏو ڌوٻي گهاٽ هوندو هو جيڪو ان حد ڪان ميونسپالٽي اسپتال بلڪ ميونسپل آفيس تائين پکڙيل هوندو هو. ڌوٻي گهاٽ جي جنهن هنڌ جي آئون ڳالهہ پيو ڪيان اتي هڪ ٻي بہ اهم ڪرت ٿيندي هئي ان کوهہ جي پر ۾ صبح جو تڙڪي مهل روزي روٽي ڪمائڻ لاءِ ڌوڙڌيا مٽي تي سون بازار مان ٻهاريل مٽي جون تغاريون ڪڍي اچي حاضر ٿيندا هئا ۽ گهاڙ واه جي شيشي جهڙي شفاف پاڻي ۾ وينا خاڪ ڇاڻيندا هئا. ان خاڪ مان ڪين سون جون سنهيون ڪرچيون ڪاٺ شاٺ سبب

ڪريل سنها ذرات. موتي ۽ ٻڙا وغيره هٿ ايندا ها. ائين اهي مزدور ڏوڙ مان ڌن ناهي ويندا ها.

گهاڙواهه تي قائم هن ڏوبي گهاٽ تي شهر جي وڏين لانڊرين ۽ واشنگ فيڪٽرين جا ڪپڙا ڌوپندا ها. جئين سيئوبازار ۾ قائم ممتاز لانڊري ان زماني ۾ جيڪي نمائش طور دڪان ۾ ڊرائي ڪليننگ مشينون رکيو ماڻهن کي دوکو ڏيندا ها. پاڪستان چونڪ کان تجر باغ ڏانهن ويندڙ رستي تي اتر طرف ميونسپالٽي جي خوبصورت ڪشادن دڪانن ۾ موسيٰ ڪٽي جي مشهور موسيٰ لانڊري هئي جيڪا شايد اڄ به قائم هجي جتان شهر جا شوقين ۽ پيسي وارا ماڻهون پنهنجا ڪپڙا ڌوئرائيندا هئا. ان جي سامهون حيدري منائي جي دڪان لڳ وري احمد ڪٽي جي لانڊري هئي انهن ۽ ٻين ڪيترين واشنگ فيڪٽرين جا ڪپڙا سڀ گهاڙ واهه تي ئي ڌوپي پاڪ صاف ٿيندا هئا ائين چئجي ته لاڙڪاڻي جي ماڻهن جي ڪپڙن جي ميراڻ ۽ غلاظتون به گهاڙ ۾ صاف ٿينديون هيون ته ڪو ڪلائو نه ٿيندو. ساڳي هنڌ ڪپڙن سڪائڻ جي تلن جي اوپر ۾ هڪ پاڻي جو وڏو ڍورو هو جيڪو هميشه ڀٽار هوندو هو جنهن ۾ نهايت خوبصورت ڪنول ۽ للي جا گل ڦٽندا ها جيڪي اهڙي ته خوبصورت سينهري ڪيو بينا هوندا ها، جو چئي ڪٽي بس ڪر. اها ڪڏ اسان غريبن جي ٻارن جي پيٽ پوڄا جو هڪ سنو ذريعو هوندي هئي. اهو هيئن جو ڪنورن سان گڏ پابوڙا به انهن گلن مان ڦٽي نڪرندا هئا. اسان لڪي ڇپي اتان ڏوڏيون پٽي ڪائيندا هئاسين. باقي ان جي هيٺين گهرين پاڙن ۾ بهه ٿيندا ها جن تي ٻارن جي ڪا رسائي ڪان تي سگهندي هئي. البته للي جي گلن مان ڪُم ۽ ڪوٽيون پيدا ٿينديون هيون جيڪي پٽي ٻار ڪائيندا هئا ۽ انهن جا هار ناهي ڳچي ۾ پائي خوش ٿيندا هئا. ڪوٽيون ڪُم پٽڻ جي جهل پل ڪانه هوندي هئي. باقي ان جي پاڙي ميوي لوڙهن تي ٻارن جي پهچ ڪا نه تي سگهندي هئي. ازنسواء

جهنگلي ڪجين مان ڏوڪا يا ڪارڪون لاهي ڪاٺ تي ٻه ڪا پابندي ڪانه هوندي هئي.

گهاڙ واهه جي جنهن مسجد جو ذڪر آئون اڳ ڪري چڪو آهيان ان مسجد کان ويندي سرلا ديوي جي اسپتال جي پٽ ۾ وجبو هو تہ هڪ ٻي ننڍي مسجد نظر ايندي هئي. انهن ٻنهي مسجدن جي ڊريگهه ۽ ويڪر ۾ گهاڙ واهه جو جيڪو پيٽو هو سو نہ رڳو نهايت خوبصورت ۽ حسين هو پر اهو پنهنجي پيٽ ۾ هزار داستان سمائي پيو رکي. گهاڙواهه جو اهو حصو هڪ وڏو تفريح گاه هو چاڪاڻ جو ان جاءِ تي گهاڙ واهه جون ٻئي پڪون سهڻي وڻراء جي ڪري نهايت دلڪش ڏيک ڏينديون هيون. گهاڙ جي ڏاڪڻي ڪپ جي بلڪل ٽاپ تي ڏهاڪو کن مئن انبن جا وڻ هئا جنهن ڪان ٿورو هيٺ ڀرو ڏوٻين جي ڪپڙن سڪائڻ جو هڪ وڏو تل هو جنهن تي ڪمند جي پوٽن ۽ پنن جا ڇڻ تہ قالين وڇايل هوندا هئا انهن تلن جي وچ ۾ خود رو ديسي ڪجين جا ٻہ خوبصورت جهڳٽا هوندا هئا. ان وقت تائين اصيل يا ٽوٽو ڪجي لاڙڪاڻي ۾ ڪانہ پهتي هئي. پر انهن ڪجين جون ڪارڪون ڏاڍيون مٺيون ۽ لذيذ هونديون هيون. ڪجين جي هيٺان راڻي باغ جي ڊگهي ديوار هئي. ان وقت راڻي باغ شهر جو نهايت خوبصورت باغ هوندو هو شام و سحر ماڻهو پنهنجو من ريجهائڻ لاءِ هن باغ ۾ ايندا هئا. ڪامي ۽ مزدور ماڻهو پنهنجو ٿڪ لاهڻ لاءِ راڻي باغ جي ٿڌي ڇپر ۽ ديوي جي وڻن جي ڇانوري ۾ راحت حاصل ڪندا هئا. جيلس بازار ۽ ايمپائر نگار سنيما ڏي ويندڙ ايمپائر روڊ نهايت مصروف هوندو هو. سنيمائن وٽ مناين، آئيس ڪريم، پڪوڙا ۽ ٻين ڪاڌي پيتي جي شين جا دڪان هوندا هئا. علاوه ازين سرائين ۽ گادن جا چانهن جا هوٽل، سگريٽ پان ٻيڙين جون پڙيون ۽ مانديون هونديون هيون جن تي صبح و شام ماڻهن جا هشام لڳا پيا هوندا ها. فلمن جا شوقين مارننگ ۽ ايوننگ شو مان نڪرندا ها. انهن مان ٽڪل ٽٽل ۽

گرمي جا سٺيل ماڻهو وڃي راڻي باغ جو پاسو وٺندا ها. باغ ۾ قسمين قسمين گلن جون چڪيون ۽ سهڻا ٻوٽا لڳل هوندا هئا جن ۾ زنبق جا خون رنگت مائل ۽ زرد رنگ جا گل باغ کي سهڻو بارڊر ڏيندا ها. وچ ۾ ڪياريون ٻاريون ٺهيل هونديون هيون جنهن ۾ گلاب جا ٻن رنگن ۾ هڪ سرخ گلاب ۽ ٻيو گلابي گل موسم سارو مهيا رهندا هئا. باغ ۾ سدا بهار جا گل جابجا هر وقت هر موسم ۾ موجود رهندا هئا گلن جي ٻين انيڪ قسمن مان رابيل موتيو ۽ رات جي راڻي ٻه باغ جي زينت بڻيل هوندي هوندا هئا. قابل ذڪر ڳالهہ هي آهي تہ باغ جي بلڪل وچ ۾ حوض هوندو هو جنهن ۾ هر وقت تازو پاڻي رهندو هو مگر ان جي خوبصورتي بالا ڪرڻ جي غرض سان ميونسپل اليڪشن ۾ دلچسپي رکندڙ لاڙڪاڻي جي هر دل عزيز شخصيت فقير محمد انڙ جي باغ جي حوض ۾ اپايل ٻي پاڙي آڻي وڌي وئي. بس پوءِ راڻي باغ جي ان ڪشادي حوض ۾ ڊيفوڊل جهڙا اڇا گلابي وانگڙائي ۽ سرخي مائل رنگن جا خوبصورت گل ڦٽي نڪتا مگر انهن انگريزي گلن هڪ لحاظ کان لاڙڪاڻي جي ڪلچر ۽ تهذيب جو تابوت تيار ڪيو. اها خوبصورت ٻي پاڙي ٻوٽا ڪڏي ڪنهن نا هنجار گهاڙ واهہ جي اڇي اجري پاڻي ۾ ڦٽا ڪيا. انهي ٻي پاڙي کي سنڌوءَ جو آب حيات نصيب ٿيو تہ ڏينهن رات ضربيان ضرب ٿيندي وئي ۽ اسان جي ئي جوڻين ۾ ڏسندي ڏسندي مندر کان مسجد تائين گهاڙ کي ائين ويڙهي وئي جيئن سائي وڻ کي موت مار پيلي وڻ ويڙهي ويڙهي ويندي آهي نيٺ ان ٻي پاڙي نانگ ڦڻ وڃي پير شير جي حدن تائين قبضو ڪري ورتو. زماني جون گردشون ماحول جي گدلاڻ ماڻهن جي بدفضيلتي، ڏوڙيا هوائون، مٽي جا طوفان انهن سڀني گڏجي لاڙڪاڻي جي سهڻي تهذيب بخشيندڙ گهاڙ واهہ جي رڳن مان سڄو ساهہ ڪڍي ڇڏيو ۽ سمورو گهاڙ ان ٻي پاڙي سان لٽجي ويو ۽ پر پاسي جي ڳوٺن مان ٻيڙين رستي ايندڙ مال جيلس بازار

۾ اچڻ بند ٿي ويو. ان گهاٽي ڄار ناهيندڙ ٻي پاڙي هيٺ پاڻي ۾ پاڻي واتڙا نانگ، ڪرپچو زهريلا اڪ ٽتيڙا، ٻگس، ڪميون، ڪچائون ۽ ٻيا انيڪ جيت جڻان پيدا ٿي پيا جيڪي تڙن تي ڪپڙا ڌوئيندڙ ڌوٻين لاءِ هڪ عذاب پڻجي پيا ان عذاب کان ڪيترا ڌوٻي گهاٽ ڇڏي ويا ۽ پنهنجي گهرن ۾ يا پلاٽ وٺي انهن ۾ ڌوٻي گهاٽ قائم ڪيائون. اهڙي طرح ساليانو جيڪو مڇي مارڻ لاءِ ٺيڪيدار مهاڻا وڌا ڄار وچ واه ۾ هڻندا ها تن جي ڪاروبار کي ٻه ڪاپاري ڌڪ لڳو، جنهن ڪري لاڙڪاڻي جي سماجي حالتن سان گڏ معاشي حالتن تي منفي اثرات مرتب ٿيا. ٻي پاڙي گهاڙ واه جي سڄي مٿاڇري تي مڪمل قبضو ڪري ورتو.

زماني جي هلت ماڻهن جي ابتي چال چلت ۽ وقت جي ڦيرين گهيرين جي نتيجي ۾ لاڙڪاڻي شهر ۾ قبضي مافيا جنم ورتو. پبلڪ پراپرٽي ۽ هندن جي ڌرمائو ملڪيتن تي پهريون گهاڙ واهه تي اڏيل تاريخي پل جي هيٺان مندر کان قبضو شروع ٿيو. پهريان مندر جي حد تي قائم ديوار لڳ ميدان تي هڪ بروهي مينگل گهاڙ واهه جي پيٽ تي قبضو ڪري ڪتر جي مشين لڳائي پوءِ مٿي مندر جي آڳر کي ڳڙڪايو ويو ۽ ڏسندي ڏسندي نيٺ سڄو مندر ميخانو بڻجي ويو. مندر کان ميونسپل اسپتال جي آخري ڇيڙي تائين گهاڙ واهه تي ٻئي ٻنڌيون ٻڌيون ويون انهن ٻنڌين ۾ هڪ وڏي ٻنڌ باقاعدي رستي جيتري هئي جيڪا شاهه ٻهاري جي مقبري ڏانهن ٿي وئي. ائين پبلڪ ۾ ويو سرڪاري املاڪن تي قبضي جو رجحان وڌندو. چڱي وقت گذرڻ بعد شهر جي مضافاتي ڪچن گهرن ۽ ٻهراڙين کان لڏي ايندڙ ٻي گهر ماڻهن گهاڙ واه کي مٽي سان لٽڻ شروع ڪيو. انهن ٻي گهر ماڻهن پهريون ڪچا گهر ۽ جهوپڙا اڏيا تنهن کان پوءِ آهستي آهستي اهي سڀ ڪجهه پڪين جاين ۾ تبديل ٿي ويا. وڌندڙ قبضي جي رجحان ۾ 1970ع کان پوءِ وڏي تيزي آئي رائيس ڪينال جتي

وجي گهاڙ هڪ واهي جي صورت اختيار ڪندو هو ان جاءِ ڪان ڪليڪٽر جي بنگلي تائين سڄي گهاڙواهه جي پيٽي جي سموري زمين تي هڪ وڏو ڌاڙو هڻي ڏينهن ڏني سياسي وابستگي واري قبضي مافيا بيهي قبضا ڪرايا جنهن ڪان پوءِ گهاڙواهه جو سڄو پراڻو بيٺو قبضي هيٺ اچي ويو. لاڙڪاڻي جو اسٽيڊيم ۽ پراڻو بس اڏو جتي قبضي ڪان علاوه ماڻهن پنهنجيون زمينون بہ وڪيون. جنهن سبب هڪ نئون شهر ٻڌجي ويو. قبضي مافيا تہ آهي ئي ظالمن جو ٽولو پر سرڪار ۽ نيم سرڪاري اداري ميونسپل ڪارپوريشن پڻ گهاڙ واهہ جي غرق ٿيندڙ وجود تي پنهنجيون اکيون ٻوٽي ڇڏيون. اهڙي ريت اڄ گهاڙ واهہ تي بهارپور ڳوٺ جي آخري حد قبرستان تائين ۽ شهر لاڙڪاڻي جي گول جي آخري حدن تائين گهاڙ واهہ جو ڪو نالونشان ڪونهي ۽ ان جو مڪمل انت اچي ويو آهي.

گهاڙ واهہ جي جنهن حصي جي خوبصورتي جو ذڪر مون مضمون جي ستين حصي ۾ ڪيو هو تہ گهاڙ واهہ جي ٽاپ تي انبن جا ڍاڪو ڪن وڻ هئا جيڪي وقت گذرڻ ڪان پوءِ اُهي تعداد ۾ گهٽجندا پئي ويا. ساڳي جاءِ تي زمين ۾ ڊوبين جا وڏا ڪونر ڪتل هوندا هئا واهہ ۾ هيٺ پرو ڪپڙن ڌوئڻ جا ڦرها هوندا هئا سي پڻ پاڻي ۾ ڪتل هوندا هئا. گهاڙ واهہ جي ان ٽڪري جو ذڪر ان ڪري ڪرڻو پيو آهي تہ آخري انب جي وڻ ڪان تقريبن چاليهن فٽن تائين اولهہ طرف واهہ جي ٽاپ هيٺ پٿرن جي هڪ ديوار هوندي هئي جيڪا منهنجي يادگيري موجب گهاڙ جي مٿاڇري ڪان بہ فٽ ڪن پاڻي ۾ هيٺ رهندي هئي جڏهن پاڻي ٿورو گهٽ ٿيندو هو تڏهن اسان تري وجي ان پٿرن جي پٽ تي ويهندا ها سي. اصل ۾ گهاڙ جي هن حصي تي هڪ ناماري هندو شاعر ۽ صحافي تولارام عاجز 1914 ۾ لهي پنهنجو انت آندو هو، هو ڪهڙي سبب پاڻي ۾ الوپ ٿي ويو هو. ان جي اهڙي انت پرڪار ڪي مشاهدي

هيٺ آڏي چئي سگهجي ٿو تہ انهي جاءِ تي ڪو نہ ڪو اسرار هوندو هو جنهن کي سوچڻ سمجهڻ جي ضرورت آهي صحافي ۽ شاعر جي الوپ ٿيڻ واري صحيح جاءِ جي خبر چار ناهي تہ هو ڪٿي ٻڏي مئو. ڳالهہ تي ڪيم پٿرن جي ديوار جيۓ مان تارو بہ پلوڙ هوس ٽپي هٽڻ ۾ ساهي بہ چڱيرڙي هوندي هئي سو هڪ پيري ان پٿر جي ديوار کان گهاڙ جي تري ۾ هليو ويس. زمين تي هٿ وجهي ڪنهن شي کي لڳو ٻاهر ڪڍي اچي ڏٺم تہ ڳاڙهي رنگ جي ڪپڙي ۾ لوٽي ويڙهيل هئي مونکي خوف جاڳيو تہ هي الائي جي ڇا آهي. چئو طرف ڏوبين جا آواز ۽ انهن جي موجودگي ڪري ٻار هوس سو اجا وڌيڪ خوفزده ٿي ويس تنهن ڪري ڪپڙي ۾ ٻڌل لوٽي سميت گهاڙ جي پرين پڪ هليو ويس ٻي پاسي ڪارڪن ۽ زيتونن جا باغ هئا ان ڪناري تي اڪثر خاموشي هوندي هئي اتي وجهي تسلا سان مگر وڏي مشڪل سان اهو سڪ ٻڌل ڪپڙو کولي سگهيس تہ تجسس جو سچو معامرو اڳيان هو. مٽي جي لوٽي اندر هٿ گهمائي ٻاهر ڪڍيم تہ هٿ ۾ برطانوي دور جا ٻتي سڪا هئا جن سان گڏ بہ ٽي ٽڪر ناريل جا ۽ ڪجهہ هيڊي ڳاڙهي رنگ جا ڏاڳا سڳا ۽ هڪ سوني منڊي هٿ آيا انهن شين کي ڏسي ڀهريان تہ ڪجهہ خوفزده ٿي ويس. بهر حال لوٽي ۽ ڪپڙي کي اتي ڇڏيم باقي مفت متاع ڪٽي گهر هليو آيس ۽ اچي هڪ فونو گرام جي هينين خاني ۾ لڪائي ڇڏيم. ان سين ڊراپ ٿيڻ بعد ٻتي پيرا وري ان ڪم سان لڳو پيو هوس ۽ هر پيري سڪاۓ ناريل ۽ سڳا ڏاڳا ملندا هئا مگر ماجرا سمجهہ ۾ اچي ويو تہ اتان جيڪي شيون لين ٿيون سي سڀ شمشان گهاٽ جون آهن. منهنجو پي هڪ سخت مزاج ماڻهو هو تنهنڪري مان منجهائيندڙ ڳالهين کي پنهنجي چاچي غلام حسين کان سلجهائيندو هوس ڳالهہ گول مول ڪري واقعي جي ٽاٽن ۾ ڦير گهير آڏي ڪائنس معلوم ڪيم چاچي ٻڌايو تہ پاڪستان ٿيڻ کان اڳي هندو پنهنجي سڙيل ڀسم ڪيل مردن

جي خاڪ مٽي جي لوٽي ۾ وجهي ان سان گڏ ڪجهه شيون ۽ گل گڏي اچي گهاٽ واهه ۾ لوڙهيندا هئا ائين هو پنهنجي پر ۾ مردي کي ٿڌو ڪندا ها ۽ سمجهندا ها ته درياءَ شاهه جي پاڻي ۾ مردي کي مڪتي ۽ شانتي نصيب ٿيندي.

مون سان هڪ ٻيو واقعو ٻه ان ساڳي تڙ تي پيش آيو جنهن کي سڄي عمر وساري نه سگهيو آهيان. گرمي جي موسم ۾ هڪ ڀيري مان ۽ منهنجو نالي ڪونيل سوٽ چاچي خدابخش سومري جو پٽ عبدالستار جيڪو ڀاءُ بشير احمد شاد جو ميونسپل هاءِ اسڪول ۾ ڪلاس فيلو رهيو هو سو عمر ۾ ٻه سال ڪن مون کان وڏو هو. سو اسان ٻئي گڏ گهاٽ واهه ۾ پيا تڙڳيا سي هنڌ اهوئي ساڳيوئي پٿرن جي ديوار وارو هو. پتو ناهي ڪيئن خيال آيو جو مون هڪ وڏو پٿر هٿ ۾ ڪٽي ستار کي چيو هٽان هٽان. هن رڙڪري چيو ته پري ڪر پري ڪر مون ڄاڻي واڻي هن جي مٿان اهو پٿر اڇلايو پٿر لڳڻ سان ئي هو پاڻي ۾ هيٺ هليو ويو منهنجيون وايون بتال. ڪناري تان ڳوڏ هٿ ۾ ڪٽي مون راڻي باغ ڏانهن رخ ڪيو. گهر ۾ هڪ اونداهو ڪمرو هو جنهن تي ڪاٺ جي ڏاڪڻ رکيل هوندي هئي مٽي ڇپٽي هئي دراصل اها جاءِ گهر جو اسٽور هوندي هئي جنهن ۾ پراڻي ڀڳل ڪٽ ۽ پاوا ۽ ٻيو ڪاٺ ڪباڙ رکيل هو. مان هن ڇپٽي ۾ وڃي لڪي ويهي رهيس. ڪلاڪ ڪن گزريو گهر ۾ شور ٻائيتال مچي ويو. ڪاٿي آتنهنجو پٽ غلام رسول گهر جي پڌر ۽ چاچي خدا بخش ۽ ستار جي والده جنهن کي مان ڀُڦي سڏيندو هوس، تنهن جون رڙيون پيون پون اهو تنهنجو پُٽ ستار کي مٿي ۾ پٿر هڻي ڀڄي ويو آ- اسان جو ڇوڪر خونم خون لڳو پيو آ، ست ٽاڪا آيا آٿس، اسپتال ۾ آ وغيره وغيره، امان کي خبر هئي ته ڪٿي لڪيو وينو آهيان، مگر هو خاموش رهي چاچي وارن کي ايلاز منٿون معافيون شربت پياري

پڪو جهلي ٿڏو ڪيائين جي گهر ۾ بابو هجي ها ته منهنجا هڏ گڏ ضرور ڀڄن ها.

گهاڙ واهه سان منهنجيون روح رڙهاٽيون پراڻيون آهن ساٿس من جون لڳل ميخون به پراڻيون آهن. مان هن جي هنج ۾ ايئن جهولا ۽ لوڏا کاڌا آهن جيئن ماءُ جي هنج ۾ لوڏا کائبا آهن هن جي بيدرد وجود جي آڙ ۾ اچي سر جون سٽون ۽ وڏا ڏک به سٺا آهن هن جي ڇاتي تي ٿي پيرا اهڙو ڪريو ۽ لڙهيو آهيان... جي قادر ڪريم ڪپڙي ۾ ڪٽان سرس نه رکي ها ته ڪڏهوڪو مٽين مٿي هيٺ لٽيل هجان ها. تو ڪيئن ڀڳي منهنجي ٻانهن گهاڙ. توتي ڏيندس دانهن ڏينهن قيام جو. سچ پچ مسئلو ڪو جذبات جي اظهار جو ناهي پر معاملو محبت جو آهي ۽ معامرو حقيقت جو آهي. هي تاريخي مواد آهي ڪو افسانو ناهي جو ان ۾ افسانوي رنگ ڀرجن. اسان جڏهن گهاڙ جي ٻي پر رهندا هئاسين ته اسان جي گهر جي سامهون واهه جي ڪپ مٿان هڪ ننڍي مسجد ٺهيل هوندي هئي بلڪل مندر جي آمهون سامهون. جڏهن مندر ۽ مندر سان لڳ جاءِ ۾ رهندا هئاسين تڏهن منهنجي پيڻ ۽ مان سرهيا پڌر لڳ وڏي مسجد واري گهٽي ۾ لاڙڪاڻي جي جڳ مشهور پڪوڙائي پارو مل کان پڪوڙا وٺڻ ويندا هئاسي ڇاڪاڻ جو پارو مل جا پڪوڙا بابا سائين کي وڻندا هئا. ڪچوڙيون پٽاٽن ۽ مرچن جا پڪوڙا پور سميت ڳنهي جڏهن گهر موٽيندا هئاسي ته دوني ۾ بند پڪوڙن کي گهر تائين سنگهندا ايندا هئاسي جيتوڻيڪ اها عادت ڪڏي هئي پر پوءِ به پڪوڙن جي لذت پري سرهاڻ کي گهر تائين واري وٺي سان سنگهندا ايندا هئاسي.

خبر ناهي ته پڪوڙا وٺڻ وياسي يا جيلس بازار مان ياڇي.

آءُ پيڻ کان هٿ ڇڏائي هميشه ائين ڪندو هوس جو پل جي ديوار جيڪا تقريبن چار ڦٽ ويڪري هئي ان مٿان هلندو هوس ڊڪندو هوس ته مزو ايندو هو حرڪتي ٻارن جا اهي ئي ته پرڪار هوندا

آهن. پل جي ديوار تي هلندي ياد ناهي ته پير ڪيئن ترڪيو ۽ مان پل جي وچ وارن دروازي جي هيٺ پٽ تي وڃي ڦهڪو ڪيم. پانيان ٿو ته پل جي ديوار ۽ پٽ جي وچ ۾ ارڙهن فٽن جو فاصلو هو. پل مٿان اديءَ جون رڙيون ڪوڪون ڪن پون پيون. رب ستار جيدان ڏنو بچي ويس پر ڪبي ٻانهن ڪرائي ڪان ڀڄي پئي. ان وقت پل جي هيٺان جوشي چانور سڪائڻ وارا مزدور ڪم پيا ڪن جن ڪٽي مون کي گهر پهچايو. پانيان ٿو ته گهٽا ڏڪ ان ڪري نه آيا جو جوشي ساريون سڪائڻ جي ڪري پٽ جي زمين نمشده، اسپئجي ۽ نرم هئي. ان زماني ۾ علاج ڪهڙو هو گجڻ پور جي ڪنير ڪان ترن جي تيل جي مالش تي ۽ ڪاني جون چپڙيون چڙهيون. مهيني ڏيڍ ۾ ٻانهن نهي پر معمولي ٽيڏ سبب ڪرائي جي هڏي ٿورو ٻاهر پيرو ظاهر تي پئي جيڪا اڄ به آهي.

پروفيسر ڊاڪٽر محمد صالح سومري جي والد محترم هدايت الله سومري جي ڪوشش سان منهنجي پي ۽ چاچي غلام حسين جي وچ ۾ ناهه ٿيو ته اسان گجڻ پور ڇڏي علي گوهر آباد اچي رهياسين مگر شاهه بهاري لڳ پٽن جي ڳوٺ واري اسڪول ۾ جو آئون پهريون درجو پڙهندو هوس تنهنجو ڪو سرٽيفڪيٽ نه ملي سگهيو، ان جو افسوس آ. علي گوهر آباد ۾ منهنجي پيڻ ۽ مان وري پهرين درجي ۾ داخل ٿياسي. هاڻي هي چوٿون پيرو هو جو آءُ پهريون پرائيمري سو به ڪچو پهريون پڙهڻ شروع ڪيو پهريون پيرو جتي مان جائس يعني سکر بيراج ٽائون شپ جي معروف ايليمينٽري اسڪول ۾ پڙهيم. ٻيو دفعو ڪنگن جي اسڪول ۾ ٽيون پيرو شاه بهارو ۾ ۽ هي علي گوهر آباد جو اسڪول چوٿون دفعو ٿيو. بابا سائين جڏهن به ڪپڙا ڌوئڻ گهاڙ تي ويندو هو مونکي ساڻ وٺي ويندو هو. شايد هن طئي ڪري ڇڏيو هو ته آئيندي جي زندگي ۾ مونکي هن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيهڻو آهي. ياد نٿو اچي ته هن ڪڏهن مونکي پنهنجي هٿن سان ڪنهن به

اسڪول ۾ داخل ڪيو هجي. جيتوڻيڪ پاڻ ست سنڌي ۽ مدرسي جي چڱي تعليم حاصل ڪيل هئس حساب ڪتاب جو به پڪو هو. ڪتاب ڦر ڦر پڙهي ويندو هو.

اڪر نهايت سهڻا موتين جهڙا لکندو هو، زندگي ڪي سمجهڻ لاءِ مونکي اڪثر ڪهاڻيون، افسانا ۽ تاريخي شخصيات جا قصا بيان ڪندو هو. حميده جي وجايل هار وارو افسانو لارڊ ڪلائيو جي مڪمل جوجهاڻيندڙ زندگي جي ڪهاڻي ۽ بادشاه تيمور لنگ جي جدالي ۽ جدوجهد جا قصا هن منهنجي ذهن ۾ اوتيا هئا آئون به هن جي مقصد مطلب ڪي آڏو رکي پنهنجي زندگي جو آڏاڻو اڏيندو رهيو آهيان.

علي گوهر آباد ۾ بابا سائين پنهنجي هٿن سان مون ڪي گهاڙ واهه ۾ ترڻ جون سڀ مهارتون سيکاريون. هو اڪثر مونکي پنهنجي پٺيءَ تي چاڙهي گهاڙ ۾ تڙڳائيندو هو. 1955_1956ع جو زمانو هو، جون جولاءِ جي گرمي جا ڏينهن ها آئون پاڻ هرتڙو گهاڙ ۾ تڙڳندو ڪجه اڳتي نڪري ويس هيٺ تبي هيم ٻاهر نڪرڻ ۾ پل پر دير ٿي پئي گوتا آيا، ڪنگهه، رڙيون، تارا ٻاهر نڪري آيا پر اڪ چنپ ۾ بابي اچي ٻانهن کان جهليو. اهو ڀيو پيرو هو جو گهاڙ واهه جي پيٺ مان بچندي مونکي نئين زندگي ملي.

1956ع ۾ چار پرائمري پاس ڪري مان ميونسپل هائي اسڪول ۾ فرسٽ اسٽينڊر ڪلاس ۾ وڃي داخل ٿيس. مگر پڙهڻ تي منهنجي دل ڪانه ورندي هئي ۽ نه وري بابي سائين ڪي مون ڪي پڙهائڻ ۾ ڪا خاص ڪا دلچسپي هئي. بس امڙ جا خواب هئا ته پٽ پڙهي ڪلارڪ ٿي ۽ ڪو ٿڏي چانو ۾ ويهي. علي گوهر آباد جا ٻار شرارتن ۾ ڪجه سرس هوندا هئا. منهنجو به گهاٽ گهاٽ جو پاڻي پيتل هو سو انهن جي رنگ ۾ رنگجي ويس. سامتيا روڊ تي اسان جو گهر هو. گهر جي پرسان چونڪ تي هندن جي چڏيل هڪ وڏي پلاٽ ۾ ان پيهڻ جي مشين لڳل هئي پر خراب ۽ بند حالت ۾

هئي ان جي پنيان جوشي چانور جا ڪارخانا هوندا هئا جيڪي پير شير روڊ تائين هئا انهن ڪارخانن جي پٽن تي به وڏا ڪوهه هئا. جڏهن آبڪلياڻي جي مند ۾ گهاڙ چڙهندو هو ته ڪوهن جو پاڻي ڪنارن تائين اچي بيهندو هو ان وقت اسان حرڪتي ٻار سڄو ڏينهن ڪوهن ۾ پيا تڙڳندا هئاسي. اسانجي شرارتن جو دائرو گهڻو وسيع هوندو هو ڪوهن مان دل ڀرجي ويندي هئي ته وري وڃي گهاڙ ۾ ڪرندا هئاسي. رات جو چانڊوڪين ۾ به گهاڙ واهه ۾ ننڍين ٻيڙين ۽ ٻتيلن تي جيڪي ماهيگير ۽ مهاڻا ٻوڙن جي اوٺ ٻڌي ويندا هئا سي ڪولي راڻي باغ آڏو پر تي بيٺل انبن جي وڻن ڪان بمبر تائين پيا سير سپاٽا ڪندا هئاسي. انگريز سرڪار جي قائم ڪيل امن امان جا اثرات اجا باقي هئا. ڦر لٽ اغوا قتل و غارت گري چا ٿيندي آهي ان جي اسان کي ان زماني ۾ ڪا سڌ هئي ۽ نڪا خبرچار. ٻتيلو ڪولي گهاڙواهه جي پرين پر پٽن جي ڳوٺ شايد حبيب الله پٽو ڳوٺ ڪان سنڌين وارو ونجهه هٽندي جيئن گهاڙ پڪ ڪان پري ٿيس ته نه ڄاڻان ڪنهن سبب بيلنس آئوٽ ٿيو ۽ ٻتيلو اونڌو ٿي پيو. آئون اهڙي قسم جون حرڪتون ۽ غلطڪاريون احمد سومري پٽ غلام رسول ڪلوٺ ۽ عبد الوهاب سومري جنهن جو استري جو دڪان سرهيا پڊر تي پارومل پڪوڙائي جي دڪان سان لڳ آهي سان گڏجي ڪندو هوس پر هن ڀيري هي ڪم اڪيلي سرانجام ڏنم بهرحال پر تان هڪ همراه ڊوڙندو آيو ۽ اچي مونکي ٻڏي مرڻ ڪان بچايائين به چار سنا گوتا آيا چڱي مهل ڪان پوءِ هوش آيو ته همراه پادر ۾ هٿ وڌا. ڪنهنجي اجازت سان تو منهنجي ٻيڙي ڪولي اهو چئي چونڪ جوتن جي جوڙي وهائي ڪڍيائين. خوشقسمتي سان هي ٽيون ڀيرو هو جو آءُ گهاڙ واهه ۾ پساءُ ڏيڻ ڪان بچي ويس.

محققن جي تحقيقات جو نچوڙ جيڪو اسان طالب علمن وٽ پهچي ٿو تنهن جي بنياد تي هي ڳالهه سامهون اچي ٿي ته

ڪلهوڙن جي دور کان گهڻو اڳ ڪنهن سمي سنڌو ندي جي پاڻ ڪري ڪناري تي ناقابل برداشت زور پيو هوندو جنهن سبب ڪو قدرتي ڦاٽ ڪلي پيو هوندو جيڪو درياءَ جي ڪڪ ڪان پير شير واري علائقي جي اتر اولهه ۾ ماهوتن ۽ نئين ديري طرف هڪ ننڍي واهه جي صورت اختيار ڪري وهڻ لڳو هوندو. ان قدرتي عمل جي واقعي جي تاريخ ۽ ان جو زمانو گهٽ ۾ گهٽ متعين ٿيل ٻه منهنجي نظر مان گذريو ناهي. 1964_1965ع ڌاري گهاڙ واهه جڏهن پير شير جي اتر ۾ مير بحرن (جنهن ۾ مسٽر محمد صيفل ۽ منهنجو پيو هم ڪلاسي ماهر ڊانس ڪلاڪار ڊراما آرٽسٽ رهندا هئا محمد صيفل نهايت اورچ شاگرد هو انگريزي مادري زبان وانگر ڳالهائيندو هو) جي ڳوٺ وٽان پاٽي ڪافي ويڪرو ٿي لاڙڪاڻي شهر جي وچ مان وهندو هو. تازو پروفيسر غلام حسين ڪٽپر پنهنجي تحقيقي نوٽ ۾ لکيو آهي ته گهاڙ واهه پراڻي دور ۾ مديجي پرسان ڳوٺ مرزاپور وٽان سنڌو درياءَ مان ڦاٽ جي صورت ۾ نڪرندو هو ۽ ڳوٺ وهي ٻهڻ، دارا، پونيٺ پور، ڦل پوٽا، نئون ديرو، پير جو ڳوٺ ۽ ماهوٽا کان ٿيندو لاڙڪاڻي جي وچ مان گذرندو هو. ياد رهي ته جنهن وقت جي گهاڙ واهه جي آئون ڳالهه ڪري رهيو آهيان ان وقت رڳو گهاڙ واهه رڳو نالي ماتر واه هو. مگر ان جي حقيقي صورت حال هڪ ڍنڍ يا جهيل جهڙي آهي جنهن ۾ درياهه مان ڪنهن صورت ۾ رڳو پاڻي پرجي ٿو مگر ڪيس پنهنجو ڪو وهڪرو ڪونهي. پير شير کان مٿي اوپر ۾ شايد گهاڙ واهه اتر اوپر ۾ ڪيترو اڳتي هوندو هو. منهنجي ناقص راءِ موجب جيئن درياهه تائين گهاڙ واهه جي اصلي حقيقت ڪي سمجهڻ اجان تحقيق طلب ميٽر آهي.

اسان جي ٻاروتڻ واري زماني ۾ سانوڻ جي مند ۾ محمد صيفل جي ڳوٺ وٽان انبن ۽ ڪارڪن ۽ سياري جي مند ۾ زيتونن ۽ ٻاڄين جون ٻيڙون پرجنديون هيون. ٿورو اڳتي ڀرپور ڏي

هلندي گهاڙواهه جتوئن جي هڪ ننڍي ڳوٺ (جنهن ۾ اسان جو دوست قادر بخش پليو وڏو ٿيو ۽ اسلام قبول ڪيائين). وٽ نهايت سهڻي بيهڪ سان هڪ شاندار نظارو پيش ڪندو هو. ڏکڻ طرف ايندي ڳوٺ بهار پور جي سامهون گهاڙ واهه جي ٽاپ جي هيٺان هڪ ڪريڪ نڪتل هئي ٽاپ تي ننڍڙي پل ٺهيل هوندي هئي جنهن کي وڏو بمبر سڏبو هو بمبر جي اها شاخ وڏي اهميت واري هئي. بهار پور جي سهڻي وٽڪار انيڪ قسم جي ميون جي باغن جو باقاعدي وسيلو اها شاخ هئي جنهن جي اوڀارين پاسي نظير حسين ۽ اختر حسين ميراڻين جي وڏن جا ڪارڪن، گلن، پاڇين، ڪيلن ۽ ڪمند وغيره جا باغ هئا (استاد نظر حسين ميراڻي به انهن باغن ۾ ميونسپل هائي اسڪول جي هيڊ ماستر احمد بشير کي وهين جو شڪار ڪرائيندو هو) هن علائقي ۾ ويندي بهار پور ڳوٺ تائين ٻين پٺن زميندارن جا به ڪيترائي باغ هئا جن ۾ انب زيتون ڪارڪون ويندي ڊاک ۽ انگور به پوکيا ويندا هئا. ساين پاڇين ۽ گلاب جي گلن جي پيداوار جو تہ هي علائقو ڳڙهه هوندو هو. پهرين وڏي بمبر کان سئو ڏيڍ ميٽر اولهه طرف هڪ ٻئي ننڍي بمبر جي شاخ نڪرندي هئي جيڪا ڏکڻ پاسي قاضي هدايت الله جي باغ وٽان گزرندي هئي. قاضي جي باغ ۾ زيتونن، انبن جي وڻن کان علاوه ڪيلن ۽ گلابن جي گلن جا ٻوٽا لڳل هوندا هئا (قاضي هدايت الله جو فرزند ضمير احمد اسان جو هم ڪلاسي دوست هو) ان کان پوءِ سرائي ناري خان کهاوڙ جي انبن ڪجين ۽ قارون جي باغن جو سلسلو هو. جيڪو اسانجي گهرن تائين پکڙيل هئو. ننڍي بمبر وري اها اهم شاخ مراد واهڻ ۽ دريش واهڻ جي ڳوٺن جي گرد و نواح کي آباد ڪندي ڪرما باغ (پراڻو اصلوڪو نالو ڪرمچند گانڌي باغ) کان ٿيندي اڳتي شمشان گهاٽ ۽ ڪوس گهر جي بغل کان نڪري وڃي ابوبڪر مقام ڪٽندي هئي.

لاڙڪاڻي شهر جي گول واري حد کان ڳوٺ بهارپور واري قبرستان وٽان ڪچي سڙڪ تان لنگهي گهاڙ واهه جي ٽاپ تي چڙهي نظارو ڪبو هو ته حد نگاهه تائين پکڙيل ساوڪ واري قدرتي منظر کي ڏسندي اکيون ٺڏيون ٿي پونديون ۽ انسان جي دل ٺري پوندي. هن جاءِ جو جيڪو حسن منهنجي هن اکين گذريل ٽيهن سالن 1960_1990ع تائين لڳاتار ڏٺو آهي تنهن کي قلمبند ڪرڻ مون جهڙي ڪوري ليکڪ جي وس ۾ ناهي. اهو ڪم نه رڳو ڏکيو آهي، بلڪ ناممڪن پڻ. ان لاءِ جهانديد و جهانگشت عالم گهرجن. اهڙا شارح و شاعر ڪپن جن جا گلستان و بوستان جا قصا پڙهيل هجن اهڙا عالم ۽ فقيهه ڪپن جن جي قرآن فهمي اهڙي هجي جو هو مالڪ جهان جي مفصل بيان ڪيل جنتن. جنتن جي حسين و جميل باغن ۽ باغن جي هوش ربا انهار ۽ انهار جي شفاف ترين پاڻين جي اذڪار و مفهوم کان واقف هجن. جنت جي ميون جي نفاست ميون جي مناڻ انهن جي لذت ۽ سرهاڻ کي پنهنجي محاقاتي علم جي روشني ۾ هوبهو جيئن جو تيئن بيان ڪري سگهن ۽ جنت جي گلن ٻوٽن ۽ شجر اشجار جو جهڙو جو تهڙو نقشو پيش ڪري سگهن.

گهاڙواهه پنهنجي حقيقي بربادي کان پوءِ به هڪ حسين و جميل ڍنڍ (جهيل) جي روپ ۾ اسان کي لاڙڪاڻي جي گول واري پوائنٽ کان اڳتي سرندو سرلا ديوي واري ميونسپل آفس جي اتر اوڀر تائين پکڙيل نظر ايندو هو. لاڙڪاڻي جا اڃا به ڪيترا جهونا ساڃاهه وند مانجهي مور محبوب محبتي پارکو جهانديده حيات آهن جن جي اکين مان اهي حسين منظر اڃا اوجهل نه ٿيا هوندا. ڇاڪاڻ ته گهاڙ واهه جي باقاعدي تاريخ قلم بند ٿيل ڪانهي. مگر ضلعي لاڙڪاڻي جي عالمن اديبن ۽ تاريخ نويسن تاريخي تناظر ۾ سرسري طور گهاڙواهه جو ذڪر ضرور ڪيو آهي.

گهاڙ واهه جي جنهن اهميت واري حصي جو ذڪر ڪريان ٿو تنهنجي ٻنهي ڪپن تي ڪجهه جاين تي وڏي قطر وارا کوهه هوندا هئا جيڪي خاص طور زراعت جي مقصد لاءِ کوٽيل هئا. سمورن کوهن تي نار سسٽم ذريعي پاڻي ڪڍي زمينن ۽ باغن کي آباد ڪيو ويندو هو. هن ڳالهه کي سمجهڻ آسان آهي ته آخرڪار گهاڙ جي پڪن تي کهڙي سبب نهري نظام سان گڏ ناري نظام به قائم ۽ رائج هو. جڏهن ته سموري انگريزي دور ۾ گهاڙ واهه جي ٻنهي ڪنارن تي زمينن توڙي باغن جي آبياري لاءِ بمبرن ۽ واهين جو هڪ مربوط نهري نظام به موجود هو. ميراڻي دور ۾ به گهاڙ پريو تريو وهندو هو ۽ لاڙڪاڻي جون زمينون آباد هيون چئو طرف خوشحالي هئي ان دور جو معروف محاورو ”هجئي ناڻو ته گهم لاڙڪاڻو، نه ته گهم ويڳاڻو“. معرض وجود ۾ آيو. وڏي ڳالهه ته درياهه باشاهه کي به 1932 کان اڳ تائين لائيڊ بيراج ٻڌل ڪانه هئي ۽ جاڏي ڪاڏي ڇُڙيو پاڻي عام جام هو ۽ ان زماني ۾ گهاڙواهه جو طاقتور وهڪرو جاري و ساري هو ان معاملي جو هڪ ٻي سو به ٿورو ڪمزور سبب نظر اچي ٿو ته لاڙڪاڻي جي خوشحالي ۽ گهڻ اپت پيداواري انگن ۽ آڪڙن کي آڏو رکي چئي سگهجي ٿو ته سياري جي مند ۾ درياهه ۾ گهٽ ڪواٽتم ۾ پاڻي جي آمد سبب زمين جي پاڻي جي ليول ضرور زير زمين ٽيندي هوندي جنهن ڪري زير زمين پاڻي جي ذخيري کي نارن جي ذريعي ڪڍي زمينون آباد ڪيون ويندو هيون.

علي گوهر آباد لاڙڪاڻي جو هڪ مشهور و معروف پاڙو رهيو آهي ۽ گهاڙ واهه جي آباد ۽ خوبصورت حصي ۽ محل وقوع تي آهي. سن پنجونجاهه چاونجاهه ۽ ان کان پوءِ به ڪي سال علي گوهر آباد جي پر وارن باغن ۽ زمينن ۾ قائم کوهن ۽ گهرن جي کوهين جو پاڻي موسم سرما ۾ ڏهن فٽن کان ويهن فٽن تائين هيٺ هليو ويندو هو مگر ساوڻ ۾ چاڙهه ڪري ٻاهر نڪري ايندو

هو. يا گهڻ ۾ گهڻ ايتري حد تي ايندو هو جو ڪوهين مان گهر جون خواتين هٿ سان ٺاتليون ڀري پاڻي گهر جي استعمال هيٺ آڻيندڀون هيون ۽ اسان پاڙي جا ٻار وهنجڻ لاءِ ڪوهن ۾ لهي ڪونہ ويندا هئاسين بلڪہ مٿي ڪنارن تي ترندا هئاسين.

لاڙڪاڻي جي خوشحالي سبب گهاڙ واهہ جي ان اهم ٽڪري جي واتاورڻ ۾ ڏکڻ پاسي ميرن جي دور ۾ جڏهن لاڙڪاڻو آسودگي ۾ گهڻا ڏاڪا مٿي هو تڏهن عيش گهر قائم ٿيا. ميرن کي جڏهن گهر مان لڳي ۽ سيٺ نائون مل بہ سازشن جو ڄار وڇايو تہ انگريز ڪمپني سرڪار بہ ميراڻي صاحبي جا پير ڪڍڻ لاءِ ڪارروايون شروع ڪري ڏنيون. نتيجي ۾ نيٺ ميرن جي حڪومت جو انت ٿيو ميرن جا تخت قلعا برباد ٿيا ۽ انهن جو سمورو مال متاع برطانيا ڪجي ويو. ان جا منفي اثرات سڄي سنڌ تي پيا هوندا ان ڪان ڪو انڪار بہ ڪري نٿو سگهي تہ ڳوٺ ٻهارپور جيڪو گهاڙ واهہ تي قائم ميراڻي دور جو بهترين ڳوٺ ۽ ڪچو قلعو هو سو بارود ۽ فوجي چونڪيون سميت تحس نحس ٿي ويو. اهڙين بربادين کي ڏسي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو تہ گهاڙ واهہ تي اڏيل عيش جو اڏو بہ زوال پذير ٿي ويو هجي. اڻويهہ سو پنجاهہ پنجونجاهہ واري زماني ۾ انهن عيش گهرن جي ڊڙن جا نشان واضح صورت ۾ موجود هئا. اسان جي سانڀر ۾ وري انهن پراڻن آثارن تي نئين سر عيش گهرن کي غريب مقام وٽان شفٽ ڪري ساڳوٺي جاءِ تي قائم ڪيو ويو.

لاڙڪاڻي جي راڻي باغ جي سامهون واري تڙ ۾ پيش ايندڙ بہ ٻيا واقعا منهنجي لاءِ وسارڻ جهڙا ناهن ڀانيان ٿو تہ 1955_56 وارو زمانو هو لاڙڪاڻي ۾ ميونسپالٽي جي چونڊن جي گهما گهمي ۽ هما همي لڳي پئي هئي. اسانجي علاقي جي بلدياتي ڪانسٽي ٽيوئينسي ۾ جيڪي شخصيات بلدياتي سياست جا مهم جو نظر ٿي آيا تن مان اهم سماجي خدمات ۽ شهر ۾ سينيٽيشن

جي خدمات جي حوالي سان معروف سماجي ۽ ادبي خدمات سرانجام ڏيندڙ شخص ميان غلام عباس قادري سرفهرست هوندو هو. فقير محمد انڙ شهري سياست جي حوالي سان علي گوهر آباد قافلي سراءِ محلن جو مجيل سياسي ليڊر هو. انهن چوندن ڏاري سامٺيا روڊ تڪ مان سرائي تاج محمد کي ميونسپل ميمبر لاءِ بيهاريو ويو اسانجي سومرن مان امير بخش سومرو ميبر شپ لاءِ اٿيو هو جنهن کي سومرا گهٽي ۽ ڪچي محلي مان ووٽ حاصل ڪرڻا ها. سڄي تمهيد جو مطلب آهي ته سرائي تاج محمد سامٺي جو نالو سامهون اچي جنهن اها اليڪشن هارائي هئي. سرائي تاج محمد جو فرزند محمد واث هو جيڪو لاڙڪاڻي ۾ نيشنل بينڪ جو منيجر ٿي رهيو هو جنهن جو گهر اسان جي گهر جي پرسان هو. هو مالوند ماڻهو هئا ان زماني ۾ ڪير پاڙن جي گهرن ۾ اندر وڪامندو هو. آءٌ به سرائين جي گهران ڪير وٺي ايندو هوس محمد وارث جن جي گهر ۾ هڪ ڪامي ڪم ڪندو هو جنهن کي سڀ نانگو سڏيندا هئا. اهو مينهن جي گاهه پٺي ڪان علاوه گهر جي سودي سٽي سان گڏ گهٽائي گهرو ڪم سرانجام ڏيندو هو. هڪ ڀيري هي ماڻهو گهاڙ واهه جي ساڄي تڙ جي ساڄي جاءِ تي هڪ پاسي ٿين جي ڪنستر ۾ ڪار چاڙهي بيٺو هو. مون ڏٺو ته هو سوٽي سان رلهي کي ٻاهر ڪڍي پيو پر رلهي ٿين جي ڪنهن ڪنڊ ۾ قاٽل هئي جيئن هن سٽ ڏئي سوٽي کي مٿي ٽڳ ڏني ته ٻاهه تي چڙهيل ڪار جو ٿين نانگي جي پيرن تي اچي پيو بيلنس نه رهيس وڃي زمين تي ڪريو ۽ ٿين جو سمورو گرم پاڻي اچي مٿانئس ڪريو. نانگي جي جسم جا ڪجهه حصا سڙي پيا سندس دانهن ڪوڪن تي ماڻهو مڙيا. مان ان وقت گليل ڪنيو ڪبوترن، جهرڪين ۽ وهين جي تاڙ ۾ پئي هيڏي هوڏي رليس مگر ان دردناڪ واقعي کي ڏسي افسوس ۾ ٿورو پرپرو راڻي باغ جي پٽ تي وڃي ويهي رهيس.

راڻي باغ جي وڻن تي پکي پکڻ ويهن ۽ اڏامن پيا. پري کان منهنجي نظر گلاب گجراتي تي پئي. گلاب گجراتي نور محمد عرف نوري گجراتي جو ياءُ هو جنهنجو پراڻي گاهه مڏي تي ڪبوترن جو دڪان هو. پتو ناهي ته گلاب شرارت يا ڪهڙي موڊ ۾ هو جو سامهون بيهي مون ڏانهن پنهنجي گليل ڇڪي ڇوڻ لڳو ڳوڙهو هٽائڻ مون ڇيومانس اڙي نه مگر هو گليل ڇڪي ڇڪو هو ۽ ڇاڻي واڻي مون ڏانهن ڳوڙهو اڇلايائين جيڪو اچي مونکي سڄي اک ۾ لڳو ۽ مان جيئن جو تيئن پٽ کان هيٺ پٽ تي وڃي ڪريس اڌ ڪلاڪ کن ڪو هوش ڪونه هو جڏهن هوش آيو ته گهر روانو ٿيس. جيئن امڙ در کان داخل ٿيندي منهنجي سڄيل اک ۽ منهن ڏٺو ته ڪانئس رڙ نڪري وئي پڇا ڪيائين ڇا ٿيو آ. ڇيو مانس ته گلاب اک ۾ ڳوڙهو هنيو آ.

گجراتين جي گهر ۽ اسان جي گهر ۾ اٺ فٽ گهٽي جو فرق هو امان وئي گلاب جي ماءُ سان جهيڙو جوڻي آئي پر ٿيندو ڇا جي قسمت ٽٽي ته ٽاڪوئي نه لڳي. هڪ غربت ٻيو بيداري ڪونه امڙ روزانو سرمي سرائي سان اکين ۾ ماڪي وجهندي هئي خير مهيني کن ۾ اک جي سوڄ جهڪي ٿي مگر ديد ۾ معمولي فرق ٿي پيو. جيئن جيئن وڏو ٿيندو ويس ته هوريان هوريان اک جي ديد متاثر ٿيندي وئي 1980 تائين اک اهڙي حالت تي پهتي جو ڊاڪٽرن ۽ اسپتالن جا چڪر ڪاٽڻان پيا. ماهر چشم ڊاڪٽر منظور احمد سربراه چشم ڊپارٽمينٽ سول هاسپٽل ڪراچي ۽ منير احمد ٽيم پارٽنر آپريشن ڪري نئون لينس لڳايو. ڪافي فرق پيو مگر ڪجهه سالن کان پوءِ مسئلو ريٽينا ڊٽيچمينٽ تي وڃي پهتو. اهڙي ريت زندگي جي هڪ وڏي نقصان مان گذرڻو پيو. بس اسان جي زندگي سود ۽ زيان جي چڪر هيٺ ڦري ٿي انسان ڪڏهن فائدي ۾ ته ڪڏهن گهاٽي ۾.

گهاڙ واھ راڻي باغ جي سامهون ڏوبين جي سمورن ٽڙن ۽ گهاٽن جي سامهون ٻئي ڪناري تي پٽن جا ڳوٺ هئا. جن ۾ ڪارڪن، زيتونن ۽ انبن جي باغن جا نہ ڪٽنڊڙ سلسلا هئا جيڪي پير شهر تائين ٿي هليا ويا. انهن باغن جي حد جي وسعت ڪي ڏسبو هو تہ گهاڙ پل ڪان تقريبن ٻہ اڍائي سو ميٽر اتر ۾ گجڻ پور چونڪ ڪان نئين ديري تائين انهن باغن جو سلسلو هليو ٿي ويو. گجڻ پور چونڪ ڪان اوپر عاقل طرف وجبو هو تہ انهن باغن جو سلسلو چنن جي ڳوٺ ڪان روڊ جي ٻنهي پاسن ڪان مسو هب تائين نظر ايندو هو. هڪ لحاظ ڪان اها سموري آبادڪاري گهاڙ واھ جي پاڻي جي مرهون هوندي منت هئي.

گهاڙ واھ جي پرين ڪپ تي آباد پٽن جي ڳوٺن ۽ باغن جي مالڪن سان چاچي خدابخش سومري جون ياراڻيون ۽ يائپي وارا تعلقات هوندا هئا. مون ننڍي هوندي چاچا خدابخش سان گڏجي گهاڙ پڪَ پار جي ڳوٺن ۽ باغن ۾ گهمڻ ويندو هوس. گهر ۾ ڪيس ڪائين جي ضرورت پوندي هئي تہ ڪجين جا سنڌيا ۽ ٻهارا اُتان آڻيندو هو. ازنسواء فصل لهندا ها تہ ڪيس اچ ٿيندي هئي تہ ڪارڪون زيتون ۽ پاڃيون وغيره انهن ڳوٺن مان ڪٽي ايندو هو. پاڻ سان ڪڏهن پنهنجي پٽ عبدالستار کي وٺي ويندو هو تہ ڪڏهن مونکي ساڻ ڪٽندو هو. انهن ڳوٺن ڏي وڃڻ لاءِ ان زماني ۾ سوڙها ۽ ڪچا رستا هوندا هئا. ڪٿي پنج تہ ڪٿي اٺ ڦٽ رستو هو ۽ انهن جي اطراف ميون جا وڻ ئي وڻ هوندا هئا. باغن جي وچ ۾ اوڏڪيون پتيون قائم هيون جيڪي باغن جون حد بنديون مقرر ڪنديون هيون. ڳوٺن ۾ اندر دڪان خير ڪي ها ڳوناڻن جو جيلس بازار سان روز جو ڪم هو. ڏيتي ليتي حساب ڪتاب لاءِ پلاوڻن ۽ فروٽ اجنٽن وٽ ڳوناڻا ايندا هئا رهندا هئا. انهن ڳوٺن جا پتا اڪثر سرندي وارا ها. باغن ۽ واڙين جا مالڪ بہ پاڻ هئا تہ واپاري بہ پاڻ. اڪثر مالوند پٽن جون جيلس بازار ۾ واپاري ڪونيون،

فروٽ ڪميشن ايجنسيون به قائم هيون. باغن جي اندر وجبو هو ته چئو طرف ميون جي سرهاڻ ڦهليل هوندي هئي وڻن جي گهاٽي ڇانو ۽ انداهو ماحول ڏسي پيو پئو لڳندو هو ڄڻڪ ماڻهون ڪنهن جهنگل مان پيو گذري. هڪ ٻيري ٻڦي عظيمان منهن جي ماءُ ٻيڻ ۽ مونکي پنهنجي جاڻ سڃاڻ وارن ٻيٽن جي گهر گهمائڻ وني وئي. ڳوٺ ۾ ڪنهن هنڌ ڪو هڪ اڌ گهر ڇڳيرڙو ۽ پڪو نظر آيو ورنه گهڻا گهر رڳو هڪ ٻن ڪوٺين تي مشتمل ها ڪٿي ڪڪايون جهوپڙيون به نظر تي آيون. ڳوناڻن گهرن ۾ عورتون ديسي ڪرت گهر قائم ڪيو وينيون هيون گهرن ۾ اڳڻ، سڳيون آر تي گنجيون، ميز پوش، ڪپڙن روَن چولن تي آر سان گلن ۽ هرمچي جو ڀرت پيون ڀرن ڪٿي وري مختلف رنگن جا پڪا ۽ هٿ ونجڻا پيون ناهين. اهڙي طرح هو پنهنجي سنڌي ثقافت کي زنده رکيو پئي آيون.

مان شاه بهاري ڀرسان ڳوٺ ۾ سال کن پهريون سنڌي پڙهيم مگر جڏهن اسڪول ڇڏيم تڏهن حسب ماحول ڪو سرٽيفڪيٽ حاصل نه ڪيو. اهو به ياد ناهي ته اسڪول ۾ ڪنهن داخل ڪرايو ۽ ڪنهن ڪڍيو. گجڻ پور رهڻ دوران منهنجي افعالن ۾ سڌارو اچڻ بدران گهڻو بگاڙ اچي ويو هو. ڇاڪاڻ ته اهي شهر جي پسگردائيءَ وارا پاسا هئا جتي نشي پتي ڪرڻ لاءِ ميخانا سرعام ڪليل ها. ان زماني ۾ ڀنگ چرس آفيم ۽ ڏوڏي جو نشو ڪرڻ ڄڻ ڪو عيب ئي نه هوندو هو. جتي سائو ٻاڙهو جهندو لڳل هوندو هو اتي هڪ اڌ چرسي يا ڀنگ پيئڻ وارو موالي موجود هوندو ئي هوندو هو. مندر ۾ هئاسي ته ڄڻ ميخانو ئي گهر ۾ هو. مندر کان ميونسپل ڪميٽي آفيس جي پويان سرلا ديوي واري اسپتال جي پٺين پاسي گهاڙواهه جي پڪ تي ورهاڱي کان اڳ جي هڪ پڪي ڪوٺي نهيل هئي. جتي هر وقت انن ڏهن موالين جو ميڙ متو پيو هوندو هو. اسپتال اچڻ وڃڻ لاءِ اسانجو اهوئي شارٽ

ڪٽ رستو هو. البته ان زماني ۾ امن امان اهڙو هو جهڙو هن وقت ڪيناڊا ۾ پيو ڏسان. تنهنڪري ماڻهن توڙي ميخاني جي موالين ڪان ڪنهن به قسم جو خوف محسوس ڪونه ٿيندو هو. مونکي ياد آهي ته ان ميخاني جو ماڻهو جيڪو اتي تاس راند ڪرائيندو هو پينگ وغيره گهوٽيندو هو ان جي اڱڻ آڏو ننڍي مسجد به هوندي هئي جتي ڏوبي ۽ بيو آيو ويو به سجدا ڏئي ويندو هو مون انگريزي دور جي خوبصورت آرٽ شيٽ پيپر تي پرنٽ ٿيل تاس جا تر ڪندڙ پتا اتي ڏٺم. تاس جا پتا جيڪي پراڻا ٿي ويندا ها يا گم ٿي ويندا هئا سي هو ڦٽي ڪري ڇڏيندا ها. اهي ناڪارا تاس جا پتا اسان ڪٺي اچي گهر ۾ لڪائي رکندا هئاسي ۽ لڪي ڇپي انهن کي نپي سپي ڏسندا هئاسي. اهو به ياد آهي ته ان ميخاني ۾ تاس سان رنگوار راند ڪيڏڻ ۾ مشغول اڌ تي هندو واڻيا هوندا هئا. بهر حال اهي هنڌ اهي جايون سنيون هيون نه انهن جو ماحول سنو هو. خدا جند ڇڏائي ان پاڙي ۽ ان ماحول مان.

سال اڌ کن خير جو گجڻ پور ۾ رهياسين تنهن زماني ۾ منهنجو مامو هدايت الله سومرو بابي سائين کي پرچائي پنهنجي گهر علي گوهر آباد ۾ اچي رهايو. علي گوهر آباد نسبتن سڌريل-پڙهيل ڳڙهيل ۽ خوشحال ماڻهن جو پاڙو هو. خاص طور سامٽيا روڊ، جنهن جي آس پاس پڪين جاين ۽ سامٽين جي پڪي عمارتن جون پليون جايون ڏسي وڏي خوشي ٿيندي هئي.

هن محلي ۾ مان ۽ منهنجي پيڻ جڏهن پهرين درجي ۾ داخل ٿيڻ وياسي ته سائين فيض محمد سيال اڳ جو تعليمي رڪارڊ معلوم ڪيو ۽ سرٽيفڪيٽ گهريو، جيڪو اسان فراهم ڪري نه سگهياسي، تنهنڪري ان به منهنجي پڙهڻ ڪرڻ جي حالت زار ڏسي ڪچي پهرين ۾ داخل ڪيو. جيتوڻيڪ عمر جو وڏو تي چڪو هوس تڏهن به هن صاحب پنهنجي اختيار کي استعمال

ڪندي منهنجي ڄمر جي تاريخ ڪي مناسب ڪندي مون ڪي ٽي سال ننڍوڪري ڇڏيو.

خالي پڙيانگ مندر سان لڳ واٽڪي خالي پيل جاءِ ۾ هيٺ هڪ خالي ڀانڊو هوندو هو جنهنجي مٿين منزل تي اسان پنهنجو اچي آستانو ڪيو هو. ان جاءِ جي دري مان جيلس بازار روڊ، گجڻ پور ڏي پل تي چڙهندڙ رستو، اناج منڊي ڏانهن ويندڙ رستو ويندي موهن فقير جي اوتاري تائين سڀ ڪجهه نظر ايندو هو. جيلس بازار تہ منهن ۾ هئي ۽ دري مان ڪبي پاسي نظر ڊوڙائبي هئي تہ شاهه محمد اسڪول ۽ سرهيا پٽر ڏي ايندڙ ويندڙ ماڻهون صاف ڏسڻ ۾ ايندا هئا. ان وقت جيلس بازار اسان جي پيٽ قوت جو نهايت سستو وسيلو هوندي هئي. بابا سائين چاچا خدابخش سومري جي تعاون سان ايمپائير ڪان ايندڙ رستو جيڪو جيلس بازار جي منڍ ۾ اچي ڪٽندو هو اتي رنگريز جي دڪان ۾ ڪم ڪندو هو جيڪو اسانجي رهائش ڪان تقريبن سئو ڏيڍ ميٽر پري هو. شروع ۾ بابا سائين پاڇيون ۽ ٻيو گهرو سامان پاڻ گهر پهچائي ويندو هو. مگر جڏهن هو اتان ڪم ڇڏي وجي ڪنهن ٻي هنڌ ڪم سان لڳو تہ گهر جو سودو سٽ مان ۽ منهنجي ڀيڻ ونڻ ويندا هئاسين. اسان ستت ئي جاءِ مٽائي گهاڙ پل جي ٻي پاسي واري ڪناري چاچي خدابخش جي گهر سان لڳ مسواڙي جاءِ وٺي رهياسين. ننڍي هوندي ڪان مونڪي پڙهڻ جو شوق هو. سکر ۾ بيراج ٽائون جي ايليمينٽري ۽ پرائمري اسڪول ۾ سائين الله ڏني جي ڪلاس ۾ داخل ٿيو هوس ۽ اسڪول جي اعلا ترين پڙهائي مان مستفيض ٿي رهيو هوس ۽ بيراج ٽائون جي پاڙي جي ماحول جنهن ۾49_ 1948ع ڌاري گهر جي سامهون انگريز اريگيشن ڊپارٽمينٽ سان سلهڙيل ڪجهه فيمليون رهنديون هيون تن جي ٻارن سان راند روند وجي ڪندو هوس ۽ انهن سان لهه وچڙ ۾ ييس نو ۽ گو ۽ ڪم سکيو هوس. مگر شومئي قسمت جو مسلسل

لڏپلاڻ جي ڪري منهنجي ۽ منهنجي پيڻ جي تعليم گهڻي متاثر ٿي. ڪجهه پهريون سکر ۾ وري ڪجهه پهريون ڪنگن ۾ پڙهيس. مگر هاڻي گجڻ پور شاهه بهارو لڳ ڳوٺ ۾ وري ساڳي ڪچي پهرين ۾ ياد ناهي ته ڪير داخل ڪرائي آيو. پنهنجي داخلي گهرو سماجي ڪمزورين ۽ معاشي بدحالي سبب جيترو اسان رولڙي ۾ رهياسين اوترو تعليم حاصل ڪرڻ ۾ اسان ڪي پوئتو پيو. پڙهائي مان منهنجي دلچسپي تقريبن ختم ٿي چڪي هئي ۽ صفا رولو چوڪرو ٿي پيو هوس. پڙهڻ کان علاوه ٻين شين شغلن ۾ دلچسپي ۽ رجحان وڌندو ويو. ان زماني ۾ گجڻ پور جي لوڪيشن ڏسڻ وٽان هئي. هتان جو ماحول نهايت خوبصورت ۽ فطرتي هوندو هو. علائقي جو ڏيک ٻه ٻهراڙي جهڙو هو. نم جي گهاٽن وڻن، پپل ۽ ٻڙ جي درختن جا ٽڏا ڇانورا وچ ۾ گهاڙ واهه جي پل جو انتهائي خوبصورت منظر ماڻهن جون اکيون ڪيريون ڪري ڇڏيندو هو. گجڻ پور پاسي اسان جي گهر کان ٻاهر گهاڙ واهه جي پل جو آخري دروازو هوندو هو. ان ۾ اڌ گهاڙ واهه جيترو پاڻي موجود هوندو هو جيڪو ان دروازي مان گهڻي زماني تائين وهندو رهندو هو. ان وڏي واه تي ڌوٻين جا ڦرها لڳل هوندا هئا. چاچي خدابخش جو ان تڙ تي باقاعدي قبضو ۽ ڪنٽرول هوندو هو. تنهنڪري ان هنڌ ٻه ٻه ٽي جايون ٺاهيو وينو هو. هن جاءِ تان شاه بهاري اسڪول وڃڻ لاءِ نهايت آسان ۽ خوبصورت سڙنڪ هوندي هئي. گهر کان ٻاهر نڪرندو هوس ته مسجد وٽ هڪ ٽِواٽو هوندو هو جتان هڪ رستو پل ڏي ويندو هو ٻيو اوپر پاسي انبن ڪارڪن ۽ زيتونن جي باغن ڏي ويندو هو جتان وري ڪٻي مڙندي اهو رستو شاهه بهاري ڏانهن ويندو هو ۽ اهوئي رستو منهنجي اسڪول جو هو. اهو ٻه دراصل هڪ ٺواٽو هو ڇاڪاڻ ته ان جاءِ تي گهاڙ واه واري آخري در ڏانهن ويندڙ رستي تي مندر ۽ جيلس ۽ ميونسپل آفيس طرف هڪ ٺواٽي ۾ تبديل ٿيندو هو ۽ اسپتال جي

پٽ ڪان نڪري اها سٽڪ گهاڙواهه جي ڪشادي پاٽين وٽ وڃي بيهاريندي هئي. ان جاءِ تي ان وقت ٻيڙين جو ننڍو بندر هو جنهن تي پير شير ۽ پرپاسي جي ڳوٺن مان گهاڙ واه جي ذريعي جيلس بازار تائين ميون ۽ ڀاڄين جي ترسيل جاري رهندي هئي. ڏنو وڃي ته ان جاءِ تي گهاڙواهه پنهنجي پراڻي وهڪري واري حيثيت ۾ موجود هو ۽ اهو هنڌ هڪ سهڻي جهيل جهڙو منظر به پيش ڪندو هو. پاڻي جي ان حصي ۾ للي ڦلاور ڪوڏين جا گل ۽ ڊيفوڊلس کان وڏيڪ سهڻا ڪنور (ڪنول) پاڻي جي سيني تي پيا ترندا ها. جن جي پتين جو رنگ گلابي مائل هوندو هو مگر للي جي گلن جو رنگ رابيل ۽ نرگس سان ميل ڪائيندو هو. شاه بهاري اسڪول وڃڻ وارو رستو به گهڻو دلڪش هوندو هو ان رستي جي سڄي ۽ کاٻي پاسي ميوه دار زيتونن جا باغ هوندا هئا جنهن جي مهڙ ۾ ساڄي پاسي واري باغ ۾ ان وقت ٻن پاسن کان ڪجين جو بارڊر هو گهاڙ واه جي ڪناري تي جيڪي ڪجيون هيون تن ۾ وڏي حجم واري ڳاڙهي برائون رنگ جا ڏوڪا ٿيندا هئا جن کي باغائي عيدن شاه جا ڪيڙا سڏيندا ها. اسڪول ويندڙ دڳ تي جيڪي ڪجيون هيون تن ۾ لاڙڪاڻي جي مشهور لذيذ مهانگي ڪارڪ ساوڙو ٿيندي هئي جنهن جي خوبي هوندي هئي ته ان ۾ مناڻ گهٽ هوندو هو مگر ان ۾ ريشو بلڪل نه هوندو هو انهن ڪارڪن جو جيڪڏهن ماڻهون پاءُ ڏيڍ کائي وڃي ته ان جو وات ڪونه پڄندو هو. مون ٻڌايو ته ان زماني ۾ منهنجو پڙهڻ ڪرڻ ۾ ڏيان نه لڳندو هو لکڻ پڙهڻ کان وڌ منهنجو ڌيان گهاڙ واه جي پاٽين. باغن جي خوبصورت ماحول، پکين ۽ مڇي جي شڪار سان هوندو هو. علاوه ازين ان زماني فجر جو اٿي مون پنهنجو نيم ٺاهي ڇڏيو هو پهريون رب سائين جي گهر جو آڳر ٻهاري ايندو هوس. تنهن بعد گهر جي اڳيان ٿواڻي تي ڪتل عباس علمدار جي علم جي صفائي ڪري سڄي ميدان کي ڪجي جي ٻهاري سان ٻهاريندو هوس. پاڙي

جا ماڻهون منهنجي ٻي ڪنهن ڪم کان راضي هئا يا نه پر انهن ٻنهي ڪمن کان گهڻو راضي هوندا هئا.

مرزا اسحاق بيگ

گهاڙ واهه جڏهن پريو تريو رهندو هو تڏهن مڇي به ان ۾ جججهي پيدا ٿيندي هئي ۽ ان جي مارڻ جا طور طريقا به گهڻا هئا. بنا پرمٽ جي مڇي مارڻ يا پڪڙڻ ڏوهه جو ڪم هو. چار ڦٽو ڪري جيڪي مهاڻا مڇي پڪڙيندا ها سي پروفيشنل هوندا هئا ۽ وٽن پرمٽ ضرور هوندي هئي. اسان جهڙا ٻالڪ ٽولا وري ڪجيءَ جي سنڌي ۾ ڏور وجهي ۽ ڪُنڊي ٻڌي چاري طور ان ۾ ساپو يا مڇي جي گوشت جو ذرو اٽڪائي شڪار ڪندا هئاسين. بنا پرمٽ وارا لڪي ڇپي ڪٽي نه ڪٽي مڇي پڪڙڻ ۾ مصروف هوندا هئا. گهاڙ واهه تي وڏي پيماني تي ساليانو مڇي مارڻ جو وڏو جشن ٿيندو هو. سرندي وارا مهاڻا انجو نيڪو ڪٽندا هئا. ايتري خبر ناهي ته اهو نيڪو ڊسٽرڪٽ ڪائونسل بورڊ جو سرواڻ ڏيندو هو يا ميونسپل جو چيف يا ڪو ٻيو اٿارٽي آفيسر. بهرحال گهاڙ واهه جي ويڪري پيٽي واري هنڌ عيش گهرن جي بلڪل سامهون ڏوٻي گهاٽ تي جتي ننڍي اڇي مسجد هوندي هئي ان جي سامهون گهاڙ جي هڪ ڪناري کان ٻي ڪناري تائين وڏا رڇ لڳايا ويندا هئا. هفتو کن اهيو لقاءُ رهندو هو ۽ زبردست طريقي سان من جي منهن مڇي ماري ويندي هئي. انهن نيڪيدارن جو اهو نيَم هوندو هو ته نيڪي جي آخري ڏينهن گهاڙ واهه تي موجود پبلڪ لاءِ دعوت عام ڪندا هئا. جنهن ۾ پنهنجي پسند جي مڇي پوئڪي جي پلاءُ جون ديڳون لاهيندا هئا، جيڪا دراصل نيڪيدارن طرفان شڪراني طور اها هڪ قسم جي خيرات هوندي هئي. اهو پوئڪي جو پلاءُ جن کاڌو هوندو ۽ جيڪي حال حيات هوندا تن کي ان پلاءُ جون لذتون اڄ به ضرور ياد هونديون. مڇي جي شڪار جي ڳالهه نڪتي آ ته

لاڙڪاڻي جي هڪڙي شوقين شڪاري جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان. تقريبن 1965 ڌاري تجر باغ (جناح باغ) لاڙڪاڻي ۾ هڪ لوڪل براڊڪاسٽنگ اسٽيشن جو قيام عمل هيٺ آيو. ميونسپل ڪاميٽي جي ان لوڪل نشرياتي اداري جو پروگرام ايگزيڪيٽو آفيسر مرزا اسحاق بيگ صاحب کي مقرر ڪيو ويو. شهر ۾ بلڪل ديسي مينوئل طريقي سان اهو نشرياتي لوڪل ادارو پنهنجي شيڊيول مطابق پروگرام پيش ڪندو هو. ان براڊڪاسٽنگ ذريعي تفريحي پروگرام گيتن ڀريون ڪهاڻيون پيش ڪيون وينديون هيون، جنهن ۾ گيتن ۽ گانن سان گڏوگڏ علمي ۽ ادبي پروگرام به نشر ٿيندا هئا. جيتري قدر ياد پوي ٿو ته بيگ صاحب سان ايڊورٽائيزنگ ۽ انائونسمينٽ ۾ امير علي ميٺو يا ان جو ڀاءُ علي انور ميٺو معاون ۽ مددگار هوندا هئا. اهو بيگ صاحب گهاڙ واهه تي مڇي مارڻ وارن شوقينن ۾ هڪ رومانٽڪ ڪردار هو. بيگ صاحب کي پنهنجن گهرو ۽ دفتري ڪمن ڪارن مان جڏهن وانڊڪائي ملندي هئي ته پنهنجي شوق کي جلا بخشڻ لاءِ مڇي مارڻ لاءِ گهاڙ واهه جو رخ ڪندو هو ۽ ڏوبي گهاٽ کان پير شير جي علائقي تائين وڃي مڇي ماريندو هو. جتي بلڪل خاموشي ڏسندو هو اها جاءِ هن جي پسنديده هوندي هئي. دراصل اها هن جي شڪاري (اسٽريٽجي) اٽڪل بازي هوندي هئي. هو مڇي پڪڙڻ جا مڙئي گر ڄاڻيندو هو. بيگ صاحب پنهنجي پر ۾ هڪ خوش اخلاق ۽ مست ماڻهو هو. مڇي مارڻ جي غرض سان جڏهن گهران نڪرندو هو ته پنهنجي آرام، سڪون ۽ حفاظت جو سمورو سامان ساڻ کڻندو هو. چاري جا ساپا، ڪيچوئا، گوشت ۽ ننڍيون درا مڇيون، ڪڻڪ جو ڳوهيل اٽو ۽ چاري طور ڪي مصالحا به کڻندو هو علاوه ازين اُس ۽ گرمي کان بچڻ لاءِ رڱو انگلش هيٽ پائيندو هو مگر پاڻ سان هڪ وڏي ڇٽي به کڻندو هو جيڪا زمين ۾ کوڙي چانورو ڪري ويهندو هو ۽ ڍڳهي ڏور واري ڪنڍي وڃ

پاڻي ۾ زور سان اڇلائيندو هو ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ صبر ۽ سانت سان پاڻي ۾ نظرون کپايو ويٺو هوندو هو. آئون اڪثر گهاڙ واهه جي ڪناري تي پاڻي جي پکين جهنگ ڪڪڙن، ٽوبين، ٽيٽن ۽ ڪانيرن ۽ ڪڙچين وغيره جي شڪار جي غرض سان پيو هيڏي هوڏي ڀٽڪندو هوس. اڪثر بيگ صاحب کي ان ماحول ۾ ڏسندو هوس ته ساڻس ملاقات جو شوق جاڳندو هو. هڪ ڏينهن سندس اجازت سان وٽي پرسان ويٺس. مونکي ڏسندي هٿ جي اشاري سان پر ۾ ويهڻ لاءِ چيائين. ڪجهه دير خاموش هو پر پوءِ نهايت جهيڻي آواز ۾ اردو زبان ۾ چيائين: ادھر کیا کرتے ہو...؟ مون سمجهيو ته وات ۾ پان اٿس جو اهڙي گومگو ڪيفيت ۾ اشارا پيو ڪري پر پوءِ ٻڌائڻ لڳو ته مڇي جي شڪار ۾ خاموشي گهرجي ڇاڪاڻ جو مڇيون آواز ٻڌنديون آهن جي اسان جو آواز يا شور شرابو ٻڌنديون ته ٿهي ويندءيون پوءِ هتي ويهڻ سڄو بيڪار. ياد ناهي ته سگريٽ به پيئندو هو يا نه. پڪ ناهي. ابهام آهي ته هو بندوق سان به مڇي جو شڪار ڪندو هو. اسان جي ٻاروتڻ جي زماني جي يادگيريون آهن ويسر پل ته انسان جي زندگي جو حصو آهي.

ڪنڍي سان مان به گهاڙ واهه مان مڇي پڪڙيندو هوس. ان لاءِ ساپن جي ضرورت پوندي هئي. ڪيلي جي وڻن جي پاڙن ۾ نم شده گهميل مٽي ۾ صحتمند ۽ ججها ساپا (Earthworms) ملي ويندا هئا سو قاضي هدايت الله جي باغ جو رخ ڪرڻو پوندو هو ڪيلن جي پاڙن ۾ ٿوري زمين کوٽڻ سان گڇ ساپا ملي ويندا ها. مسجد جي پرسان نم جي وڻن جي پرسان گهاڙ واهه جي پڪ تي ٽاري جو درخت هوندو هو. ٻنهي وڻن جي گڏيل ٿڌي ڇانو هيٺان اسان جي مڇي پڪڙڻ جي ڪرت شروع ٿيندي هئي. شڪار ۾ هر قسم جون مڇيون ڪنڍي ۾ ڦاسنديون هيون ڪرڙيون جن کي ٽپري سڏيندا ها سي. شاڪر جنهن کي سول به چئبو آهي جيڪا نهايت طاقتور مڇي سڏبي آهي مگر اها مڇي اسان جي گهرن ۾ پسند نه ڪئي

ويندو هئي. تنهنڪري جيتريون به شاڪر مڇيون هٿ اينديون هيون سي سڀ گهر جي سامهون جليل ڪمپائونڊر جيڪو حق ڊاڪٽر جي ڪلينڪ تي سروس ڪندو هو جي گهر ڏيندو هوس ڇاڪاڻ ته اهي سول مڇي کي وڏي شوق سان کائيندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ڪميون به ڪڙهي ۾ ڦاسنديون هيون جن کي وري پاڻي جي حوالي ڪري ڇڏبو هو. ڇاڪاڻ ته اها اسپشي اسان جي نظر ۾ مڪروه ۽ حرام تصور ڪئي ويندي هئي. پوئڪي مڇي به منهنجي والده جي پسند وٽان نه هوندي هئي. اسان جي گهرن ۾ رڳو پلو ۽ ڪرڙو يا ڪرڙيون کائبيون هيون. گهاڙ جي ڪپ جي ان ٿاري جي وڻ جي ڇانو تان سو بار صدقي آئون گهاڙ واهه جي ڪنارن ۽ ان جي دلنشين ۽ دلڪش نظارن کي ڪڏهن وساري نٿو سگهان. وڻن تي چڙهي ويهڻ جو لطف به پنهنجو اور هوندو هو. انبن ۽ ڪجين جي وڻن تي چڙهڻ جي مهارت گجڻ پور ۾ سکي هئي. مزي ۽ لطف حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ ٻيري مان ان ٿالهي تي چڙهي ويس جنهن جو سمورو جهڪاءُ ۽ نوڙت گهاڙ جي پاڻي مٿان هئي. مٿي چڙهي هڪ ڏار تي ويهي هيٺ شيشي جهڙي شفاف پاڻي ۾ مڇين جي فطري سرگرمين ۽ سرگوشين سان گڏوگڏ انهن جا جسماني خدوخال ۽ رنگ روپ ڏسي بي حد لطف اندوز ٿيس ايتري قدر جو اهو نظارو ۽ اهو نقشو اڄ ڏينهن سوڌو ذهن تي نقش آهي.

گهاڙ واهه جي ڪپ تي محفل ميلاد ۽ مولوي قاري خير محمد

گهاڙ واهه لاڙڪاڻي جو صورتگر هو لاڙڪاڻي جو املهه ورثو هو. مگر پنهنجي هن تهذيبي ۽ ثقافتي ورثي تي ڪنهن به ڌيان نه ڏنو. اهو سيني جي اکين اڳيان ڦٽي ويو لٽجي ويو مٽجي ويو مگر ڪنهن جي اک آلي نه ٿي. گهاڙ واهه تي مڇي ماري پنهنجي ڪامياب مهم تي خوشيون ملهائڻ ۽ مڇي جي پلائن جون ديڳيون چاڙهي ايندي ويندي غريب غربي کي دعوت عام ۾ شريڪ ڪرڻ وارين سرگرمين هڪ لحاظ کان لاڙڪاڻي شهر کي سماجي ۽ ثقافتي حسن بخشيو. ڪو وقت هو جو گهاڙ واهه جي ڪپن تي جشن ميلاد و سيرت نبي ڪريم صلعم جو انعقاد ٿيندو هو جيڪو فجر تائين هلي لنگر عام ڪرائڻ بعد اختتام پذير ٿيندو هو. اهڙي جشن و مجالس جو انعقاد گهاڙ تي ڪپڙا ڌوئيندڙ ڌوٻين جي چڱ ڀلائي واري انتظامي ڪميٽي ڪندي هئي. جنهنجو مک امير بخش سومرو هوندو هو. صلاحڪارن ۾ ڀائو محمد صالح سومرو، محمد قاسم سومرو ۽ احمد سومرو وغيره شامل هوندا هئا.

هڪ ڀيري لاڙڪاڻي جي بيباڪ مولوي قاري خيرمحمد کي سيرت النبي تي بيان پڙهڻ لاءِ جشن ميلاد تي گهرايو ويو. قاري صاحب حقيقي معنيٰ ۾ صاحب علم هو، گهڻو وقت سعودي عرب ۾ پاڪستان جي سفير عبدالفتاح سان بطور ترجمان ٿي رهيو هو ۽ عمر عزيز جي پوين ڏينهن ۾ ڪراچي ۾ سنڌ مدرسه الاسلام ۾ سيڪنڊري ٽيچر مقرر ٿيو. عربي مادري زبان وانگر ڳالهائيندو هو اعلي درجي جي مٺي ۽ خوش الحان قرائت ڪندو هو. بيان به پُر اثر هوندو هوس اهو سڀ ڪمال سندن ديني علوم جي مطالعي جو هو. پر جي ڦوٽي الاچي ڪير پٽي واري چانهه هر اڌ

ڪلاڪ ڪانپوءِ سائين جن ڪي ملندي ايندي هئي ته بيان ۾ بيباڪي ۽ شعلا بياني ۾ اضافو ايندو هو. جڏهن ڪيس گهاڙ واهه پر تي عيش گهرن جي اڳيان ڪپڙن سڪائڻ واري وسيع ميدان جي پر سڪون پنڊال ۾ تقرير ڪرڻ جو موقعو مليو ته سندس موضوع ته سيرت ۽ ميلاد نبي هو پر تي ڪلاڪ دوارانيا بيان مان ڪلاڪ ڪن مولوي صاحب اصلاح سماج و معاشره ۽ عصيان ڪان دامن پاڪ ڪرڻ لاءِ وقت ڪڍي ورتو. شهر ڪان ٻاهر خاموش فضا ۾ سندس آواز عيش گهرن جون ڪڙڪيون ڪڙڪائي ڇڏيون. قاري صاحب گناهن جي دنيا کي خير باد چوڻ ۽ پنهنجو دامن پاڪ صاف رکڻ لاءِ ڪيترين حديثون پر اثر نموني بيان ڪيون. اڌ رات لڙي بيان جي اختتام تي عرس جو طعام نوش ڪرڻ جي منادي ٿي. مان ٻه چار گهڙيون قاري صاحب جا هٿ چمڻ لاءِ ويس ۽ سندس پيار حاصل ڪيم اهو مون تي لازم هو ڇاڪاڻ ته هو اسانجي سڄي اسڪول واري سنگت جو عربي جو استاد هو.

گهاڙ واهه تي سومرا برادري جو ٻارنهن ربيع الاول وارو عرس ساليانو ٿيندو هو. اسان ننڍا هئا سي، گهر به گهاڙ واهه لڳ هو سو وڏي چاهه سان شرڪت ڪندا هئا سي. دراصل اسان ٻارن جي لاءِ اهو وڏي خوشيءَ جو موقعو هوندو هو. پوري رات جاڳندا هئا سي. رات جي ٻاٽ اونداهي ۾ ڪشادا تل ۾ ميدان اهڙو روشن ڪيو ويندو هو جهڙو ڏينهن. شاميانا، استيج، ڪرسي، ميز مولوي صاحب لاءِ لائوڊ اسپيڪر مائيڪ سڀ نهايت وڻندڙ ڳالهيون هونديو هيون. ازانسواءِ ٻن ڪونهڻن جي ڪسڻ جو منظر، هڪ پاسي اڏيءَ تي گوشت نهڻ جي نڪ نڪ ۽ پر ۾ ٻاهه تي چڙهيل ديڳين ۽ ڪفگيرن جا ڪڙڪا ۽ اوٻاريل سگداسي چانورن جي هٻڪار ڪامين کي ۽ محفل ۾ موجود ماڻهن کي مست ڪري ڇڏيندي هئي. اسان سان انتظاميا جي مهربان وڏڙن جون مهربانيون ڪجهه اهڙيون ٿينديون هيون جن کي پنهنجي دلين مان اڄ سوڌو ڪڍي

نتو سگهجي اهو هي تہ تازا تيار ٿيل ڌاڙن واري مصالحي لڳل گوشت جي ٻوٽين ۽ پُڳل جيرن جو ٿالھ ملي وڃڻ هڪ خداوندي انعام هوندو هو. گهاڙ واھ تي ڪو وقت اهڙا جشن رهيا مگر افسوس جو زماني جي ستم ظريفي. جو وقت اهڙو ڦيرو کاڌو جو اهڙي قسم جون خوبصورت ثقافتي روايتون زماني جي گردش جي نظر ٿي ويون ۽ سڀ ڪجھ بدلجي ويو.

ولي ٽيڻ جي خواهش

گهاڙ واهه جي پيٽي جي وسعت تقريبن جديد پنج پل ڪئنال جيتري هئي. جيڪو رائيس ڪئنال مان اتر اولهه طرف نڪري ڳوٺ وليدن ڪان وهي ٿو. خوبصورتي جي لحاظ کان گهاڙ واهه پنج پل توڙي رائيس ڪئنال کان به وڌيڪ خوبصورت هو. ڪيناڊا ۾ دنيا جي خوبصورت جهلن مان انٽاريو جهيل پنهنجو مٽ پاڻ آهي مون ڪيترن ئي شهرن مان مختلف جاين تان بيهي ان جهيل جا نظارا ڪيا آهن. هن سمنڊ جيڏي ويڪري ۽ وسيع ڍنڍ جو نيرو پاڻي ماڻهن جي اکين ۽ دلين کي ڏاڍو لڀائيندڙ آهي. صاف شفاف آسمان جو پرتو پوڻ سبب امريڪا ۽ يورپ جي ڍنڍن ۽ جهيلن جو نيرو رنگ حيران ڪن حد تائين خوبصورت نظر ايندو آهي. مگر ماضي قريب ۾ گهاڙ واهه جي صاف شفاف سائيءَ رنگ جي پاڻي جا حسين نظارا مون چٽ ۽ چاهه سان ڏٺا هئا. جي ايمانداري سان مماثلت ڪريان ٿو ته گهاڙ واهه پنهنجي ڪنارن تي ساوڻ ڊگهن ڪجين، انبن جي وڻن، ڊگهن ٻوڙن ۽ ڏهه فٽ ڊگهي ڏير جي سائي رنگ جو پرتو حاصل ڪرڻ بعد وڌيڪ خوبصورت ۽ وڌيڪ حسين لڳندو هو..

لاڙڪاڻي جو ميونسپل هاءِ اسڪول جيڪو پڻ گهاڙ واهه جي پراڻي پيٽي جي ڪڙ تي ڊپٽي واري بنگلي کان اوپر پاسي اڏيل آهي تنهن ۾ پڙهندڙ شاگرد غلام مصطفي بولاڻي سان 1960 ڌاري منهنجي دوستي ٿي. هو علي گوهر آباد ۾ هڪ اڌ گهٽي جي فرق سان منهنجو پاڙيسري هئو. پڙهڻ ۾ هوشيار هو. طبعن نهايت نيڪ سادو ۽ مذهبي رنگ ۾ رنگيل طالب علم هو. ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪرڻ بعد اسان ٻنهي جي وچ ۾ پڪي دوستي ٿي وئي. هو اسان جي سڄي سنگت خصوصن بشير احمد شاهه، محمد يوسف شيخ، سائين غلام الله ۽ استاد محترم قاري خير محمد جو

پسنديده پيارو شاگرد هو پر مون سان خاص دلچسپي ۽ دوستن واري بي تڪلفي هئس. ساڳي مذهبي سوچ هئڻ ڪري گهڻو ڪري گڏ گهمڻ ڦرڻ ٿيندو هو. ميلادن، مذهبي محفلن ۽ مجلسن ۾ گڏ هوندا هئاسي.ڪچين جو پاڙو تقريبن اسان جو ئي پاڙو هو مجلسن توڙي پڙن تي به گڏجي ويندا هئاسي. مذهبي فرق ۽ پيد ياء واري سوچ جا ٻئي قائل نه هئاسي. گهاڙ واهه تي ٿيندڙ محفل ميلاد ۾ هو مون سان گڏ هلندو هو. فطرت پسند هو ڪيس گلن، ٻوٽن، ميون، وڻن باغن ۽ گهاڙ واهه جي حسين نظارن سان دلچسپي هوندي هئي. اسان ٻئي گهاڙ واهه جي ڪنڌين ۽ ڪنارن تي پيدل گهمندي ميلن جا ميل پنڌ ڪري پير شير تائين هليا ويندا هئاسي. ٻنهي ۾ فرق هو ته رڳو هن ڳالهه جو ته پڙهڻ ۾ هو مونکان ڏهه ڀيرا وڌيڪ هوشيار هو ۽ مان ڪائنس ترڻ ۾ ڏهه ڀيرا وڌيڪ هوشيار هوندو هئس. ان ۾ ڪو شبهو ڪونهي ته نيڪي، شرافت ۽ سچ ڳالهائڻ ۾ هن جا درجا مون کان بلند هئا. هڪ ڀيري مونکي چيائين ته شب قدر جي رات ڏاڍي ڀلاري رات آهي ان ۾ جاڳي عبادت ڪرڻ افضل آهي ۽ مون ٻڌو آهي ته رات جي ڪنهن پهر ۾ زمين تي جيڪو پاڻي ندين واهن يا درياهن ۾ آهي اهو کير ٿي پوندو آهي ۽ اهو کير جنهن کي نصيب ٿي ته اهو ولي ٿي پوندو آهي. مون وراڻيومانس ته مون به پنهنجي والده کان ٻڌو آهي ڳالهه سچي آهي ۽ ان ۾ ڪو شڪ ناهي. ٻڻن ڏينهن بعد شب القدر اچڻ واري هئي سو اسان ٻنهي پڪراءِ ٿي پروگرام ٺاهيو سي ته ان ڀلاري رات جو هنڌ بسترا کڻي هلي گهاڙ واهه واري مسجد ۾ سڄي رات قرآن پاڪ جي تلاوت ڪنداسي ۽ جاڳنداسي. جنهن مهل پاڻي کير ٿيندو ته ٻئي پي انشاءالله ولي ٿينداسي.

مغرب جي نماز سائين فيض محمد واري مسجد ۾ ادا ڪري غلام مصطفي پنهنجي گهران رلهي ويهاڻو ۽ سوڙ کڻي آيو اهڙي ريت پروگرام مطابق مون به سوڙ، رلهي ۽ ويهاڻو ڪنيو ۽

گهاڙ تي روانا ٿياسي. سانجهي ڪانپوءِ گهاڙ تي تقريبن سڀ سرگرمييون ختم ٿي ويندي يون هيون. اسان جڏهن مسجد ۾ داخل ٿياسي ته نه هر پاسي رڳو اونده هئي بلڪ چوطرف سناٽو سنساني لڳي پئي هئي. ميڻ بتيون ٻاري گهاڙ جي پاڻيءَ مان وضو ڪري رات جي نماز ادا ڪري تلاوت شروع ڪئي سي اهو ڪم طي شده پروگرام مطابق واري وٿي تي اڌ رات تائين هلندو رهيو. مسجد جي اتر واري پٽ تان اڌ مني ڪلاڪ ڪان پوءِ ليو پائي پيا ڏسون ته پاڻ ڪير ٿي ته پيئون. ميڻ بتي هڪ ختم پئي ٿئي ته ٻي پيا ٻاريون، ڳچ رات گذري وئي سيءُ ٻه ڪجهه سوڙهو ڪيو ۽ ٻنهي ڪي اوٻاسين اچي ورايو اهڙي ڪيفيت ۾ طئي ڪيوسي ته هاڻي هڪڙو پڙهي ٻه ۽ پاڻي تي ٻه نظر رکي. جڏهن پاڻي ڪير ٿي ته هڪدم ٻي ستل کي اٿاري فيضياب ڪري. پهريون مان سوڙ پائي ستس اڌ مني ڪلاڪ ڪان پوءِ غلام مصطفي مونکي اٿاريو. مون سمجهيو ته گهاڙ ڪير ٿي ويو. مگر دوست چوڻ لڳو ته يار هاڻي مون کي ننڊ پئي اچي سو تون پڙهه ۽ جاڳ. هڪ ٻه دفعا ائين ڪيوسي مگر خبر تڏهن پئي جڏهن صبح جو سج ايرڻ بعد اچي ڏوٻين ڏونداڙي اٿاريو.

ڪاري پڪيءَ جو اثر

مان گھاڙ واھ جي عشق ۾ سحر ۾ سڄي عمر مبتلا رهيو آهيان. في زمانا لاڙڪاڻي ۾ نه منهنجو ڪو گھر آ نه ڏراوت نه ڪا ملڪيت. وڏي ڀاءُ ڊاڪٽر بشير احمد شاد جو گھر منهنجو گھر ۽ رهائش آهي. جڏهن لاڙڪاڻي ويندو آهيان ته ڀائيٽي ڊاڪٽر احسان جي ذهن ۾ ان معاملي تي سوال رهندو آهي ته آخر چاچا سائين توهان جڏهن به لاڙڪاڻي ايندا آهيو ته گھاڙ واھ وارن پاسن جا چڪر ڇو هڻندا آهيو. پڪ سان ڄاڻان ٿو ته اهڙو سوال پروفيسر رضوان جي ذهن ۾ به ضرور اٿندو هوندو. بهرحال گھاڙ واھ سلسلي جي مضمونن ۾ جيڪي گھاڙ واھ جي محبت ۾ ساراھ جا گيت مون لکيا آهن سي ئي هنن سڀڻن جي سوالن جي جوابن ڏيڻ ۾ اوس منهنجي مدد ڪندا.

گھاڙ واھ جي پل هيٺان مندر وٽ جڏهن اسان رهائش پذير هئاسي تڏهن مون سان هڪ غير معمول واقعو پيش آيو هو. مون هن ڪان اڳ عرض ڪيو هو ته مندر جي لڳ شاھ محمد اسڪول جي رخ تي ٻڙ جو درخت هوندو هو. جنهن جي ڇانو هيٺ سڄو مندر، منائي جو دڪان ۽ اسان جو پراڻو گھر ۽ مندر جي اڳڻ اڳيان قائم ميخانو اچي ويندا هئا. 51_ 1950ع واري زماني ۾ اهو سمورو علائقو هڪ ويران ۽ ڀڙ ڀانگ ڏيک پيش ڪندو هو. ٻڙ جي درخت جي وڏي حجم جو حراس ۽ هيبتناڪي اسان جي ذهنن تي طاري رهندي هئي. ڏينهن شينهن آ مگر جيئن جيئن شام ٿيندي هئي اسان جي والده، ڀيڻ ۽ مان هڪ عجيب ڀوائتي ڪيفيت مان گذرندا هئاسين. سچ لڳي ڪان پوءِ پهرين منزل تان هيٺ يا مندر جي آڳر ۾ اچڻ جي اسان کي منع هوندي هئي. هڪ ڏينهن وڻ تي ويٺل پکين مان منهنجي نظر ڪاري تي ويٺل پکي تي پئي. پکي هو

سڄي جو سڄو ڪارو. خبر ناهي ڪٺڙي هئي ڪوئل هئي يا ڪو ڪانير. مون ان کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪندي جيئن ٽاري کي لوڏيم ته پکي اچي پٽ تي پيو. مون رحم ڪائي ڪيس پڪڙي گهر آندم مگر هٿ ۾ پکي ڏسندي ئي امان چيو هن کي گهر ۾ ڇو کڻي آيو آهين. مون چيو امان سنو ٿو لڳي مان هن کي پاليندم. ماءُ چيو ته مونکي هي بيمار ٿو لڳي ٻاهر ڦٽو ڪري اچيس منهنجو ضد ته مان پکي پاليندس بهرحال مون پکي کي ڪمري جي ڪنڊ ۾ ويهاريو ۽ هن جي اڳيان چانورن جو ڏارو ڇٽي ڇڏيو. فجر جو اٿي ڏٺم ته جنهن جاءِ تي مون پکي کي ويهاريو هو اتي هوئي ڪونه جڏهن هيٺ لهي ڏٺم ته پکي ٻڙ جي هينان وينو هو پر ماءُ جي ڪاوڙ سبب پکي کي مون هيٺ داٽو وجهڻ شروع ڪيو. ٻن ٽن ڏينهن ۾ پکي نوبنو ٿي ويو ۽ ٿورو ٿورو اڏامڻ لڳو هڪ ڏينهن پکي اڏامي وڃي ٻڙ جي ٽاري تي وينو ڏينهن ٻه مون هن تي نظر رکي پر پکي آخر پکي هو اڏامي هليو ويو. پنهنجي انهيءَ عمل تي مونکي ڏاڍي خوشي ٿي. مگر پکي جي جدائي تي مونکي ڏاڍو ڏک ٿيو. پکي جي وڃڻ کان هڪ ڏينهن بعد مونکي بخار ٿي پيو شام ٿي بس پيڻ اهو ڇئي ته اهو پکي نه هو جن هو جو توکي بخار ڏئي ويو آ. ٻه ڏينهن بخار نه لٿو ته امڙ ٻه ادي جي خيال سان متفق ٿي بيني. ڇئي ته اهو ڪو ماريو جن هو. توکي ڇوندي آهيان ته وٽن جي هينان وڃي نه ويهندو ڪر. نيٺ امڙ گهاڙ واهه پل ٽپي بجاءِ ڊاڪٽر جي ستار جي ماءُ پڦي عظيمان ڏي وني وئي. جڏهن هن کي سربستي ڳالهه ڪيائين ته اها ٻه امان جي خيال جي پنيرائي ڪرڻ لڳي ۽ ان جي ئي صلاح سان گجڻ پور روڊ جي ٻي پاسي ڦيٽو رکائڻ لاءِ سيدن جي گهر وني وياءِ سيدن جي گهر ۾ هڪ وڏي پپل جي درخت هينان گهر جي آڳر ۾ صندل پيو هو تنهن تي وڃي مونکي ويهاريائون، وڏي مائي سيداڻي آئي. منهنجي اکين ۾ غور سان ڏسڻ لڳي وري اکين جا ڇپر پٽي ڇگي طرح خاطري

ڪيائين. پڪي ڪان حوال پڇيائين جيڪو هن سربستو بيان ڪيس. مائي سيداڻي ڪجهه پڙهي شوڪاريو ۽ چيائين تہ ڇوڪر تي پڪي جو اثر آ جن جو ناهي، مٿي تي ٽڏيون پٽيون رکندا اچوس ۽ دم لاءِ بہ سانجهي جي نماز وقت پلي ڪٽي اچوس، الله ۾ اميد آهي تہ ڇوڪر چاڪ چڱو ڀلو ٿي ويندو.

گهاڙ جي ڪناري تي سڄڻن سٿ جي پڪنڪ

لاڙڪاڻي جي گهاڙ واهه تي سماجي، معاشي ۽ ثقافتي شغل ۽ تقاريب جو انعقاد زماني ڪان پئي ٿيندو رهيو هو. پر اسان وٽ انجي ڪا سربستي تاريخ مرتب ٿي ڪانہ سگهي آهي، پر مون پنهنجي سانير ۾ گهاڙ واهه جي ڪنارن تي جيڪي سرگرميون ٿيندي ڏٺيون تن ۾ مويشي ميلا، ڪارنيواليون ۽ سرڪسيون، ساليانا عرس ۽ ميلاد، مجالس عزادري و ثقافتي ۽ عوامي جشن وغيره شامل آهن.

منهنجي اسڪول ۽ ڪاليج جي دوستن1964_65ع ڌاري گهاڙ واهه ڪناري تي تفريح جي غرض سان هڪ گڏجاڻي رکي. منهنجو ۽ بشير احمد جو گهر هڪ گهٽي جي فرق سان علي گوهر آباد ۾ هو تنهنڪري دوستن طئي ڪيو تہ سڀ منهنجي گهر ڪنا ٿي پوءِ اتان گهاڙ واهه جي ڪپ تي وڃي پڪنڪ ڪنداسين. دڙي محلي ڪان جيڪي دوست اچڻا ها تن مان اسان جو رهنما، رهبراستاد محترم غلام الله شيخ، محمد يوسف ابن واحد بخش شيخ، الله بخش شيخ، رسول بخش شيخ پٽ خاوند ڏنو سڀ کان اول منهنجي اوطاق تي پهچي ويا. مراد واهڻ ڳوٺ مان مولا بخش پٽو، جعفري محلي مان محمد يوسف شيخ ۽ عبدالخالق شيخ علي گوهر آباد مان غلام مصطفي بولاڻي شريڪ محفل ٿيا. بشير احمد نہ صرف منهنجو دلبر دوست هو پر يار غار بہ هو سو مڙني انتظامي ڪمن ۾ مون سان شريڪ حال هو. جي چوان تہ سمورو انتظام ئي اهو ڪندو هو تہ بيجا نہ ٿيندو. منهنجي گهر ۾ چانهہ بسڪوٽن سان ناشتو پاڻي ڪري سيئي دوست پڪنڪ جو مال متاع کڻي گهاڙ واهه روانا ٿياسين.

ڏوبي گهاٽ لڳ جتي ڏوڙڏيا مٽي مان سون ڪيندا ها تنهن جاءِ ڪان ٿورو اڳيرو پهرين بمبر شاخ وٽ سهڻي گهاٽي ڇٻر

هوندي هئي اتي وجي پڙاءُ ڪيوسين. ان جاءِ تان گهاڙ واهه جي ٻنهي ڪنارن جو ڏيک ته نهايت سهڻو ۽ اکين ٺار پئي لڳو. پڪنڪ جي سامان ۾ اسان وٽ ته صحتمند ڪڪڙ هئا جن کي روسٽ ڪرڻ جو پروگرام هو. تنهن کان علاوه فروٽ ڊبل روٽيون اسڪوائش، شربت، ڪيڪ رسڪ وغيره موجود هئا. پڪنڪ جو ماحول گرم ڪرڻ لاءِ پهريون مسئلو جيڪو درپيش هو سو هو ڪڪڙن جي کهڻ جو. سنگت ۾ مولا بخش پٺو وهين جو پلوڙ شڪاري هو. تنهن ڪري ڪڪڙن کي ذبح ڪرڻ جي لحاظ کان هو سڄي سنگت ۾ فيورٽ هو. مگر ان صاحب اهو ثواب جو ڪم سرانجام ڏيڻ کان انڪار ڪيو. نيٺ اهو ڪم مونکي ئي سرانجام ڏيڻو پيو. دوستن ڪُل ۾ ڪوئلا وجهي باهه پڙڪائي ۽ مرغ گرل ڪرڻ جي شروعات ٿي وئي. ڪن دوستن فروٽ کي وڍي ڪپي ڊش سجايا. گهاڙ جي خوبصورت ڪنارن تي اسان جي پڪنڪ جاري رهي. ڪي دوست گهاڙ واهه جي سيني تي ترندڙ مال آڻيندڙ ۽ نيندڙ ٻيڙن جو خوبصورت منظر ڏسي باغ بهار ٿي رهيا ها. ڪن شوقين دوستن پنهنجا ڪيمرا ڪڍيا ۽ گهاڙ جي ارد گرد جيڪي دلڪش منظر ڏسڻ وٽان ها تن کي ڪيمرا جي لينسن ۾ قيد ڪيو. اسانجي محفل جو مور سائين غلام الله هو جيڪو ميونسپل هاءِ اسڪول ۾ اسان جو هردل عزيز ٽيچر ٿي رهيو هو. سو اسانجي سرگرمين ۽ خوشين ۾ خاص دلچسپي رکندو هو. ازانسواءِ هو اسانجون اهڙيون گڏجاڻيون ۽ محفلون اسان جي ئي هٿان منعقد ڪرائي موقعا پيدا ڪندو هو ته جيئن هو پنهنجي گفتگو ۽ اصلاحي ليڪچرس ذريعي اهڙي پر فضا مقام تي اهو ڪجهه ڊليور ڪري سگهي جيڪو اسڪول ۽ ڪاليج جي ڪلاس رومن ۾ نصابي ڪتاب پڙهائيندي نٿو ڪري سگهجي. اسان خود اهو چاهيندا هئاسين ته استاد محترم جي نگراني هيٺ اسان جون جيڪي فروغ علمي ادبي ڪاميٽيون، اسٽڊي سرڪل، تفريحي

پروگرام ۾ سنڌي سجڻ ست آهن تن جي پليٽ فارم تان هو اسان جي سرگرمين کي اڳتي وڌائي. سائين جي هن تفريحي موقعي جو فائدو وٺندي ٻين جي ڪم اچڻ. سماجي ڀلائي جي ڪمن ۾ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ ۾ پنهنجو ذاتي اصلاح ڪرڻ تي ڪارائتيون ڳالهيون ٻڌائيون ۾ ان سان گڏ هن اسانجي دوستن مان محمد يوسف واحد بخش، بشير احمد، محمد يوسف پُٽ محمد جعفر ڪان انهن موضوعات تي خيالن جي ڏي وٺ پڻ ڪرائي. هن تفريحي پلان ۾ هر طرح جون ڪاميابيون حاصل ٿيون مگر قابل ذڪر ڳالهه هي رهي تہ ان شام جي سج لهڻ جو منظر نهايت خوبصورت هو جنهن سموري ماحول تي ۽ اسان تي سحر طاري ڪري ڇڏيو. سانجهي جي نماز گهاڙ واهه جي ڪناري تي ادا ڪري اسان گهاڙ واهه جي خوبصورت ماحول کي الوداع ڪيوسين.

لاڙڪاڻو باغن جو شهر

ذرخيز ۽ ججهي پاڻي ڪري آبادڪاري جي لحاظ کان گهاڙ واهه لاڙڪاڻي جي زمينن کي اهڙا رنگ لائي ڇڏيا جو سنڌ جو هي خطو باغن جو شهر سڏائڻ لڳو. ۽ ڪيترن ئي ٻين تحقيقي ۽ معلوماتي ڪتابن توڙي ريسرچ پيپرس ۾ اسان کي پلي پت ڄاڻ ملي ٿي ته انگريزي دور حڪومت ۾ لاڙڪاڻو پنهنجي سنهري دور مان گذري رهيو هو ۽ ڪيس باغن جو شهر سڏيو ويندو هو. سنڌ جي عالمن، ڏاهن اديبن ۽ خاص ڪري لاڙڪاڻي جي اديبن ۽ عالمن جي مقالن جو مطالعو ڪبو ته واضح دليل ملندا ته لاڙڪاڻو ميراڻي دور ۾ پنهنجي ترقي جي عروج تي هو. جيتوڻيڪ لاڙڪاڻي ۾ زرعي آبادڪاري جي دور جي شروعات ڪلهوڙن حڪمرانن جي زماني ۾ ان وقت شروع ٿي جڏهن سنڌ جي جوڌي فوجي سرواڻ وزير ۽ نگران نظام آبپاشي ميان شاهل محمد ڪلهوڙي چانڊڪي پرڳڻي جي هن ڳوٺ ۾ وهندڙ سنڌو درياهه جي (ڪريڪ) درياهه جي قدرتي ڦاٽ جي اهميت جو اندازو لڳايو. ان کي وسعت ڏئي ڪشادي واهه جي صورت ۾ آندو. دراصل گهاڙ لفظ گهار جو بگڙيل صورتي لفظ نظر اچي ٿو. گهاري سنڌي ٻولي جو لفظ آهي. جنهن جي معني آهي پنهنجي ڪينواسي نظام مان وچ خالي ٿيل جيئن ڪوري جي آڏاڻي تي ڪپڙي اڻڻ وقت هڪ يا هڪ کان وڌيڪ تندون حادثاتي طور ٽٽي پونديون آهن ته ڪپڙي جو ڪينواس اڻندڙ رچ اها جاءِ اول کان آخر اڌ حصي يا ان کان گهٽ ايريا ۾ هڪ جاءِ خالي ڇڏيندو ويندو آهي اهڙي خال کي سنڌي ۾ گهاري چئبو آهي. بهرحال چانڊڪي پرڳڻي جي هن حصي ۾ قرب و جوار کان ۽ ڏور ڏور کان گهاڙ واهه جي وهڪري جي هاڪ ٻين ٻحرن ۽ ٽڙن تي مڇي ماريندڙ يا واپاري مال جي ترسيل جي ڪمن ڪارن سان سلهاڙيل مهاڻا ميربحر ۽ مانجهي ملاح

پنهنجا ڊوندا ٻيڙا ڪاهي اچي گهاڙ واهه پيڙا ٿيا. انهن جي اچ وڃ ۽ ٻيڙن ذريعي واپار ڪي هٿي ملڻ ڪري گهاڙ واهه جي اوڀارين ڪپ تي مهمان واپاري لوڪن لاءِ نوان گهر اڏجڻ لڳا. واپاري ڏيتي ليتي ۽ مال جي ترسيلي سرگرمين ۾ تيزي ۽ ترقي جي ڪري خطي ۾ خوشحالي آئي جنهنجي نتيجي ۾ واپاري گروهن ۽ انهن جي ڪاروباري ڪارندن توڙي پلاوڻن هن ننڍي واپاري ڪالوني ۾ وڏا خانگي مهمان خانا اڏيا. جن کي اڳتي هلي سراءِ سڏيو ويو. وڏي واپار تہ لڳي پاڳ جي مصداق هتي گهاڙ واهه ذريعي هلندڙ واپار ڪري ماڻهن جا پاڳ کلي پيا. گهاڙ جي ڪپ تي ننڍي ڳوٺ وڏي واپاري شهر جي صورت اختيار ڪئي. چاندڪي جي هن حصي ۾ معاشي ترقي ۾ جيئن پوءِ تئين اضافو ٿيندو ويو. ٻاهران ايندڙ واپارين جي قافلن جا قافلا اچي هتي رهڻ لڳا. اهي رهائشون ۽ مهمان خانا اڳتي هلي قافلا سراءِ سڏجڻ لڳا اها قافلا سراءِ لاڙڪاڻي ۾ اڄ بہ ساڳي جاءِ تي ساڳوڻي نالي سان موجود آهي. هن خطي ۾ لاڙ مان ايندڙ ميربحر، مانجهي، ملاح، مهاڻن مان ڪي پاڻ کي لاڙڪ ڪوٺائيندا هئا تنهنڪري بندرگاهه ويجهو رهائشگاهن، قافلي سراءِ ۽ لاڙڪن جي ماڳن مڪانن تي هڪ نئين شهر جو اضافو ٿيو.

لاڙڪاڻي ۾ ترقي ۽ خوشحالي ميرن جي دور ۾ ڏينهون ڏينهن وڌندي وئي. مطالعي مان هي ڳالهه سامهون اچي ٿي تہ گهاڙ واهه جي ڪشادي پيٽي وارو علائقو جنهنجو مون اڳ بہ ذڪر ڪيو آهي تقريبن سرلا ديوي واري اسپتال کان ويندي گجڻ پور تائين وڏين ڊوندين، ٻيڙين، غورابن ۽ واپاري مال آڻيندڙ نيندڙ ٻيڙن جي باقاعده هڪ گودي ٻڻجي پيو. اهڙن واپاري سرگرمين جيڪا خطي ۾ ترقي آندي تنهنجو نظارو لاڙڪاڻي جي بہ ماڙ ٿي ماڙ عمارتن، باغن بستانن ۽ سماجي و معاشي حالتن مان عيان ٿيڻ لڳو. اهوئي سبب آهي جو لاڙڪاڻو باغِ عدن ۽ شهر گلستان سڏجڻ لڳو.

انگريزي دور جي آفيسرن ڪليڪٽرن ۽ سرنڊي وارن صاحبن ۽ سينين لاڙڪاڻي جي اپت ڪاري خزانن جي رقم مان شهر جي خوبصورتي تي مال خرچ ڪري باغن جي اڏاوت تي خاص توجه ڏنو. انگريز آفيسرن بولس باغ ۽ ريالي باغ اڏايو ريالي باغ جي آبياري لاءِ ڪليڪٽري بلڊنگ پويان سول سرجن جي رهائشگاهه وٽ وڏو کوهه کوٽي تيار ڪيو ويو. بولس باغ تہ هيوئي گهاٽ واهه ۽ گهاٽ مان پرجندڙ تلاءَ جي ڪپ مٿان. ٻيو وري باغ کي سيراب ڪرڻ لاءِ هڪ وڏو کوهه پڻ هو جيڪو ڏرمداس ڏرمون جي ٽڪاڻي پنيان اڙدو پي. وي اسڪول جي گرائونڊ ۾ هوندو هو. بولس باغ اسان جي سانير ۾ آباد هو. ان جي سهڻن ٻارن ۽ ڪيارن ۾ لڳل گلن جا خوبصورت منظر اکين ۾ اجا بہ ڦرن ٿا.

لاڙڪاڻي جي معروف صوفي شاعر ڏرمداس "ڏرمون" جو نندڙو پوڄا گهر بولس باغ جي وٽ ۾ آهي جنهن ۾ مٿا ٽيڪ ٽيندي آهي ۽ ڪيس ٽڪاڻو سڏيو ويندو آهي سو اڄ سوڌو قائم آهي. ان ساڳي جاءِ تي بولس باغ جي ڪشادي لان ۾ مسٽر بولس ڪليڪٽر صاحب هڪ ڪلاڪ ٽاور تعمير ڪرايو هو. اهو ٽاور اڄ هڪ سهڻو نظارو پيش ڪري ٿو. هاڻي اهو ڪلاڪ ٽاور ۽ سمورو باغ ڪينڊري مارڪيٽ سڏجي ٿو.

لاڙڪاڻي جي تاريخي پسمنظر ۾ هن باغ جي سياسي، سماجي ۽ ثقافتي طور وڏي اهميت رهي آهي. ورهاڱي کان اڳ لاڙڪاڻي جو بولس باغ سياسي سرگرمين جو مرڪز رهيو آهي، سياسي تحريڪن ۽ سماجي سرگرمين جي حوالي سان ڏسجي تہ هن باغ جو لاڙڪاڻي جي تاريخ جي جوڙجڪ ۾ اهم ڪردار آهي. لاڙڪاڻي جا ڪانگريسي اڳواڻ 1930ع کان 1935ع واري دور ۾ پنهنجي سياسي سرگرمين لاءِ بولس باغ کي استعمال ڪرڻ لڳا. اهڙي طرح ورهاڱي تائين بولس باغ هندن جي سياسي ۽ سماجي تحريڪن جو مرڪز رهيو.

لاڙڪاڻي جي هن خوبصورت باغ ۾ جڏهن وڏي ڪنڌ جو مهان سياسي اڳواڻ موهن لال ڪرمچند گانڌي ڪانگريسي سياسي مقصد ڪي هٿي وٺائڻ لاءِ پنهنجي سياسي ٽيم سان لاڙڪاڻي ۾ آيو هو ته ڪيس هن باغ ۾ پنڊال ناهي سجائي ڏنو ويو. لاڙڪاڻي جي جعفري محلي لڳ رهندڙ انوقت جو ٻالڪ رام پنجواڻيءَ ان سياسي جلسي ۾ هڪ گيت گايڪ جي حيثيت ۾ اينٽري ڏني هئي. ان ڏس ۾ رامچند جي رهنمائي لاڙڪاڻي جو مشهور شاعر ۽ ڪانگريسي ليڊر ”ڪشنچند بيوس“ ۽ هوندراج ”دکايل“ ڪئي هئي. هن محفل ۾ منڙي ۽ سهڻي آواز ۾ گيت پيش ڪرڻ تي رام کي مهاتما گانڌيءَ آشرواد ۽ شاباشي ڏني هئي. رامچند پنجواڻي جيڪو بعد ۾ ڪراچيءَ جي ڊي_جي سنڌ ڪاليج ۾ پروفيسر مقرر ٿيو. سو ورهاڱي ڪانپوءِ بمبئي هليو ويو ۽ اتي ڪيس بمبئي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي ڊپارٽمينٽ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو. هن صاحب هندوستان ۾ رهندي هڪ سنڌي ڊراما آرٽسٽ، هڪ گايڪ ڪلاڪار ۽ شاعر جي حيثيت سان وڏو نالو ڪمايو.

لاڙڪاڻي ۾ ڪرما باغ جو بنياد ٻه انهن سياسي ۽ سماجي سرگرمين واري زماني ۾ پيو جنهن زماني ۾ مهاتما گانڌي لاڙڪاڻي آيو هو. جن سياسي، سماجي اڳواڻن ڪانگريس جي پليٽ فارم تان ان زماني ۾ اهم ڪردار پئي ادا ڪيو انهن ۾ ماستر ڪشنچند ڪتري، پريداس تولاڻي دولترام جيرام داس ۽ مسٽر هوندراج ”دکايل“ گهڻو متحرڪ رهندا هئا. لاڙڪاڻي جي نوان تڪن ۽ دڙي محلي ۾ هندن جي گهڻائي هئي ۽ انهن جي ڪميونيٽيز ۾ امير ماڻهن جي پڻ ڪوٺ ڪانه هئي. تنهنڪري هن علائقي ۾ ڪرما باغ جي بنياد وجهڻ وقت وڏي جشن جو سمو برپا ڪيو ويو. دراصل دڙي محلو ۽ نوان تڪ هندن جا اڪثريتي علائقا هئا جنهن ۾ هندن جا ننڍا وڏا مندر ۽ ٽڪاڻا قائم هئا. ٽڪاڻن ۽ مندرن جي پرسان مين بيڪر روڊ جي ٽِواٽي تي ريجهومل جو

بوتو نصب ٿيل هو. ان زماني ۾ پيسي پنجڙ جي لحاظ کان هتان جي هندو ڪميونٽي گهڻو سگهاري هئي جنهن ڪرم چند گانڌي کي لاڙڪاڻي ۾ گهرائڻ کان اڳ ۾ هن علائقي ۾ هڪ نئين باغ لڳائڻ جو مڪمل بندوبست ڪيو هو. جنهن جي افتتاح وقت باغ جو نالو به ڪرمچند باغ رکيو ويو جيڪو اڳتي هلي ڪرما باغ سڏجڻ لڳو. هن باغ جي آبياري لاءِ باغ جي اوڀر ۾ هڪ وڏو کوهه کوٽيو ويو هو. ٻيو وري گهاڙ واهه کان ايندڙ هڪ ننڍي بمبرجي شاخ پڻ باغ جي پويان وهندي هئي جيڪا ابوبڪر مقام تائين هلي ويندي هئي جيڪا ڪرما باغ جي آبياري ڪندي هئي.

لاڙڪاڻي جو گيان باغ

هي باغ لاڙڪاڻي جي مڙني باغن کان ڪشادو ۽ خوبصورت هو. خاص ڳالهه ته هي باغ لاڙڪاڻي جي هڪ مخير ۽ محنتي ماڻهو گيانچند جو لاڙڪاڻي جي عوام لاءِ هڪ تحفو هو. لاڙڪاڻي جي هن فقير منش لاءِ چيو وڃي ٿو گيانچند پنهنجي پتا جي ديهانت بعد مالي مشڪلات سبب بدحالي جو شڪار ٿي پيو، مگر هن پنهنجي زندگي جي سفر ۾ ڪاروبار تي خاص ڌيان ڏيندي هٽ بيٽرين جو دڪان کوليو جتان کيس وڏو فائدو حاصل ٿيو ۽ چڱي ترقي ٿي. گيانچند اڪثر جرمني ۽ گريٽ برٽن مان هٽ بيٽريون گهرائيندو هو. لاڙڪاڻي ۾ رهندي ئي هن کي اهڙي واپار ۾ججها فائدا حاصل ٿيا. مگر ڪاروبار کي وڌائڻ لاءِ ان زماني ۾ هن بمبئي جي هڪ شاپنگ مال ۾ وڃي دڪان کوليو جتان پڻ کيس وڏو فائدو ۽ ترقي ٿي . پنهنجي منڙي ماتا جي ديهانت کانپوءِ هو اڪثر مايوس رهڻ لڳو. سنت ئي پوءِ پياري گهرواريءَ سيتا ديوي جو شمشان جو سفر سنواريو ته هو نهايت دل شڪستو ٿي پيو ۽ ڏک ۽ غم سندس هردي کي ويڙهي ويو. گيانچند پنهنجي غمن جو اونتار لاهڻ لاءِ سنتن ۽ فقيرن جي سنگت سات ڏانهن ڌيان ڏيڻ لڳو. هن چاهيو پئي ته کيس اهڙو ڪو گيان ملي جنهن

سان هن جي غمن جو اوتنار هلڪو ٿي ۽ من کي شانتي ملي. صوفي سنتن جي سنگت ۾ پهريون گيان ڪيس اهو مليو ته هو لوڪ جي چڱ ڀلائي لاءِ ڪم ڪري.

گيانچند فطرتن قدرت ڏانهن مائل هو ۽ زماني جي لحاظ کان به ذوق شوق وارو ماڻهو هو. سو گهاڙ واھ جي پرين پر تي زمين جو هڪ وڏو ٽڪرو خريد ڪري ان جي هڪ حصي تي انبن، زيتونن ۽ توتن جا وڻ پوکرايائين. زمين جو هڪ حصو مخصوص ڪري ان تي هڪ سهڻو پارڪ ٺهرايائين جنهن تي پنهنجي پياري استري سيتا ديوي جو نالو رکيائين. پارڪ جي ان حصي ۾ سيتا جي نالي تي هڪ يادگار چوڪندي ٺهرايائين. باغ جي هن حصي ۾ هڪ وڏو لان ٺهرايائين جنهن جي سائي ڇٻر جي چوڌاري وٽن تي قسمين قسمين جا گل ٻوٽا رکيائين. گيانچند لاڙڪاڻي جي شوقين ماڻهن ۾ پهريون ماڻهو هو جنهن سيتا پارڪ واري لان ۾ گل لالا جا وڻ پوکايا جيڪي مون پنهنجي زندگي ۾ پهريون دفعو ڏٺا. سيتا پارڪ کي خوبصورت بڻائڻ لاءِ عورتن ۽ ٻارن لاءِ به وڏيون پينگهون لڳل هونديون هيون جن تي مزا وٺڻ لاءِ سڄي شهر جا ماڻهو پنهنجي عورتن ۽ ٻارن کي شام جي وقت گهمائڻ لاءِ وٺي ايندا هئا. مان به گجڻ پور محلي کان پنهنجي پڦي، والده ۽ ڀيڻ سان گڏجي انهن پينگهن تي اچي لڏندو هوس. سيتا پارڪ جو اهو حصو رڳو ٻارن ۽ خواتين لاءِ مخصوص هوندو هو.

گيانچند پنهنجي ذاتي رهائش لڳ زير زمين هڪ ڀُرو پڻ ٺهرايو هو جيڪو گرمي جي ڏهاڙن ۾ ٿڌو رهندو هو. ان زير زمين جاءِ جي حد کان ويندي سيتا پارڪ تائين گيانچند عام ماڻهن لاءِ هڪ ڪشادو لان ٺهرايو هو. ان لان ۾ ديسي ڇٻر ۽ گلاب جي گلن جون ڇڪيون لڳل هونديون هيون. خبر ناهي ته ان ۾ جيڪو هڪ وڏو پکو لڳل هوندو هيو اهو ڪيتري هارس پاور جو هو پر جڏهن باغ ۾ اهو هيوج پکو هلندو هو ته ويهن پنجويهن ڦٽن تائين

هوا ڏيندو هو. شهر جا گرميءَ جا ستايل ماڻهو شام جو اچي ان پڪي جي ٿڌڙي هوا ۾ ويهي آنند وٺندا هئا.

گيانچند پارڪ جي هڪ حصي ۾ پنهنجي ذاتي رهائش رکي هئي. مگر ورهاڱي بعد اها عمارت ڪسٽوڊينٽ آفيس جي نذر ٿي وئي. ان عمارت جي بلڪل سامهون گهاڙ واهه جي ڪپ تي هڪ وڏو مهمان خانو جوڙايائين جنهن ۾ اڪثر ساڌو، سنت ۽ فقير فقرا قيام ڪندا هئا. علاوه ازين ان عمارت ۾ صوفي شاعر ولايت راءِ ڪتري جي نگراني ۾ صوفي فقيرن، شاعرن ۽ راڳين جون محفلون لڳنديون هيون.

لاڙڪاڻي جو تجر باغ

لاڙڪاڻي جو تاريخي تجر باغ جنهن کي هاڻي جناح باغ سڏيو وڃي ٿو. تنهن تي هي نالو ورهاڱي کان پوءِ پيو هن باغ جي آبياري لاءِ پڻ هڪ وڏو کوهه کوٽيو ويو هو. جنهن جي ڪري هتي وڻن، ٻوٽن ۽ گلڪاري ڪري هر وقت بهاري لڳي پئي هوندي هئي.

ورهاڱي کان اڳ 1926ع ڌاري هن باغ ۾ هڪ ليڊيز ڪلب قائم ڪيو ويو، جنهن کي شهر جي سماجي شخصيت پومي ٻائي جي نالي سان منسوب ڪيو ويو. خواتين جي هن ڪلب ۾ عورتن جون سماجي، ثقافتي ۽ سياسي سرگرميون رهنديون هيون. خاص ڪري هتي ڪانگريس پارٽي جي هندو عورتن جو هولڊ رهندو هو. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ پومي ٻائي ڪلب ۾ خواتين جون ساڳيون سرگرميون قائم رهيون البته نئين دور ۾ هن ڪلب جي ميمبر خواتين جي تعاون سان جناح باغ ۾ مينا بازاريون پڻ لڳڻ لڳيون.

جناح باغ جي مرڪزي حصي ۾ مرحوم نواب ولي محمد لغاري جي مرقد هوندي هئي، جنهن ۾ مرحوم امانتن مدفون هئو. سندس مزار جي مٿان هڪ خوبصورت تجر نهيل هوندي هئي.

مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته مرحوم جي امانتن دفنائڻ واري مدت معاد پوري ٿيڻ بعد هن جي لاشي کي تجر مان ڪڍي سندس اباڻي هنڌ مطلوب جاءِ تي منتقل ڪيو ويو.

هن پررونق باغ ۾ لاڙڪاڻي جي پبلڪ لاءِ هڪ وڏو ٽائون هال تيار ڪيو ويو هو بعد ۾ جتي هڪ عاليشان لائيبريري قائم ڪئي وئي آهي. هن ٽائون هال ۽ لائيبريري ۾ ادبي، علمي، سماجي ۽ ثقافتي سرگرميون پڻ رهنديون هيون. جناح باغ جي حدن ۾ شهر جي اپر ڪلاس شهرين لاءِ هڪ سٽيزن ڪلب قائم هئي، جيڪا اڄ تائين موجود آهي. ان ڪانسواءِ هتي هڪ پريس ڪلب آهي جنهن ۾ هڪ بهترين لائيبريري پڻ قائم آهي.

جناح باغ ۾ في زمانا عيد جون نمازون، عوامي ميڙ، اجتماع،نمائشون،مينابازاريون، ادبي محفلون، سيرت ڪانفرنسون، سياسي ۽ سماجي نوعيت جا جلسا ۽ گڏجاڻيون ٿينديون رهنديون آهن. ڏنو وڃي ته لاڙڪاڻي جو جناح باغ شهر ۾ هڪ هائيڊ پارڪ جي حيثيت رکي ٿو.

لاڙڪاڻي جو راڻي باغ

گهاڙ واهه سان قربت، انس، اڪير ۽ وابستگي جون جيڪي يادگيريون منهنجي ذهن ۾ آهن، چاهيان ٿو ته اهي ساڃاهه وند دوستن اڳيان بيان ڪريان. گهاڙ واهه ڪتا ڪهاڻي جي ارڙهين حصي ۾ مون گهاڙ واهه جي اصل حقيقت، ان جي تاريخي سفر، ان جي توسيع ۽ ترقي، ان جي ڪنارن تي شهر لاڙڪاڻي جي انسائڪلوپيڊيائي حيثيت سان ايري City of Gardens جو جنم وٺڻ ڪان ويندي باغ عدن ۽ باغن جي شهر ۾ مشهوري جي هڪ عالمي رڪارڊ ۾ داخل ٿيڻ جو ذڪر ڪيو آهي. هن باغ جي محل ۽ وقوع جي اهميت ۽ غائيت منهنجي نظر ۾ لاڙڪاڻي جي ٻين باغن کان گهڻي آهي. لاڙڪاڻي جو راڻي باغ منهنجي زندگي جي ڪهاڻي جو

پڻ مرڪز ۽ محور رهيو آهي. ان جو سبب اهو آهي ته هن باغ جي چئني ڪندن تي منهنجي ٻالڪپڻي، جواني ۽ پيري جو سڄو داستان لکجي اختتام پزير ٿئي ٿو.

راڻي باغ لاڙڪاڻي جي ان حصي ۾ آهي جتي لاڙڪاڻي جو جنم ٿيو ۽ اهو ئي پاڙو ۽ ماڳ لاڙڪاڻي جي جنم ڀومي آهي. راڻي باغ جي اتر اوڀر ۾ گهاڙ واهه وهندو هو. باغ جي اوڀر ۾ بهارپور جو تاريخي محلو آهي جنهن جي تاريخي حيثيت پڻ باغن جي هن شهر سان سلهاڙيل آهي. راڻي باغ جي ڏکڻ ۾ تاريخي محلو قافلي سراءِ ۽ علي گوهرآباد واقع آهن. ڏکڻ اولهه ۾ ايمپائر روڊ ۽ نگار ۽ ايمپائر سينيمائون آهن ۽ اولهه ۾ جيلس بازار، ميونسپل آفيس، شاهه محمد اسڪول ۽ سرلا ديوي واري اسپتال موجود آهن. لاڙڪاڻي جي شهر جو هي نقشو ماضي قريب جو آهي. جنهن ماضي ۾ هڪ لحاظ سان جڻ مون پاڻ کي اسٽاپ ڪري ڇڏيو آهي. راڻي باغ جو ذڪر آئون ضرور ڪندس مگر ان جو مذڪور صرف انهن سڄڻن کي دل سان لڳندو ۽ سمجهه ۾ ايندو جن راڻي باغ کي گهمي ڦري ڏٺو هوندو. هاڻي ان جاءِ کي جنهن حيثيت ۽ نالي سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو اهو نالو منهنجي اڳيان اچي ٿو ته اکين ۾ رت جا لڙڪ وهڻ لڳن ٿا.

ٻالڪپڻي تقريبن 1950_52 ۾ جنهن وقت منهنجي عمر اٺ ڏهه سال کن هئي آئون پنهنجي والده سان راڻي باغ لڳ عورتن جي عام مشترڪ لٽن ڌوئڻ جي جاءِ تائين ميرن ڪپڙن جي ڳنڍ ڪڻائي ويندو هوس. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به چند سالن تائين Collective ladies washing area جو ڪلچر ملڪ جي وڏن شهرن ۾ موجود هئو. اهو گهاٽ صرف ۽ صرف خواتين لاءِ مخصوص هوندو هو تنهنڪري مونکي به ٽي ڪلاڪ کن ٻاهر ترسڻو پوندو هو جيسيتائين امڙ ڪپڙا ڌوئي پورا ڪري. ان گهاٽ سان لڳو لڳ راڻي باغ هوندو هو. وقت گذاري لاءِ مان وڃي راڻي باغ جي گلن

ڦلن جو واس وڻندو هوس. باغ جي صدر دروازي اڳيان برٽش دور جو هيڊرالڪ پريس سيمينٽيڊ فرش هوندو هو ان زماني ۾ ان روڊ جي ڪا چٽڙي بہ لٽل ڪانہ هوندي هئي. ان جي مٿان هلڻ ۾ يا وري سائيڪل هلائڻ ۾ ڏاڍو لطف ايندو هو.

هن باغ جو نالو راڻي الزبيٿ جي نالي سان منسوب هو تنهن ڪري ان کي راڻي باغ سڏيو ويندو هو. باغ ۾ اندر داخل ٿيڻ تي گلن جي هڪ مخصوص خوشبو ايندي هئي مگر ان خوشبو تي ڪنڊي، ڪکر ۽ ديوي جي ڦلڙين ۽ سڱرين جي خوشبو غالب هوندي هئي. باغ جي چوڌاري چار ديواري لڳل هئي جنهن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ رڳو هڪ دروازو هوندو هو. ايريا جي لحاظ کان باغ اوڀر کان اولهہ ڊريگھہ ۾ گهٽو ويڪرو هو. شڪل ۾ مستطيل هو وچ ۾ وڏو حوض هوس جنهن ۾ پاڻيءَ جي مٿاڇري تي ترندڙ للي جا ٻوٽا پيا هوندا هئا. باغ جي اوڀارين پاسي آخر ۾ هڪ پراڻي دور جو بنا در ۽ درين جي خالي ڪمرو پيو هوندو هو جيڪو تقريبن گهاڙ واهہ جي ڪناري سان لڳل هو تنهن کان پوءِ باغ جي آخري حد واري چوديواري هوندي هئي. راڻي باغ جو پڪو فرش صاف سٿرو ۽ چمڪندڙ هوندو هو. ٻار نہ ڏسندا ها صبح نہ شام. نہ ڏسندا ها سردي نہ گرمي ان تي پيا سائيڪلون هلائيندا ۽ سکندا هئا. ٻارنهن سالن جي عمر ۾ مون بہ سائيڪل هلائڻ اتي سکي. ان زماني ۾ ننڍي سائيڪل جي پندرنهن منٽن جي مسواڙ هڪ آنو، اڌ ڪلاڪ بہ آنا، ڪلاڪ جو ڪرايو هڪ پاولي يعني رپئي جو چوٿون حصو هوندي هئي ۽ ساڳي زماني ۾ ٿرڊ ڪلاس ۾ فلم ڏسڻ جي ٽڪيٽ بہ چار آنا ئي هوندي هئي.

راڻي باغ جا چارئي پاسا خالي هئا ڏکڻ ۾ ڀرپور ڏانهن ويندڙ روڊ هو ۽ وچ ۾ باقي خالي ميدان هو. اتر ۾ گهاڙ واهہ پر انهن ٻنهي وچ ۾ وڏو خالي ميدان هوندو هو. ڏکڻ اولهہ ۾ ايمپائر روڊ هوندو هو ان وقت روڊ جي سائيڊ تي هڪ يا ٻہ دڪان هوندا

هئا جن مان هڪ ڪنڊ تي اتي پيھڻ جي مشين لڳل هئي جيڪا پوءِ برف فيڪٽري ۾ تبديل ٿي وئي، ٻيو شايد ليٿ مشين جو ڪارخانو هوندو هئو. ڪارخانن جي پنيان ڪپڙن ڌوئڻ جو زنانو مشترڪ گهاٽ هوندو هو. ڏکڻ ۾ ايمپائر روڊ کان راڻي باغ جي آخري حصي تائين خالي ميدان پيو هوندو هو. تنهن ڪانپوءِ بہ گهڻي زمين خالي پئي هئي جنهن تي ٽريش ليند فل قائم هئي. اهو سمورو خالي ميدان معاشي ڪاروباري ثقافتي ۽ تفريحي مقاصد لاءِ استعمال ٿيندو رهندو هو. توڙي جو اهو ميدان اسان جي گهر کان معمولي پري هو پر امن امان جو بهترين ماحول هجڻ ڪري اسان اتي وڃي راند روند ڪندا هئاسين. اسان جي گهر جي در ڪان هڪ ئي ڪچي سڙنڪ هئي جيڪا اچي ان ميدان ۾ ٻيهاريندي هئي. تقريبن ٽن چئن پاڙن جا ٻار راڻي باغ جي ميدان تي مختلف رانديون ڪيڏڻ ۽ سائيڪلون هلائڻ ايندا هئا. اسان ڏيتي ڏڪر ۽ تاس راند ڪندا هئاسين. سگريٽن جي خالي پاڪيٽن جي پتن سان بہ راند ٿيندي هئي جنهن کي پڙن جي راند سڏبو هو. سائيڪل سکڻ جو شوق جاڳيو تہ گهران چار آنا وٺي ايمپائر روڊ تان حافظ جي ڪيرم بورڊ واري دڪان تان بنا ضمانت جي سائڪل ملي ويندي هئي چاڪاڻ جو ان دڪان تي شام جو ڪيرم راند وڃي ڏسندا ۽ ڪيڏندا هئاسي. شام جو نري ڏينهن ڪانپوءِ سائيڪل هلائڻ ۾ گهڻو مزو ايندو هو سائيڪل هلائڻ دوران راج ڪپور ۽ ديو آنند جي سائيڪل هلائڻ واري ايڪٽنگ ۽ اسٽائل اختيار ڪندي آواره هون وارو گانو جهونگارڻ وڏي مست چال جي نشاني هوندي هئي، جنهن جي نقالي هر نوجوان ڪندي نظر ايندو هو.

راڻي باغ جي ميدان تي سائيڪل هلائڻ وارن ۾ جعفري محلي امام بارگاھ کان رحمت حسين جعفري سنا سهڻا ڪپڙا پائي پنهنجي سائيڪل تي شهزادن وانگر ايندو هو. گڏ سائيڪل هلائيندا هئاسي مگر ٻاروتڻ جون کهڙيون ڳالهيون ڪجن. ڪنهن کي

کھڙيون ڳالهيون ياد بيھن ٽيون يا نہ. البتہ ڪمال ٻن خوجن پائرن جو ھو جيڪي ميان جي ڳڙھي کان ٻاھر گاھ پڙي واري ميدان کان راڻي باغ ۾ لغڙ اڏائڻ ۽ سائيڪل ھلائڻ ايندا ھئا. ٻئي ڀائر طبعن ڏاڍا ويڙھاڪ ھئا. انھن جي پيءُ جي الحقيقت پرنٽنگ پريس جي پرسان اتي پيھڻ جي مشين ھوندي ھئي. انھن مان ننڍي ڀاءُ سول انجنيئرنگ ڪئي ھئي. ۽ اسي واري ڏھاڪي ۾ ڪراچي ۾ ٺيڪيداري ڪندو ھو. سياري جي ڏينھن ۾ فرسٽ فلور تي. ھڪ ڏينھن مون پنھنجي دھلي ڪاليج جي احاطي جي پھرين منزل تي ڪرسيءَ تي ويٺي تڙڪو پئي کاڌم تہ اھو منھنجي اڳيان اچي بيٺو ۽ سجاتائين. لفظ ئي اِھي چيائين تہ توھان لاڙڪاڻي جا آھيو. مان توھان کي سڃاڻان ٿو راڻي باغ ۾ توھان ننڍي ھوندي سائيڪل ھلائيندا ھئا. ڪڏھن ڪڏھن ڪي ماڻھو پنھنجي غيرمعمولي يادگيري سببان حيران ڪري ويندا آھن.

راڻي باغ جي وسيع ميدان ۾ سٺ واري ڏھاڪي ۾ سرڪس لڳي ھئي. ٽي چار ماڙ تائين اونچو وسيع شاميانو لڳندو ڏسي اسان ٻار حيران پيا ٿيندا ھئاسي. ٻن ٽن ڏينھن جي مسلسل محنت ڪانپوءِ سرڪس جا ڪارندا مڪمل طور سرڪس جو مانڊاڻ تيار ڪندا ھئا. سرڪس جي ھيوج شامياني کان علاوہ بہ ننڍا وڏا شاميانا لڳي تيار ٿيندا ھئا. اھڙي سمي ھڪ Zoo بہ قائم ڪيو ويندو ھو. ائين پئي لڳندو ھو جڻ شھر ۾ ھڪ شھر ٻڌجي ويو آھي. سرڪس وارن جا ھڪ پاسي زو ۾ جھنگلي جانور ۽ انمول پکي پڻ رکيل ھئا جن کي ڏسڻ لاءِ ڏينھن جو ٻارن جا ھنبوہ جمع ٿيندا ھئا. سرڪس جي ماحول ۾ ممتاز محل پڻ تيار ڪيو ويندو ھو جنھن ۾ ممتاز بيگم جل پري جي روپ ۾ ويھي پنھنجي ھٿ نوڪي ڪٿا ڪھاڻي بيان ڪندي ھئي ۽ چرچائي ماڻھن جي سوالن جا جواب ڏيندي ھئي. شينھن ۽ ھاٿي بہ Zoo ۾ شامل ھوندا ھئا. جن کان سرڪس جا اداڪار ڪم وٺي ڪمال ڏيکاريندا ھئا. انھن

جانورن کي ڏسڻ لاءِ سمورو ڏينهن ماڻهن جا هشام جمع رهندا هئا. سرڪس جي برپا ٿيل سڄي ميلي جو مزو سج لٿي کانپوءِ لڳندو هو، جڏهن سرڪس جا شو شروع ٿيندا هئا. سرڪس وارن وٽ ڪرتب ڏيکارڻ وارا سمارٽ ينگ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون پڻ هوندا هئا جيڪي سرڪس ۾ پبلڪ کي حيران ڪن ڪمالات ڏيکاريندا هئا جيڪي اڪثر ويل ڊريسڊ رهندا هئا. شام جو جڏهن ميلي جو سمو برپا ٿيڻ وارو هوندو هو ته ڪيترا ڪاروباري ماڻهو ۽ گهوڙڙا ميدان ۾ اچي رانديڪن جا اسٽال ۽ فروٽ ۽ بين شين جون ريڙهيون لڳائيندا هئا. اسان شام جو بي آني جا اڌ پاءُ مڱيرا خريد ڪري وڏو عيش ڪندا هئاسي. علي گوهرآباد جي ڇوڪرن جو مزو ته سڄو ڏينهن جاري رهندو هو.

سرڪس وارن جو هاٿين کي گهمائڻو ضرور هوندو هو ۽ انهن کي گاهه به ججهو درڪار هوندو هو تنهنڪري سرڪس وارا لوسي ۽ ليسلي نالي هاٿين کي ٺاري خان کهاوڙ جي باغ ۾ وڏي کوهه جي پرسان وڻن جي ڇانو ۾ زنجيرن سان ٻڌي ڇڏيندا هئا. جتي هاٿين لاءِ ڪڙٻ ۽ جهنگلي گاهه سهنجائپ سان مهيا ٿي ويندا هئا. راڻي باغ جي ميدان تي اڳتي هلي گاهه پڙي قائم ٿي. جيڪا ان کان اڳ مڇي مارڪيٽ اڳيان هوندي هئي، جڏهن اتي قبضي مافيا ڪم ڏيکاريو ۽ ميونسپالٽي به پنهنجا دڪان ٺاهيا تنهن کان پوءِ گاهه پڙي اتان ختم ٿي راڻي باغ منتقل ٿي وئي. ان کان اڳ ساڳي ميدان تي مويشي منڊي قائم ٿي چڪي هئي. جانورن جي پڙي ۽ گاهه پڙي جي ماڻهن کان ميونسپل ٽيڪس اڳاڙيندي هئي. ڇاڪاڻ جو باغ ۽ ان جي اردگرد واري سموري زمين سرڪاري ۽ ميونسپل جي حدن جي هئي. مگر جڏهن ڪا سرڪس، ڪارنيوال يا ڪو ميلو ملاکڙو لڳندو هو ته پڙيون ڪنڊ پاسي هليون وينديون هيون. 1964_65ع ڌاري راڻي باغ وٽ ڪارنيوال لڳي جنهن ۾ اسٽيج ڊانس پروگرام لڳايا ويا. ڪارنيوال ۾ جوا بازي جو وڏو

چار وچايل هوندو هو جنهن ۾ معاملو ڪٽڻ هارائڻ جو هو پر چالبازيون ڪجھ اهڙيون پيچيده ۽ مڪارانا هونديون هيون جنهن ۾ سادا توڙي سياڻا سڀ لٽجي ويندا هئا. انهن سرڪسن ۽ ڪارنيوالن جي شهر ۾ ۽ اسٽيج تي مشهوري لاڙڪاڻي جو مشهور ڏندن جو ڊاڪٽر رمضان جمبوري ۽ ڪشنچند بيوس جي جاءِ ۾ رهندڙ شاھ صاحب ڪندو هو ۽ جوا بازي ۾ پڻ ڪارنيوال وارن جا پارٽنر ٿي بيهندا هئا.

ٻارن جي تفريح ۽ دلچسپي لاءِ شهر جا ماڻهو چوڏيلون ۽ چيڪلا هڻندا هئا. زو ۾ جانور هوندا هئا چاڪاڻ ته ڪارنيوال جي ڪمائي جو ذريعو جوا بازي هوندو هو. اسان جو انٽرميڊيئيٽ ۾ پڙهڻ جو زمانو هو. ڪاليجي شاگرد ٻڻجي چڪا هئاسي. لٺا بوٽ ڪپڙا سمارٽنيس تيل قليل سينٽ پرفيوم جي هڻ هڻان هوندي هئي ۽ شام جو سنيمائن جا چڪر شڪر ٻہ لڳائيندا هئاسين پر ان زماني ۾ اسان جي سنگت جو هڪ ٽولو ٻڻجي چڪو هو. ان ٽولي ۾ بشير احمد شاھ، محمد يوسف شيخ، غلام مصطفي بولاڻي جيڪو سال ٻن ڪانپوءِ پنهنجي ذات شوق سان مٽائيندو هو. مولا بخش پيٽو، غلام سرور شيخ، فضل الله تنيو، الله بخش شيخ، رسول بخش شيخ، عبدالخالق شيخ، الله بخش جوڪيو ۽ ٻيا دوست شامل هئا. پر اسان جي سنگت جي ٽولي جو سرواڻ سيني جو استاد غلام الله شيخ هوندو هو. جيڪو گھمائڻ ڪرڻ سان گڏوگڏ اسانجي شخصيت سازي ۽ ڪردار سازي بہ ڪندو هو ۽ ان وقت زندگي ۾ جيڪا وڪ ڪٽڻ لڳاسين تنهن ۾ هو اسانجي رهنمائي ڪندو رهندو هو.

ڪارنيوال جي جانورن واري سيڪشن ۾ جتي لنگور ۽ پولڙا پڃرن ۾ مستيون پيا ڪن سائين غلام الله مان ۽ ڪو ٻيو دوست انهن جي حرڪتن مان محضوظ پئي ٿياسين تہ پر ۾ ٻينل ٻار پولڙن کي ڪيلن جون کلون، صوفن جا ٽڪرا ۽ مگيرا وغيره

ڪاڻ لاءِ اڇلائن پيا. اهو رونشو جاري هو ته سائين غلام الله جنهنجي هٿ ۾ ڪتاب هو سو هن پولڙي ڏي وڌايو پولڙي پنهنجو هٿ ٻاهر ڪڍيو سائين ڪتاب پاڻ ڏانهن ڇڪيو ته پولڙي پنهنجو هٿ اندر ڪيو. سائين کي لڳو مزو، وري پولڙي سان چرچ ڪندي هن ڏانهن ڪتاب وڌايائين پولڙو ايڏو چالاڪ هو جو سائين اڳيان چالاڪي ڪندي هٿ ٻاهر ڪڍي اکيون ٻوٽي ويهي رهيو جڻ ته سائين ڏانهن هن جو ڪو توجه ڪونهي، سائين غلام الله پولڙي ڏانهن ڪتاب وڌائيندي تقريبن هن جي هٿ جي پرسان ڪٽي ويو، ڪمال ڦڙتي سان پولڙي پنهنجو هٿ ڊگهڙي سٽ ڏئي سائين کان ڪتاب کسي هڪ دم پڃري جي مٿين حصي ۾ ڪٽي هليو ويو ۽ مٿي وڃي ڏند چيڪيندي عجيب آواز ڪڍي ڪتاب کي ڦاڙيندو ورقن جا ورق ٻاهر اڇلائيندو ويو. سائين حيراني سان تڪ ٻڌي رڳو پولڙي کي پيئي ڏٺو. سائين مون ڏانهن ڏٺو مون ڪيس چيو ته توهان هن کي ڪتاب ڇو ڏنو. سائين وراڻيو ته مونکي اهو اندازو هو ته ڪتاب اندر ڪٽي نه سگهندو جي ڪسي ٻه ويو ته وڌ ۾ وڌ هن جي سٽ سان ڪتاب هيٺ ڪري پوندو ۽ اسان ڪٽي وٺنداسي. مگر ايڏانهن ته منهنجو خواب خيال ئي نه هو ته هي ڪو ڪتاب کي اهڙي طرح مٿي ڪٽي وڃي ڦاڙيندو. جيتري قدر ياد اٿم ته اهو ڪتاب انگريزي معروف ناول نويس هارڊي جو ناول ٽيس هو. جنهنجو سائين کي ڏاڍو ڏک ٿيو.

گھاڙ واھہ تي لاڙڪاڻي جي ڏاھي جمن فقير جي جھوپڙي

لاڙڪاڻي جي جديد دور جي تهذيبي و ثقافتي، تجارتي و معاشي تاريخ جي پنن ۾ هي حقيقت عيان آهي تہ ماضي قريب ۾ سنڌ جي هن خطي ڪي معاشي حب جي صورت ڏيڻ ۾ گھاڙ واهہ جي وهڪري جو وڏو هٿ رهيو آهي. گهاڙ واهہ سان منهنجي تعلق ۽ محبت جو جيڪو سفر تقريبن اٺهٺ ستر سالن جو رهيو آهي، جيڪو منهنجي لاءِ هڪ وڏو سرمايو آهي. لاڙڪاڻي جي سماجي ڪهاڻي ۾ هڪ ڪردار ڏاهي جمن فقير سومري جو آهي. جيڪو پنهنجي ڳوٺ قنبر ڪي الوداع ڪري هميشه لاءِ اچي لاڙڪاڻي ۾ رهيو. جڏهن هو لاڙڪاڻي ۾ وارد ٿيو تڏهن هن جي حالت نهايت مسڪيني واري هئي. هو زماني جي ستم ظريفي جو شڪار ٿيل هو. لٽيل ۽ برباد ٿيل انسان هو جنهن ڪي مٿو لڪائڻ لاءِ بہ ڪو وسيلو نہ هو. ويڳاڻو پريشان روح ڪنهن ويري شهر ۾ ڀٽڪندو ڀٽڪندو اچي گھاڙ واهہ جي ڪڙ تي ويهي رهيو. عزت، غيرت ۽ حيا وارو ماڻهو هو جي پر ۾ عيش گهرن جي ڪنهن ڪنڊ پاسي هٿ ٽنگي ٻيهي رهي ها تہ ڪيس هوٽلن تان پيٽ پوڄا لاءِ ماني ٽڪر ۽ چانهن جو چڪو ملي پوي ها مگر مٿي تڙ تي پنهنجا ذات ڀائي ڏسي گهاڙ جي ڪنٺ تي هليو آيو. جنهن مسجد ۾ اسان درويش ۽ ولي الله ٻڌڻ لاءِ تلاوتون ڪيون هيون ۽ رات جو چلو ڪڍيو هو تنهن ۾ هو نماز پڙهي رات جو سمهي رهيو تڙڪو نڪرڻ وقت ڏوٻين ڪي چانهہ پاڻي جي صدا ڪيائين. ڏوٻين بہ عزت آبرو سان پنهنجي نيرن ۾ جمن فقير ڪي حصي دار بڻايو. گهاٽ جي ڏوٻين حال احوال وٺي ڪيس ڪم ڪار جي آڇ ڪئي مگر نهايت دل شڪستو هو وائڙن روحن وانگر هيڏي هوڏي ڏسڻ لڳو ڏوٻين بہ درويش سمجهي نہ پڇيس ذات نہ پات گهاڙ واهہ جي ڪڙ تي پئي ماني کارائي.

جمن فقير جيترو ڏاهو هو اوترو اداڪار بہ هو جن ماڻهن هن جا گفتا ۽ فقرا سلوڻي انداز ۾ بيان ڪندي ٻڌا هوندا انهن کي هن ٻيجل جي جادوگري جي خبر بخوبي هوندي. گهاڙ جي ڪڙتي ٿورو سهارو ڏسي جمن گهاڙ جي پڪ تي مسجد جي اولهہ پاسي واري پٽ سان نم جي ڇانوَ ۾ ڪکائين جهوپڙي اڏي ويهي رهيو. اها پڪ ناهي تہ هن وٽ گڏهہ ڪٿان آيو پاڻ سان گڏ قمبر مان ڪنيو آيو يا لاڙڪاڻي ۾ کهل کائي ڪنهن تحفي طور ڪيس عنايت ڪيو هو. مونکي ياد آهي تہ شروع ۾ هو پنهنجو چانهہ پاڻي پاڻ تيار ڪندو هو. هڪ ڀيري سانوڻ جي سخت گرمي وارن ڏينهن ۾ ڪيس عجيب و غريب زميني آفت جي ڪري تڪليف پهتي جنهن ڪري ٻئي مهينا وياڪل رهيو. اها قدرتي آفت هئي اهو نم جو وڻ جنهن جي هيٺان جمن جي جهوپري اڏيل هوندي هئي. مون پاڻ زندگي ۾ پهريون دفعو ڏٺو تہ ڪو نم بہ وهندي آهي. گهاڙ واهہ جي پاڻي جو لقاء هو يا ڪو ٻيو اسرار. اوچتو نم جي هڪ وڏي ٽڙ مان گج سميت پوري رنگ جو شربت جهڙو پاڻي لار ڪري وڻ جي پاڙ ۾ جمع پئي ٿيو. جتان وري ريلا ڪري ڪجهہ جمن جي جهوپڙي ڏانهن ويو پئي تہ ڪجهہ ٽاپ ڏانهن وهي نڪتو. نم جي وهندڙ پاڻي جي گج ۾ گهڻي بدبو هئي ان جي پرسان مسلسل ويهڻ يا ٻيهڻ مشڪل ۽ محال هو. جيسيتائين نم جو وهڻ بند ٿيو تيسيتائين خبر ناهي تہ اهي ڏينهن هن ڪيئن گذاريا. هڪ ڏينهن مون جمن فقير کي مڇي مارڪيٽ جي عين داخلي دروازي تي جنهن تي مارڪيٽ جي معمار امير علي لاهوري جي نالي جو ڪتبو لڳل هوندو هو تنهن جي آڏو روڊ تي بينل ڏٺو، هو اتي ايندي ويندي کي ويچاريءَ وارين نگاهن سان ڏسندو هو. فقير کي ڪنهن ڪان پيسو پنجڙ ڪڏڻو هوندو هوس تہ جهيڻي ۽ معنا خيز نگاهن سان ڏسي بس ايترو چوندو هو. رب ڏسئي ٿو. مٿان بينو ٿي. بس خيال ڪري هل...

غيبي خان ۽ جلال ماڇي

علي گوهرآباد واري جنهن گهٽي ۾ اسان جو گهر هو تنهن ۾ جلال ماڇي جو ٻه گهر هوندو هو. هو قد جو ڊگهو ۽ سخت مزاج ماڻهو هو. پاڙي ۾ محاورو مشهور هئو ته جتي جلال تتي ڪتو ٻلو حلال. ميان جلال کي ٻه پٽ هئا سندس وڏي پٽ جو نالو روشن ۽ ننڍي پٽ جو نالوغبي خان هو. جنهن سان منهنجي هم عمر هجڻ ڪري دوستي ٿي وئي هئي. پهرين درجي پڪي ۾ اسان ٻئي سائين فيض محمد سيال جي ڪلاس ۾ گڏ پڙهندا هئاسي. ۽ اڪثر دري جي پرسان ويهي ٻاهر گهٽي ۾ آئي وئي کي ڏسندا رهندا هئاسي. يعني پڙهڻ کان ٻرو منڍ کان ئي شروع ٿيو. غيبي نه پڙهيو مان جهڙو پڙهيم سا ٻه جڳ کي خبر آ. پهرين درجي پرائمري ۾ ئي غيبي خان اسڪول کي الوداع ڪيو ۽ پنهجي پيءُ ۽ اڻ پڙهيل ڀاءُ روشن سان گڏ وڻن جي جهار هڪلڻ کي لڳي ويو. ازانسواءِ هن تي گهوڙي کي وهنجارڻ ۽ جلال خان کي زيتونن ۽ انبن جي باغ ۾ ماني پهچائڻ جو ڪم ڪار ٻه رکيل هو. غيبي جي ڪمن جي آساني ۽ رلڻ پنڻ واري آزادي ڏسي مان ان تي رشڪ ڪندو هوس. سياڻا چوندا ته ماڻهو بري جي سنگت ۾ رنگ نه مٽائي پر عادت ضرور مٽائي سو غيبي جي سنگت ۾ اس ۾ رلي پنهنجو رنگ ٻه خراب ڪيم ۽ پنهنجيون عادتون ٻه.

ميونسپل هاءِ اسڪول پرسان اسٽيڊيم پوءِ ٺهيو ان جي پرسان ڊپٽي جي بنگلي پويان ڪنڌ واري مسجد جي سامهون گهاڙ واه جي پراڻي پيٽي ۽ ڪنارن تي انبن ۽ زيتونن جو باغ هئو جيڪو جلال خان ٺيڪي تي کڻندو هو. غيبي جي سنگت ۾ مان ٻه اسڪول کان گسائي جهار هڪلڻ ويندو هوس ان وقت اهڙن ڪمن ۾ وڏو مزو ايندو هو. گليل هلائڻ ۽ نشاني جي پڪاوت مان اتان

سڪيم. جلال جي وڏي پٽ روشن کي گھوڙو گاڏي به هئي جنهن تي هو باغ جو فروٽ جيلس بازار ۾ ڪميشن ايجنٽن وٽ پهچائيندو هو. غيبي جي اها به ڊيوٽي هوندي هئي ته هو گھاڙ واهه تي هفتي ۾ هڪ دفعو گھوڙي کي وهنجاري اچي. هو جڏهن به گھوڙي کي وهنجارڻ گھاڙ واهه تي ويندو هو ته مونکي به صلاحي ساڻ وٺي ويندو هو. اسان ٻئي ڄڻا علي گوهرآباد مان گھوڙي جي پٺي تي ٻنا سنجن جي ٻيلهه ويهي گھاڙ تي ان جاءِ تي ويندا هئاسي. جتي پاڻي تانگھو هوندو هو ۽ اها جاءِ هئي سر لا ديوي واري اسپتال جي پٺيان. جتي ماڻهو تاس راند کيڏندا هئا ۽ پينگ به گھوٽيندا رهندا هئا. ان جاءِ تي غيبي ۽ مان چيلهه جيتري پاڻي ۾ گھوڙي کي ٻيهاري ڪرڪرو به هڻندا هئاسين ۽ هٿن سان پاڻي هڻي وهنجاريندا به هئاسين. اسانجي اهڙي ڪرت ۾ ڪم پيا هلندا هئا. گھر وارن يا بابي جي طرفان ڪا منهنجي چيڪ چڪاس ڪانه هوندي هئي. باقي امڙ جو مار موچڙو پيو هلندو هئو. مگر ماءُ جي مار ۾ جيڪا نرمي ۽ اندروني طور ڪرم رڪيل هوندو هئو تنهن کي آرام سان برداشت ڪري ويندو هئس.

غيبي جي وڏي ڀاءُ روشن کي انبن ۽ زيتونن ڊوئڻ جو نئون ٺيڪو مليو. هو روزانو گاڏي ۾ گھوڙو جوٽي عاقل روڊ ڳوٺ مسو هٻ ويندو هو جتان زيتونن جا ٽوڪرا کڻي جيلس بازار لاهيندو هو. غيبي جي ياري ۾ مان به رلڻ پنڻ جي بهاني انهن سان گڏجي گھوڙي گاڏي جا مزا ڪائيندو هوس. منهنجي اهڙن پرڪارن مونکي ڪٿان جو ڪٿي وڃي پهچايو انجي خبر تڏهن پئي جڏهن نائين جماعت جي امتحان جو نتيجو سامهون آيو. اهو هي ته مان رڳو سنڌي ۽ جنرل سائينس سبجيڪٽن ۾ ٽيٽيهه ٽيٽيهه مارڪون کڻي سگھيو هوس. منهنجي استاد غلام الله هڪ خاص جاءِ تي پري اجتماع ۾ منهنجي پرڪارن جي خبر ٽورنٽو اسٽار ڪيناڊا جي ڪهاڻي رپورٽر ڪيٽرين پورٽر کي صحيح بصحيح ڏني هئي.

2004 ۾ منهنجي نياڻين ۽ سالي عاصم بخاري جي ڪراچي ۾ شاديءَ جو پروگرام رٿيل هو، ان شادي جي موقعي تي عاصم جي دعوت تي ڪيترين پورٽر اسان وٽ ٽڪيل هئي. سندس خاص ڪم پاڪستان ۾ ٽينڊڙ شادين جي رسمن، رواجن ۽ سيٽلمينٽ جي ڪوريج ڪرڻ هو. مگر ان ڪي جڏهن مون پنهنجي دوستن بشير احمد شاد ۽ سائين غلام الله سان تعارف ڪرايو ته هن سائين غلام الله کان پڇيو ته غلام رسول اسڪول ۾ ڪيئن هو ته سائين وراٽيس ته نمبر ون ڊفر اسٽوڊينٽ هوندو هو.

علي گوهرآباد جو سماجي ماحول ۽ باغ بهاريون

دور ديس ۾ مون وٽ وقت آهي مگر ڪو ڪتابي سرمايو ڪونهي. ايتري قدر جو ڪاغذ جو چوٿاڙ به ڪونهي بس ماضي آهي بقول شاعر ماضي عذاب هي يارو. پر منهنجو ماضي عذاب ناهي پر قادر ڪريم جو ڏنل املهه تحفو آهي جنهن ۾ مالڪ جي طرفان ڏنل خوشيون به آهن ته ڏک به آهن. مان هڪ عام پريڪٽيڪل ماڻهو آهيان. منهنجي دل جي اِڇا رڳو اها آهي ته مان پنهنجن دوستن ۽ احبابن اڳيان پنهنجي زندگي جا ڪجهه ويچار ونڊڻ چاهيان ٿو. منهنجيون لکٽيون ميسيج ناهن ساروڻيون آهن. گهاڙ ڪٿا جي قصي نپڻ وقت مضمون تي آخري سٽن وارا جملا غور طلب آهن جن ۾ منهنجي استاد غلام الله شيخ ڪيٽرين پورٽر کي ان جي سوال جي جواب ۾ چيا هئا. ته غلام رسول اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪندڙ شاگردن ۾ ڊفر شاگرد هو. بي شڪ سائين سچ واري زماني جو ٽيچر هو جو پري محفل ۾ هڪ بين الاقوامي اخبار Toronto star canada جي رپورٽر اڳيان هڪ اهڙو سچ ڳالهايو جنهن جي مونکي اميد هئي نه خواب خيال.

ڪهاڻي ڪٿا جي اختتام ۾ مون لکيو هو ته نائين جماعت جي امتحان ۾ ڏنل سمورن مضمونن مان رڳو سنڌي ۽ جنرل سائنس جا سبجيڪٽ پاس ڪري سگهيو هوس. منهنجي لاءِ هي بدقسمتي يا ڀاڳ نياڳ جو معاملو نه هو مگر هي سمورو سارو مسئلو سماجي رولڙن ۽ انسان نفسيات جو هو. چاڪاڻ ته انسان جيڪو چاهي ٿو، جيڪو پسند ڪرڻ گهري ٿو ۽ جنهن ماحول ۽ سنگت سات ۾ رهي ٿو ان جا ئي مثبت ۽ منفي اثرات ان تي پون ٿا. ۽ ڪيس نتيجا به ان مطابق ملن ٿا. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته 1955_60 واري زماني ۾ علي گوهرآباد ۾ امن وامان وارو ماحول

هو. ان زماني ۾ هن محلي جي پڇاڙي وارن حدن جو محل و وقوع ڪجهه هن طرح هو. قاضي هدايت الله پيرزادي جي انبن، ڪيلن، زيتونن ۽ گلاب جي گلن جي باغ کان نندي بمبر مان هڪ ڪاريز وهي ٿاري خان کهاوڙ جي مينهن جي واڙي واري اوڏڪي پٽ سان اچي وهندي هئي جيڪا ڏکڻ طرف کوهه جي پرسان لنگهي انب واري مسجد ۽ محمد فيصل کهاوڙ وارن جي گهر اڳيان وهندي قاضي هدايت الله، ڪمال ۽ مظفر پيرزادن جي گهر کان نڪري وڃي ڪني نالي ۾ پوندي هئي. اها واهي علي گوهرآباد پاڙي جي آخري حدن جو تعين ڪندي هئي. جنهن کان پوءِ واڙي جي پوکن سان گڏ انبن زيتونن ۽ ڪارڪن جي باغن جا سلسلا شروع ٿيندا هئا جيڪي بهارپور واري تاريخي محلي سان وڃي ملندا هئا. اهو هو سٺ پنجهٺ سال اڳ جو علي گوهرآباد جنهن ۾ اسان پرائمري اسڪول جي تعليم پوري ڪري هاءِ اسڪولن ڏانهن پنهنجا پيرڙا وڌائي رهيا هئاسين. ان زماني ۾ هتان جي جيڪا سماجي جوڙجڪ هئي. جيڪو تعليمي ۽ علمي ماحول هو تنهن جي حالت ابتر هئي. ان زماني جا قصا ۽ ڪهاڻيون سڀ سورن سان پريل آهن. ڪتان جا چريا ٻه سياڻا سڏبا ها. هتان جا ته سياڻا ٻه چئي ڪٽي بس ڪر.

سائين وڏي عبدالرشيد پيرزادي واري اچي مسجد ڪان سامٽيا روڊ واري پاڙي جي ٽڪري ۾ ڪي ذهين طالب علم رهندا هئا جن ۾ محمد نواز مهيسر عرف قينچي، بشير احمد پناڻ ۽ غلام علي سامٽيو قابل تعريف آهن. سامٽيا روڊ واري حصي ۾ نثار احمد سامٽيو، اسرار احمد سامٽيو، سراج احمد سامٽيو، نور محمد سميجو، اختر ميراڻي، گروڏنو ۽ ليڇمڻداس آڏواڻي، سخاوت حسين، خادم حسين ڪوڪر عبدالغني سومرو، عبدالغفور سومرو، خوش محمد کهڙو ۽ عبدالقيوم صديقي جهڙا هوشيار شاگرد هئا جيڪي پنهنجي بهترين تعليمي ڪيريئر ۾ داخل ٿي رهيا هئا.

اسان جي پاڙي ۾ سينيئر شاگردن مان محمد وارث ولد تاج محمد سامٽيو پاڙي جو وڏو تعليم يافته ماڻهو سڏبو هو جيڪو هندستان جي مشهور يونيورسٽي علي ڳڙهه مان گريجوئيشن ڪري آيو هو. باقي آبادي ۾ رهندڙ دوست جن سان منهنجا گهرءُ در گڏ هئا ۽ جن سان ڏينهن ۽ رات اٿڻ ويهڻ هو سي تقريبن اڌ پڙهيا، اڻ پڙهيا، رول شڪاري، ڪاسائي يا اسڪولن جا گوسڙو شاگرد هوندا هئا. منهنجو ساٿ ۽ شمار ان ڪيٽيگري جي ڇوڪرن ۾ هوندو هو. پڙهڻ سان منهنجي دل نه لڳندي هئي. اڪثر اسڪول کان گسائي گهٽي جي دوستن خاص ڪري پيرزادي غلام نبي، غلام سرور، غلام حيدر ۽ انهن جي ننڍي ڀاءُ غلام حسين سان صبح جو اسڪول جي ٽائيم تي گڏهه گاڏي تي چڙهي رائس ڪئنال جي پرين پاسي رتيديري روڊ تي نارائڻ داس جي سرن جي بڻي تي سرون ڪٽڻ ويندا هئاسي. انهن پيرزادن ڀائرن جو والد محترم محمد عثمان سيٺ نارائڻداس وٽ منشگيري ڪندو هو. سندس ذمي سرن جي پيداوار ۽ نيڪالي شامل هوندي هئي. هنن پيرزادن دوستن سان مان ان ڪري گڏ ويندو هوس ته جيئن اسڪول جو ٽائيم پورو ڪري پنهنجي گهر موٽي وڃان.

غلام نبي جو وڏو ڀاءُ محرم پيرزادو اڻ پڙهيل هوندو هو جيڪو لاڙڪاڻي جي گول سان لڳ ڳوٺ گلاب پٽي جي ڏکڻ ۾ وهندڙ گهاڙي تي ڪجين جي باغن ۾ ڪجين ڏارڻ جي ڪم تي معمور هو. محرم ڪجي وڍي ان جا ٻه ٽڪر ڪري انهن کي ڇهتيرن جي شڪل ڏيڻ ۾ وڏي مهارت رکندو هو. جنهن هنڌ ۽ جنهن ماحول ۾ هو اهو ڪم سرانجام ڏيندو هو ان جهڙو دلڪش منظر مونکي زندگي ڀر وري ڪٿي ڏسڻ لاءِ نه مليو. غلام نبي پيرزادو ۽ مان ڪڏهن ڪڏهن گڏجي محرم پيرزادي کي نيرن جي ماني پڄائڻ ويندا هئاسين. هڪ ڏينهن اسان هن لاءِ ماني کڻي سندس ڪم واري جاءِ تي پهتاسين ته اسان کي پري کان ايندو

ڏسي هن ڪم مان هٿ ڪڍيا ۽ پرسان وهندڙ نار جي پاڻي مان هٿ ڌوئڻ لڳو. جيسيتائين هن ويٺي ماني کاڌي تيسيتائين اسان هن جي هنر جي شاهڪارن ڇهتيرن جو معائنو ڪرڻ لڳي وياسين. اتان سري وجي نار جي مٿي رون ران ٻڌڻ سان گڏ اکين ٻڌل ڍاند جا ڦيرا، کوه جو چاندي جهڙو پاڻي ۽ لوٽين جي قطار جو کوه ۾ اچڻ وڃڻ جو منظر ڏسڻ لڳاسين. کوه جي سڄي هٿ تي گهاڙ واهه مان نڪتل ننڍي واهي وهندي هئي جنهن کي گهاڙي سڏيو ويندو هو. تنهن کي ڏسڻ لاءِ ادا محرم کان اجازت وٺي گهمڻ وياسين. گهاڙي مٿان منهنجي سئوٽ محمد عمر جي دوست ادا غلام نبي پيٽي، حاجي پيٽي ۽ ان جي ننڍي ڀاءُ غلام رسول پيٽي جن جو ٻه ماڙ ڪچين سرن جو گهر هو پر انهن جي گهر وڃڻ لاءِ اسان وٽ وقت ڪونه هو، تنهنڪري ڪچين ۽ انبن جي وڻن جي خوبصورتي ۽ واڙين ۾ بينل ڇهچ سائي گوبين جي پنن ۽ گوبي جي گلن جا نظارا اکين ۾ رکي موٽي آياسين. ايتري ۾ ادا محرم ماني کائي پوري ڪئي ۽ اسانکي سڏڻ لڳو.

سامٽيا روڊ علي گوهر آباد

علي گوهرآباد ۾ سامٽيا روڊ 1950ع واري ڏهاڪي ۾ پڪين سرن جو رستو هوندو هو ۽ هر هنڌ تي ان جي حالت نهايت خستہ هئي. روڊ جي هڪ پاسي کان بگي گهوڙن تي چڙهي ٻئي پاسي سفر پورو ٿيندو هو تہ روڊ جي جهاڪن سبب ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ سور پئجي ويندو هو. پنجاهہ کان پنجونجاهہ وارو زمانو هو ميونسپالٽي جي اعلي سرواڻ ۽ ميمبرن جون چونڊون ٿيڻ واريون هيون. روڊ نهڻ لاءِ شهر جي ميونسپل آفيس جي عملدارن کي پبلڪ ڪيتريون ئي عرضيون ڏئي چڪي هئي مگر ڪنهن قسم جو ڪڙ تيل نٽي نڪتو. اليڪشن ۾ متوقع چونڊجندڙ ميونسپل سربراهہ کي سامٽيا روڊ جي ماڻهن علائقي جي معائني جي دعوت ڏني. طئي ٿيل ڏينهن تي ميونسپل ڪاميٽي جي ٻن ميمبرن ۽ متوقع چونڊجندڙ سربراهہ کي ٽانگي تي علي گوهر سامٽيا روڊ جي سير سپاٽي تي وٺي آيا. ٽانگي واري کي اڳواٽ چيل هو تہ ڪنهن بہ حالت ۾ ڪجهہ بہ ٿي پوي ٽانگي کي نہ بيهاري جيسيتائين رستي جي هڪ پاسي کان ٻئي پاسي ٽانگو پهچي نہ وڃي. سفر جي شروعات ۾ جڏهن گهوڙي سامٽيا روڊ تي اڏار ڪئي تہ متوقع چونڊجندڙ چيئرمين ۽ ميمبرن جون رڙيون ڪوڪون پئجي ويون ۽ جهل جهل جون صدائون شروع ٿي ويون مگر ٽانگي واري جو گهوڙي تي چهبڪ جو وسڪارو لڳو پيو هو. جڏهن ٻئي پاسي منزل آئي تہ ٽانگي جي مڙني مسافرن پنهنجي پيشاني تان پگهر اگهندي فرمايو تہ هي ڪهڙو ظلم؟ خلق خدا وراڻيو تہ اهو ظلم اسان روز سهون ٿا. هاڻي روڊ نهرايو تہ ووٽ وٺو. چونڊون ختم ٿيون تہ الله خير صلا ساڳوٽي سال جي آخر ۾ پڪو هيڊرالڪ پريسڊ روڊ نهي تيار ٿيو.

جڏهن سامٽيا روڊ پڪين سرن جو هو ان زماني ۾ روڊ تي اليڪٽرڪ لائيٽس جو ڪنهن قسم جوبندوبست ڪونہ هوندو هو بلڪ ديوارن ۾ ڪتل فانوسن جي ذريعي ميونسپل ڪاميٽي گهٽين ۽ رستن تي روشني جو انتظام ڪندي هئي. سامٽيا روڊ تي اهڙو انتظام سنڀالڻ لاءِ ٻہ ملازم رکيل هئا جيڪي هفتيوار پاڻ ۾ ڊيوٽي مٽائيندا رهندا هئا. هڪ جو نالو محمد پريل هو ٻيو الهڏنو سومرو پڙهي وارو مقرر هوندا هئا. ياد رهي تہ الهڏنو سومرو علامہ مشرقي جي خاڪسار تحريڪ جو ڪارڪن هو ۽ پنهنجي سموري عمر سوشل ۽ سماجي ڪمن ۾ خدمت ڪندي گذاري ڇڏيائين. سج لڙڻ وقت انهن مان هڪڙو جڏهن سامٽيا روڊ تي ايندو هو تہ پاڻ سان گڏ ڪلهي تي ڪاٺ جي ڏاڪڻ، گاسليٽ جو دٻو. ڊسٽر نما ڪپڙي جو رومال ۽ پاڻي تيلي وارو ماچيس ڪنيو ايندو هو. انهن ميونسپل جي روشني ڪندڙ ڪارندن کي مان اڪثر ڏسندو هوس جڏهن انهن مان ڪو هڪ اسان جي گهر جي سامهون جليل واري گهر جي پٽ ۾ لڳل فانوس کي ٻارڻ ايندو هو. فانوس ٻارڻ وقت چا ڪندو هو جو پنهنجي ڏاڪڻ فانوس جي ڪٻي پاسي پٽ سان لڳائي رکندو هو ۽ ساڻ آندل سامان ڪٽي ڏاڪڻ ذريعي فانوس تائين پهچندو هو. پهرين ساهي سان فانوس جي دري کوليندو هو تنهن بعد اندر رکيل ليمپ کي ٻاهر ڪڍي ان جي شيشي کي ڪپڙي سان چڱي طرح منجيندو هو، ان ڪانپوءِ بتي جي وٽ کي چڱي طرح چيڪ ڪري ان جي ڪنڊيشن ڏسي وائسي هيٺ مٽي ڪري هر طرح اطمينان ڪري بتي ۾ گاسليٽ وجهندو هو. تنهن بعد ڪيسي مان ماچيس ڪڍي ليمپ کي ٻاري فانوس ڪيس ۾ رکي ان جو در لاڪ ڪري هيٺ لهي ايندو هو ۽ اهري طرح اسان جون گهٽيون راتين جو روشن ٿينديون هيون.

جنهن ڏينهن سامٽيا روڊ سيمينٽ ڪارپيٽيڊ ٿي ويو، علي گوهرآباد جي ماڻهن جون خوشيون ڏسڻ وٽان هيون. ايترو ياد آهي

تہ ان وقت جي سياسي سماجي اڳواڻن توڙي ورڪرن نہ روڊ جي افتتاحي تقريب ۾ ٻاڙهين ربنين تي قينچون هلايون نہ بريانين جون ديڳون چاڙهي ميندبيٺ ملڻ تي پنهنجي مشهوري ڪئي نہ وري پنهنجي مخالف ڌرين کي ساڙڻ لاءِ ٿين طبلا وڄايا. سال ٻن ڪانپوءِ روڊ تي بجلي جا پول لڳا ۽ رب سائين جي مهرباني سان بلبن واريون لائٽيون بہ لڳي ويون ۽ سامٽيا روڊ روشن تارا ٿي ويو. ان پلي ڪم جي سهڪار تي علي گوهرآباد جا رهواسي امير علي لاهوري، ميان غلام عباس قادري ۽ فقير محمد انڙ لاءِ هٿ کڻي دعائون ڪندا هئا. چاڪاڻ تہ ورهاڱي کان اڳ لاڙڪاڻي جي ميونسپل ڪاميٽين جا اهي سربراهہ چوندجي ايندا هئا ۽ شهر جي ترقي، تعمير ۽ صفائي سٿرائي جو ڪم سرانجام ڏيندا هئا. ياد رهي تہ علي گوهرآباهہ امير علي لاهوري جي وڏي فرزند علي گوهر لاهوري جي نالي تي ٻڌل آهي.

جڏهن سامٽيا روڊ تي بجلي لڳي هئي تہ رات جي اونداهي ۾ ڪريل سُئي بہ آساني سان لڀي ويندي هئي. جڳ روشن تہ دل ما شاد. پاڙي ۾ بجلي لڳڻ جو وڏو فائدو پاڙي جي شاگردن کي ٿيو. رات جي ماني کائي اسڪول جا شاگرد منجيون، موڙا، اسٽول ۽ ڪرسيون کڻي بجلي جي ٿنڀن جي هيٺان جمع ٿيندا هئا. مونکي بہ وسريل سبق ياد ڪرڻ جو شوق جاڳيو، سو آئون بہ پنهنجا ڪتاب کڻي بلب جي روشني هيٺ پڙهندو هئس. سخاوت حسين جو گهر اسان جي گهر سان لڳو لڳ هوندو هو سو اهو بہ بلب جي روشني جو فائدو وٺڻ لاءِ اچي گڏ اسٽڊي ڪندو هو. پاڻ اردو اسپيڪنگ هو مگر پاڙي واري اسڪول ۾ پرائمري تعليم سنڌي ميڊيم ۾ حاصل ڪيائين. سندس شمار هوشيار شاگردن ۾ ٿيندو هو. مان اڪثر هن کان مدد وٺندو هوس. عابده پروين معروف صوفي گايڪ اسان جي گهر جي سامهون واري واٽڪي گهٽي ۾ رهندي هئي، سندس جنم پومي بہ اها ئي گهٽي آهي. سندس پڦي مائي جيوائي

پاڙي جي هر دل عزيز خاتون هوندي هئي ۽ پاڙي جي گهرن ۾ جيڪي بہ خوشيءَ جون تقريبون ٿينديون هيون تن ۾ پنهنجي گروپ جي ساهيڙين سان اچي سهرا، لاڏا ۽ گانا وغيره ڳائيندي هئي. مائي جيوائي اسان جي پاڙي جي رونق هوندي هئي. سوشل بہ هوندي هئي سڀ پاڙي جون عورتون هن جي سهڻي سلوڪ ۽ سهڻي سياءُ ڪري ڪيس پسند ڪنديون هيون. سندس پياءُ غلام حيدر هارمونيم وڄائڻ جو ماهر هوندو هو ۽ پنهنجي گهر جي اوطاق ۾ پنهنجي پٽ عابد حسين ۽ ڌيءَ عابده پروين کي راڳ ۽ ڊانس جي سکيا ڏيندو هو. مطلب تہ مائي جيوائي جو گهرڻو فن ۽ آواز جي دنيا ۾ نالو پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهندو هو. مگر هن گهر جا ٻار تعليم سان بہ خاص شغف رکندا هئا. هڪ ڀيري مائي جيوائي پاڙي وارن جي دلچسپي ۽ خوشي لاءِ پنهنجي گهر ۾ پتلي تماشي جو کيل منعقد ڪرايو جنهن کي ڏسڻ لاءِ سڀ پاڙي جون عورتون ۽ ٻار جمع ٿيا هئاسين. منهنجي لاءِ اهو لائيوَ اسٽيج شو بلڪل نئون هو. جنهن کي ڏسي مان، منهنجي ڀيڻ ۽ والده ڏاڍو خوش ٿيا هئاسين. جنهن گهر ۾ عابده پروين جنم ورتو هو ان سان لڳو لڳ هندن جي هڪ وڏي بہ ماڙ حويلي هوندي هئي جنهن ۾ منهنجا هم ڪلاسي دوست گرڌاري لال، ٽانورداس، سدارنگ، صفرمل، پمومل ۽ سندرمل رهندا هئا. جن مان سدا رنگ ۽گرڌاري اسان سان اچي بلب جي روشني ۾ مطالعو ڪندا هئا. جيڪي مونکان تقريبن انگريزي، ميٿميٽڪ ۽ جنرل ناليج وغيره ۾ گهڻو اڳتي هوندا هئا. انهن مان هڪ شاگرد انند مل پٽ بلندمل منائي واري جو هوندو هو جيڪو مون جهڙو ڪچو ڏڏ شاگرد هوندو هو ۽ منهنجو گهرو سنگتي هوندو هو. رلڻ گهمڻ ۽ گهاڙ واھ تي وهنجڻ لاءِ مونسان هر وقت تيار هوندو هو. بجلي جي بلبن هيٺان پڙهي جن صحيح فائدو ورتو سي ڪامياب ٿي گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيا مگر مان بهترين نتيجو نہ آڻڻ سبب ميونسپالٽي جي زير

انتظام ميونسپل هاءِ اسڪول ۾ وڃي داخل ٿيس. پنجين اسٽينڊرڊ تائين مون ۾ ڪو به سڌارو نه آيو. مگر ان سال جي آخر ۾ اسڪول سسٽم يڪسر مٽجي ويو ۽ پنجين اسٽينڊرڊ وارن شاگردن کي نائين جماعت ۾ آندو ويو. گهڻن شاگردن کي ڳالهه سمجهه ۾ آئي هوندي يا انهن جي وڏن کين سمجهايو هوندو ته پنجين کان نائين درجي ۾ پهچي وڃڻ وارو فلسفو ڇاهي پر مونکي ڳالهه بنهه سمجهه ۾ نه آئي. مون کي گهر ۾ سمجهائڻ وارو به ڪوئي ڪونه هو.

منهنجي والده جي گهڻي خواهش هوندي هئي ته مان پڙهي ڪنهن منزل تي پهچان. بس هن جو خواب هو ته پاڙي واري رسول بخش ميراڻي جهڙو آفيسر ٿيان جيڪو اسانجي پاڙي ۾ وڏو عزتدار ماڻهو سمجهيو ويندو هو. سندس گهرواريءَ سان منهنجي والده جي ڏيٺ وائٺ ۽ اچڻ وڃڻ هوندو هو. والده ان خوشحال ۽ خوش اخلاق ميراڻين جي گهراڻي مان چڱو پلو متاثر هئي. رسول بخش ميراڻي پاڙي ۾ ڪلارڪ جي حوالي سان مشهور هوندو هو. منهنجي والده جو آئيڊيل ضرور هو مگر منهنجو آئيڊيل نه هو. پاڙي جي جن پڙهيل ماڻهن کان آئون متاثر هوس انهن ۾ ڪمال احمد پيرزادو ان جو ڀاءُ مظفر علي پيرزادو هوندا هئا. ڪمال احمد انجينيئر هوندو هو ۽ مظفر علي ٽريسر ڪلارڪ محمد نواز پيرزادي جي سهڻي شخصيت گهڻن لاءِ پرڪشش هوندي هئي. محمد نواز مهيسر وڏو پاڙهاڪو ۽ ذهين شاگرد هو ۽ ان جي شخصيت به دلنواز هوندي هئي. نثار احمد سامٽيو به انهن پڙهيل شخصن مان هڪ هو جنهن کان تعليم جي لحاظ کان مان متاثر هئس. بس ان وقت اها ئي منهنجي لاءِ وڏي ڳالهه هئي جو مان پڙهندڙن ۽ ذهين ماڻهن جي شناخت رکندو هوس. هڪ لحاظ کان منهنجي اندر اها مثبت سوچ جي شروعات هئي.

گهر جي اڳيان بجلي جي ٿنيي هيٺان کٽ رکي پڙهڻ جون ڪوششون جاري هيون ته منهنجي وڏي سئوٽ پنهنجي ڪوشش

سان گهر ۾ اڊائي پوائنٽ جي اليڪٽرڪ سٽي ڪنيڪشن حاصل ڪئي. گهر ۾ ٻہ بلب ۽ هڪ ٽيبل فين لڳڻ سان اسان جو گهر بہ روشن ٿي پيو. مگر والد صاحب جي مسلسل صحت ڪرڻ سبب والده تي گهر جي معاشي مسائل جو بار ڏينهون ڏينهن وڌندو پئي ويو. جيتوڻيڪ گهر ۾ وڏي سئوٽ جو وڏو تعاون حاصل هو. پوءِ بہ منهنجي دل پنهنجو ڪجھ ڪرڻ چاهيندي هئي ۽ پنهنجو ٻوٿو ٻارڻ لاءِ مجبور ڪندي هئي. اسان جي پاڙي جون عورتون ڪپڙا استري ڪرائڻ اسان جي گهر ايندبون هيون. والده استري ڪرڻ جو ڪم وڌائي ڇڏيو هو صبح شام تائين رڳو ٻن ڪمن جي حوالي هوندي هئي هڪ ماني پچائڻ ۽ ٻيو ڪپڙا استري ڪرڻ. عابده پروين نندي هوندي اسان جي گهر پنهنجي پڦي مائي جيوائي سان گڏ ڪپڙا استري ڪرائڻ ايندي هئي. منهنجو ننڍو ڀاءُ غلام اڪبر ۽ عابده پروين هڪ هفتي جي فرق سان ڄاول هئا. والده سان ٻانهن ٻيلي ٿي ٻيهڻ لاءِ مون ڪي گهٽي اٽڻ هوندي هئي پر منهنجي هٿ ۾ جيڪو هنر هو تہ رڳو هڪڙو هو، جو آئون پنهنجي اڏائڻ لاءِ بهترين لغڙ ناهي ويندو هوس. تنهنڪري ان ڪي پيداواري ذريعي لاءِ استعمال ڪندي لغڙ ناهي پاڙي جي لائق حسين جي دڪان تي وڪري لاءِ رکندو هوس ۽ هو اهي ڪپائي پنهنجو فائدو رکي باقي پئسا منهنجي حوالي ڪندو هو.

ماتمي جلوس ۾ عشقِ حسين

ٻالڪپڻي ۾ هر مذهبي رنگ و محفل جي پويان لڳي پوندا هئاسي. چاهي ربيع الاول ۾ اٺن وارو جلوس هجي يا نائين ڏهين محرم وارا امام عالي مقام حسين رضي الله تعالا جا ماتمي جلوس هجن. اسان هر طرح، هر حال ۾ هر وقت شرڪت ڪرڻ لاءِ تيار هوندا هئاسين. هڪ ڀيري نائين محرم جو ماتمي جلوس هو اسان پاڙي جا ٻار جلوس سان هلندا رهياسين. چڱي طرح ياد آهي ته جلوس ايمپائر سينما روڊ کان ٿيندو قادرين واري الحقيقت پرنٽنگ پريس کان گذري مچي مارڪيٽ وٽ پهتو ته رات اونداهه ٿي چڪي هئي. ان جاءِ تي غلام رسول پنجابي جي گهر اڳيان ميان جي ڳڙهي کان مارڪيٽ ڏانهن گهٽي جي ڪنڊ وٽ هڪ واٽر هائيڊرينٽ لڳل هوندو هو جنهن جي ٻاهر نڪتل پائيپ هينان شهر جي روڊ رستن تي ڇڻڪار ڪرڻ وارا ٻائوزر پاڻي ڀريندا هئا. بلڪل ان جي لڳ هڪ کليل سيوريج واٽر جو نالو وهندو هو. ان جاءِ تي پهچندي ماتمي جلوس سان هلندي هلندي، منهنجي اکين ۾ اوجهراڪيون پئي آيون ۽ اکيون ٻوٽيو ٻوٽيو پئي ويون اهڙي سمي مونکي ڪا سڌ نه رهي ۽ مان وڃي نالي ۾ ڪري پيس. رڙين ڪرڻ تي ماڻهن ٻاهر ڪڍيو ۽ ميان جي ڳڙهي کان ايندڙ گهٽيءَ ۾ واٽر هائيڊرينٽ جو جتي موٽر لڳل هوندو هو، ان جي پنيان پبلڪ نلڪو لڳل هوندو هو، جيڪو چوويهه ڪلاڪ استعمال هيٺ هوندو هو ان نلڪي مان ڪن الله راسين مونکي وهنجاري صاف ڪيو. ان واقعي جي وقوع پذير ٿيڻ ڪانپوءِ مونسان وري هڪ ٻيو سين پارٽ ٿيو. اڌ رات جو گهر ڏانهن ويندي جڏهن چوڙيگرن واري گهٽي ۾ الله ڏني پڙهي واري جي گهر وٽ پهتس تڏهن دل ۾ هي خيال جاڳيو ته جي هنن اڌو گابرو سڪل ڪپڙن جي حالت ۾ گهر

ويس تہ بابو صفا چني ڇڏيندو. انهيءَ ڊپ کان انصارين جي گهٽيءَ واري چونڪ کان بهشتي مسجد جو رخ ڪيم. رات چڱي گذري چڪي هئي، مسجد جا دروازا بند هئا. مون ڇا ڪيو جو وضو واري ٽانڪي واري در کان ٽپي مسجد ۾ اندر داخل ٿيس ۽ جنهن پاسي قرآن ناظران جو درس ٿيندو هو ان پاسي جمعي ڏينهن مسجد ۾ وڇائڻ وارين اضافي ڦراسين جو ڍِڳ پيو هوندو هو تنهن ڍير جي پويان لڪي سمهي رهيس. فجر جي آذان تي منهنجي اک کلي وضو ساري سنتون پڙهيم باجماعت فرض جي ادائگي کان پوءِ جڏهن جماعتين جو نڪرڻ شروع ٿيو تڏهن مسجد جي در وٽ محمد فيصل کهاوڙ جي مون تي نظر پئي. اسان ٻنهي جو گهر سامٽيا روڊ تي هو تنهنڪري ٻئي گڏجي گهر ڏانهن روانا ٿياسي. مون ڪيس پنهنجي گذريل رات واري معاملي جي باري ڪجھ بہ نہ ٻڌايو. محمد فيصل اجا حال حيات آهي جڏهن لاڙڪاڻي ويندو آهيان تہ ساڻس قرب جون ڪچهريون ٿينديون آهن. جڏهن صبح جو گهر پهتس تہ بابو سائين سوير ئي ڪم تي نڪري ويو هو باقي امڙ ڀيڇا ڳاڇا ڪئي جنهن کي رات واري سڄي ماجرا ۽ قصي کي ڪجھ ڊرامائي ۽ درديلي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم مگر ڪاميابي جي جيتري اميد هئي سا پوري ٿي نہ سگهي ۽ منهنجي نصيب ۾ امڙ جي هٿان جيڪي موچڙا لکيل هئا سي ڪجهيءَ جي ٻهارن جي صورت ۾ پناڙن تي وسيا.

مذهبي رواداري واريون روايتون

علي گوهر آباد کان امام بارگاهہ جعفريا اسان جي گهر کان ڪا خاص پري نہ هئي، ايمپائر روڊ ٽپي محمد ايوب کهڙي جي بنگلي جي پٺيان وڃڻو پوندو هو. انصارين جي گهٽي ۾ منهنجو ننڍي هوندي جي لغڙن اڏائڻ وارو دوست محمد افضل افغان ولد علي نواز افغان رهندو هو. جنهن جو گهر اچي مسجد واري گهٽيءَ ۾ يعقوب سومري ۽ نظام چولن واري جي گهر سان لڳو لڳ هوندو هو. 1960 واري زماني ۾ سندس ڏاڏو سنڌي مسلم اسڪول جي داخلي دروازي اڳيان پنهنجي اوطاق جي کليل پلاٽ ۾ ڪرسي وجهي وينو هوندو هو. جيتري قدر ياد آهي تہ هو پنهنجي اوطاق ۾ گهوڙو ۽ ٽانگو بہ بيهاريندو هو. افضل جي ڏاڏي جي عليڪ سليڪ اسڪول جي هيڊ ماستر استاد عبدالرشيد پيرزادي، استاد فيض محمد سيال، محمد حسن شيخ دڪاندار، ملان پڪوڙائي ۽ ٻين پاڙي وارن سان گهڻي رهندي هئي. نهايت خوش اخلاق ۽ ملنسار ماڻهو هو. تنهنڪري هن صاحب جي وفات ۾ پاڙي جا ننڍا وڏا، پڪا پوڙها سڀ شامل ٿيا هئا. سندس جنازو انصاري گهٽي مان نڪري ٻاهر کهڙي جي بنگلي پويان رحمت حسين جعفري جي گهر سان لڳو لڳ جعفري امام بارگاهہ ۾ ڪٺي آيا. جڏهن جنازو امام بارگاهہ ۾ پهچايو ويو تڏهن مون کي اٽڪل لڳي تہ پتو ناهي تہ جنازي جي نماز ڪيئن پڙهبي ڇاڪاڻ تہ جنازي ۾ شريڪ مولوي عبدالرشيد ۽ مولوي فيض محمد سان گڏوگڏ اڌ تي سني مسلڪ جا ماڻهو موجود هئا. اول تہ مون کي پهريون دفعو اها ڳالهہ معلوم ٿي تہ منهنجو دوست افضل افغان جن جو تعلق شيعا مسلڪ سان آهي. اها هڪ حقيقت آهي تہ ان زماني 1950ع واري

ڍاڪي ۾ ماڻهون مسلڪ جي ڀيد ڀاءُ ڪان مٿانهون ٿي رهندا هئا ۽ سوچيندا هئا. مذهبي يا مسلڪي ڏيک ويک ان وقت هئو ئي ڪو نہ. بهرحال امام بارگاهہ ۾ پهريون شيعا مسلڪ جي مولوي نماز پڙهائي ۽ دعا درود ڪيو ۽ اسان سيني فاتح ۽ دعائن ۾ شريڪ ٿياسين تنهن ڪان پوءِ استاد فيض محمد جنازي نماز پڙهائي ۽ تمام شيعا حضرات فاتح ۾ شريڪ ٿيا. الله الله خير صلاء اهي هئا ان وقت مذهبي رواداري وارا رويا جن جي ڪري سماج ۽ معاشري ۾ محبت، ڀائي چاري ۽ امن و امان جي فضا قائم هوندي هئي. مون ڪي اهو بہ ياد آهي تہ ان زماني ۾ مساجد، امام بارگاهن توڙي مڙين مندرن ۾ ماڻهو ڏين جي روشني ڪندا هئا ۽ انهن ڏيئن جي تيل ڪي سينڌ ۾ هڻندا ۽ ڳلن تي مکيندا هئا.

جشن ميلاد ۽ مجالس امام عالي مقام

علي گوهر آباد ۾ مجالس امام عالي مقام ۽ جشن ميلاد سامٽيا روڊ تي منعقد ڪرڻ جي ريت 1960ع واري ڏهاڪي ۾ اسان جي پاڙي ۾ مولوي فيض محمد سيال وڌي، هو سماجي ڪم سر انجام ڏيڻ جي سلسلي ۾ به گهڻو متحرڪ رهندو هو. پاڻ محترم پرائمري اسڪول ٽيچر هو طبعن نرم مزاج ۽ اعليٰ ظرف جو ماڻهو هو رمضان جي سڄي مهيني ۾ ۽ ٻين مذهبي ڏهاڙن ڪان سواءِ عام ڀلائي ۽ سماجي ڪمن سان ٻاروهي سلهاڙيل ڏسي ماڻهو ڪيس ابوالخير سڏيندا هئا. مسجد جنهن جو پاڙي وارن جي سهڪار سان هو منتظم ۽ پيش امام هو تنهن ۾ هن قرآن شريف ناظره پڙهائڻ جو مڪمل بندوبست رکيو هو. رمضان جي ماهه ۾ خدمت سانگي سحري تي اٿارڻ لاءِ باقاعدي گهنڊ وڄائي روزي دارن کي جاڳائيندو هو. ميان ابوالخير ۾ اهڙي قسم جون ٻيون به گهڻيون ئي خوبيون هونديون هيون. سامٽين جي ٻارن ڪان سواءِ پاڙي جا جيڪي ٻار هن وٽ قرآن پڙهڻ لاءِ ايندا هئا تن جي لاءِ سندس مدرسي جا دروازا کليل رهندا هئا.مرحوم ۽ مغفور قرآن جي پڄائڻ تي طالب علم کان رڳو هڪ پيالي کنڊ جي گهرائيندو هو. ٻين شاگردن سان گڏ اسرار احمد سامٽيي ۽ مون هن وٽ قرآن ناظره پڄايو. سامٽيا روڊ تي سندس انتظام هيٺ جيڪا مسجد هئي تنهن جي اڳيان سامٽيا روڊ تي سامٽين، پيرزادن، سومرن، جوکين ۽ ٻين سرندي وارن جي سهڪار سان هو جشن ميلاد جو ڀرپور بندوبست ڪندو هو. ان ڪم ۾ اسرار احمد سامٽيو، ضمير پيرزادو ۽ مان مدرسي جا ٻيا طالب علم اڳتي وڌي هر ڪم ۾ سائين جن جو

هٿ وندائيندا هئاسين. سائين فيض محمد ميلاد پڙهڻ لاءِ مولوي قاري خير محمد کي مدعو ڪندو هو. جيڪو نهايت اثرائتي انداز ۾ سيرت نبي صلعم بيان ڪندو هو محفل ميلاد ۾ مولود پيش ڪرڻ لاءِ وقفو ڏنو ويندو هو ته جيئن مولوي صاحب کي ساهي ملندي اچي تنهن ڪري سمورو پروگرام مڪمل ترتيب ڏنل هوندو هو. ان سهڻي موقعي تي ڪجهه پروفيشنل ڪجهه شوقين ۽ ڪجهه پاڙي جا خوش الحان نعت خوان ۽ مولود پڙهڻ وارا تيار وينا هوندا هئا. بشير احمد پناڻ اسان جي پاڙي ۾ نو وارد هو هونئن ته هر وقت شاد نظر ايندو هو پر بحيثيت شاعر شاد پوءِ بڻيو پر ان وقت پاڙي جو هوشيار ۽ محنتي شاگردن ۾ ليکبو هو. خوش الحان هو ۽ ميلاد جي موقعي تي نعت مولود ۽ منقبت سهڻي انداز ۾ پيش ڪندو هو. جيڪو مون کي ڏاڍو وڻيو هو. سچ پڇو ته ان محفل دوران ئي مون فيصلو ڪيو هو ته هن نوجوان سان دوستي ڪندس. ساڳي محفل ۾ بشير احمد جي والد محترم مرحوم ۽ مغفور در محمد پناڻ به نهايت مٺي آواز ۾ مولود پڙهيو هو سو مون کي اڄ تائين ذهن نشين آهي.

1960ع واري ڏهاڪي ۾ علي گوهر آباد ۾ عوامي سطح تي مجالس ۽ جشن ميلاد النبي منعقد ٿيندا هئا. اسان جي پاڙي سامٽيا روڊ تي سامٽين ۽ پيرزادن جي گهڻائي هئي مگر انهن ۾ فقهي ۽ مسلڪي لحاظ ڪان ڪنهن قسم جي ڌڙي بندي ڪا نه هوندي هئي. سامٽيا قوم ۾ اڌ تي گهراڻا سني مسلڪ جا هئا پر سيئي خانداني ۽ شريف النفس انسان هوندا هئا پاڻ ۾ تقريبن مٽي مائٽي ۾ ڳنڍيل هوندا هئا. پيرزادا ۽ ٻين ذاتين جا ماڻهو جيڪي ان پاڙي ۾ رهندڙ هئا سي پڻ محبت ۽ رواداري جا قائل هئا هندوستان پاڪستان جي ورهاڱي کان اڳ هن محلي ۾ سنڌي هندن جا گهر به ججها هئا ۽ اهي به مسلمانن سان گڏ مذهبي ۽ ڀائيچاري جي فضا ۾ گڏ رهندا هئا پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ

ڪان پوءِ ڪيترا سنڌي هندو وطن ڇڏي پارت هليا ويا. ۽ انهن جي وڃڻ ڪان پوءِ هندوستان ڪان لڏ پلاڻ جي نتيجي ۾ سنڌ ۾ مهاجرين آيا. جن ۾ ماشاءَالله سادات جو تعداد گهڻو هو. اسان جي پاڙي سامهيا روڊ علي گوهر آباد ۽ قافلي سرا ۾ به هڪ سادات جو ٽولو لٿو جن ۾ سيد اخلاق حسين سيد جليل ۽ سيد لائق حسين پنهنجي والدين سان قافلي سرا ۾ رهندا هئا پر انهن مان جليل حسين ڪي اسان جي گهر جي سامهون سامهين جي گهرن سان بلڪل لڳ هڪ جاءِ ڪليم ۾ ملي ۽ هن پنهنجي روزي روٽي لاءِ سامهيا روڊ جي آخري ڇيڙي تي چانهه جو هوٽل کوليو. جليل جو ننڍي ڀاءُ لائق حسين به ان جي پرسان ڪليم ۾ مليل هندو جي ڇڏيل هڪ خالي هٽ ۾ سيڊي جو دڪان کوليو هندن جي لڏي وڃڻ کان پوءِ جيڪا اسان جي پاڙي ۾ سنساني پيدا ٿي هئي ۽ جيڪي رونقون ڦٽي ويون هيون سي مهاجرن جي آئي ڪجهه بحال ٿيون. هنن ٽنهي ڀائرن جو والد تقريبن ارڙهن سئو پنجانوي ڇهانوي جي پيدائش لڳندو هو. نهايت شريف ۽ مذهبي ماڻهو هو. سندس اولاد چوندي هئي ته هو دم درود سان گڏ علم جعفر به ڄاڻندو آهي. ڏسڻ ڪرڻ ۾ نهايت سنجيده ۽ خاموش طبع ماڻهو لڳندو هو. اڇي رنگ جو وڏي مهري وارو پائجامو پائيندو هو اڪثر مٿو ڍڪي هلندو هو. ڪڏهن ڪڏهن انڙن واري گهٽي قافلي سرا ڪان ڪهي اچي پنهنجي پٽ لائق حسين ۽ پنهنجي اڳ ڄائي پٽ جليل سان ملڻ دڪانن تي ايندو هو .

منهنجي پيءُ جي ڪنهن پاڙيسري سان ڪا نه لڳندي هئي خبر ناهي ته سندس ان ڪراڙي سان ڪيئن عليڪ سليڪ ٿي. 1958ع ۾ اسان جي گهر، سکر ڪان بابي سائين جا پاڻيجا، ربن، رانجهن ۽ رکيل پنهنجي گهر جي ڀاتين سان گڏجي آيا هئا. اسان جي گهر جو دالان ڪشادو هوندو هو جنهن جي پنيان به ڪشاديون ڪوٺيون هونديون هيون. جن مان هڪ کي اوطاق

طور استعمال ڪندا هئاسين ۽ هڪ ڪوٺي جنهن ۾ چيٽي نهيل هئي ۽ ان تي ڪاٺ جي ڏاڪڻ رکيل هئي. اها گهر جي اسٽور ۽ هنڌ ويهاڻا رکڻ جي جاءِ هوندي هئي ڪمري جي ڇت ۾ الماڙي ڦٽ هوندي هئي جنهن ۾ مان اسڪول جا ڪتاب ۽ ٻيون شيون رکندو هوس. هي ڪوٺي چئني پاسن کان بند هجڻ جي ڪري اونداهي ۽ ٿڌي رهندي هئي. ياد رهي ته هي جاءِ واڪڻي اويڪيو پراپرٽي هئي جنهن جو جوڙائيندڙ ۽ مالڪ پهلومل هو. جيڪو هندوستان لڏي وڃڻ وقت امانتن اسان جي چاچي محمد عمر جي والد محترم رسول بخش کي ڏئي ويو هو. سو ڳالهه ٿي ڪيم اونداهي ڪوٺي جي جنهن ۾ جن رهندا هئا. اسان پنهنجي سکر جي مهمان مردن جي سمهڻ جو بندوبست اوطاق ۾ ڪيوسين ٻار سڀ پينگهي ۾ سمهي پياسين اسان ياجائي کي سمهڻ لاءِ اونداهي ڪوٺي جي در جي اڳيان دالان ۾ کٽ وڇائي ڏني سين. ٻئي ڏينهن ياجائي امڙ کي چوي پئي ته توهان جي گهر ۾ جن آهن جن سڄي رات منهنجي وارن کي پٽيو آهي ۽ کٽ کي لوڏيو آ. اسان کي اها خبر ته هئي ته گهر جي ڪوٺي ۾ جن آهن. ٻئي ڏينهن ياجائي کي دالان جي ٻي ڪنڊ ۾ کٽ رکي ڏني سين. جڏهن مهمان ويا ته بابا سائين مون کي چيو ته سياڻي وڃي لائق حسين جي پيءُ کي وٺي اچجان ته هن کان گهر ۾ ڪجهه پڙهائڻو آهي. لائق جي گهر وڃڻ کان اڳ مون ڪائنس سندس پي جي باري ۾ معلوم ڪيو ته سندس پي هن وقت گهر ۾ هوندو. هن جواب اثبات ۾ ڏنو. صبح جو ڏهين ڌاران مان لائق حسين جن جي اوطاق جو دروازو کڙڪايو ته اندران آواز آيو. ڪون هي، مون پنهنجي والد جو نالو ٻڌائيندي چيو مان غلام رسول، پوڙهي در کوليو ۽ اندر ڪرسي تي ويهڻ لاءِ چيائين ۽ اچڻ جو سبب پڻ پڇيائين مون ڪيس بابي وارو نياپو ڏنو. جنهن تي وراڻيائين ته: ”میں شام کو آئوں گا“. ڪراڙي جي اٿڻ ويهڻ سمهڻ ڪرڻ سڀ ان اوطاق

۾ هوندو هو، جنهن جي پويان سندس فيملي جي رهائش هئي. سندس اوطاق جي پر وارو گهر امان الله ۽ ڪفايت الله پيرزادي جي والد محترم ماستر محمد عتيق پيرزادي جو هوندو هو اهي سموريون عاليشان جايون ڪن امير هندن جون ڇڏيل جايون هونديون هيون. جيستائين هو سنڀري ڪري مون سندس ڪمري جو جائزو وٺڻ شروع ڪيو. ڪمري ۾ مصلا، جاءِ نمازون، تسبيون خاڪ شفا جي ٽڪي وغيره ٽيبل تي پيون هيون پر ڪمري جي هڪ پاسي سندس بيڊ جي پر ۾ ڪثرت ڪرڻ وارا ڪاٺ جا ڳرا پاوا نما رکيل هئا. جڏهن مان انهن کي غور سان ڏسي رهيو هوس ته پڇڻ لڳو ته ڪثرت ڪرتي هو، مون وراڻيو ته نهين. تنهن تي چوڻ لڳو ڪثرت ڪيا ڪرو ڪام آئيگي. ڪجهه ڏينهن بعد مون جليل هوٽل واري ڪان جيڪو هندوستان جي بريلي ۽ دهلي جا قصا ٻڌائيندو هو معلوم ڪيم ته تنهنجو پي پهلواني ٻه ڪندو هو ڇا. چيائين ها جواني ۾ پهلواني ڪندو هو. منهنجي سوال ڪرڻ تي ته ڇا هو جن ٻه ڪيندو آ ته چيائين بابا کي علم آهي جن ڪيندو آهي. بحرحال شام ٿي ته جليل جو پيءُ اسان جي گهر آيو پاڻ سان پڙهيل پاڻي جون شيشي جون ٻه بوتلون کڻي آيو هو جنهن ڪوني ۾ جن هئا ۽ گهر جي سيني پاتين کي ڪنهن نه ڪنهن طرح ڊيڄاري تنگ ڪندا هئا تنهن ڪمري ۾ اڌ ڪلاڪ ڪن پڙهي ڪمري جي چئني ڪندن ۾ پاڻي ڇٽڪائي بابي کي ڪجهه هدايتون ڏني هليو ويو. ان وقت کان پوءِ هڪ رات جنن منهنجي ننڍي ڀاءُ اڪبر کي اٺ جي شڪل ۾ ڏيکاري ڏئي ڊيڄاريو. هڪ ڀيرو مان رات جو دالي ۾ سمهيو پيو هوس ته منهن جي مٿان چڙهي هن غائب مخلوق ڏاڍي سوڙهه ڪئي ۽ هو منهنجي والده کي به تنگ ڪندا رهندا هئا. مگر ان وچ ۾ ڪو ڊڪدائڪ يا سنگين واقعو پيش نه آيو.

لاڙڪاڻي ۾ پارٽ ڪان آيل جليل ۽ اخلاق جن وارو اهو سادات خاندان فقهي لحاظ کان شيعا مسلڪ جو هو ۽ انهن جو تعلق هندوسان جي مشهور شهر بريلي سان هو مگر اهو UP هندستان جو ڳڏيل صوبي وارو علائقو رضا احمد بريلي جي حوالي سان گهڻو معروف رهيو آهي ۽ سني مسلڪ جو ڳڙهه هو ۽ تهذيب ۽ ثقافت جي لحاظ کان اعليٰ مقام رکندو هو. اخلاق حسين ۽ جليل احمد وارا جيتوڻيڪ اعليٰ تعليم يافته نه هئا مگر آداب و اخلاق وارا ۽ مذهبي هئا. هن پاڙن جي گروپ اسان جي پاڙي علي گوهر آباد سامتيا روڊ جي ماڻهن جي سهڪار سان گڏجي هڪ مذهبي پائيچاري وارو گروپ تشڪيل ڏنو. جنهن جي زير اهتمام سامتيا روڊ تي مجالس امام حسين اعليٰ مقام جو انعقاد شروع ٿيو.

سامتيا روڊ تي جڏهن پهرين مجلس امام حسين ۽ سادات ڪربلا جي حب ۾ برپا ٿي تنهن ۾ مجلس پڙهڻ لاءِ ان وقت جي معروف ۽ مشهور ذاڪر گلفام حسين کي ٻاهران گهرايو ويو هو. مجلس جي پنڊال کي پر رونق بڻائڻ لاءِ علي گوهر آباد جي نوجوانن ڏينهن رات هڪ ڪري ڇڏيو. جيتوڻيڪ اسان مان گهڻا مسلم اسڪول ۽ سني مسلڪ جي مساجد جا طالب علم هئا تڏهن به اسان مسلڪي مڙني ويڇن کان مٿي ٿي مجلس منچ کي خوبصورت بڻائڻ ۾ ڪا ڪثر نه ڇڏيسين. قاضي هدايت الله جي اجازت سان ان جي باغ مان ڪيلن جا وڻ پٽي اچي پنڊال جا داخلي دروازا تيار ڪياسين. ڪن دوستن انهن کي گلن ٻوٽن سان خوب سينگاريو.چئني پاسي پاڻي جو ڇٽڪار ڪيو ويو ان کان سواءِ روڊ تي گلم غاليچا وڇائي اسٽيج تيار ڪئي وئي. اهڙي طرح علي گوهر آباد جي سامتيا روڊ جي ايليوشن تي هڪ خوبصورت منظر برپا ٿي ويو. مولوي ذاڪر

گلفام ان وقت جو شعلا بيان مقرر هو. تنهن جي مجلس پڙهڻ جي انداز بيان سيني حاضرين مجلس کي ڏاڍو متاثر ڪيو هو.

لاڙڪاڻي جو غريب مقام شهر جو سڀ کان وڏو تفريحي سماجي معاشي ۽ ثقافتي مرڪز

لاڙڪاڻي مڇي مارڪيٽ جي سامهون ميونسپالٽي جي طرفان هڪ واٽر هائڊرينٽ لڳل هوندو هو جنهن مان ٽريڪٽر واٽر بائوزر ذريعي ميونسپل آفيس کان مڇي مارڪيٽ چونڪ تائين وري ان کان اڳتي ڪرما باغ چونڪ تائين پاڻي ڇٽڪايو ويندو هو. ساڳيو ئي واٽر بائوزر اتان ڦري مراد واهڻ ڏانهن ويندڙ سڙڪ واري ڇئوواٽي تان عيش گهرن جي اڳيان روڊ تي پاڻي ڇٽڪائي ڪچي امام بارگاهه کان ٿيندو محمد ايوب کهڙي جي بنگلي تائين هليو ويندو هو. غريب مقام ان وقت شهر جو وڏي ۾ وڏو راندين جو ميدان هوندو هو. جنهن تي شام جو روزانو پاڻي جو ڇٽڪار ٿيندو هو. اهو سمورو ڪم غلام نبي خان پناڻ ڪندو هو جيڪو ميونسپل آفيس جو ڊرائيور هو ۽ کهڙي جي بنگلي پرسان بهاو الدين شيخ جي اٽي ان پيهڻ واري مشين سان لڳ جاءِ ۾ رهندو هو ۽ ٽريڪٽر ۽ بائوزر جي گيراج به اها ساڳي جاءِ هوندي هئي .

غريب مقام لاڙڪاڻي جو هڪ وڏو تفريح گاهه پڻ هوندو هو جنهن ۾ روزانو فٽبال ۽ ڪرڪيٽ ڪلب کان علاوه باڪسنگ ڪلب ۽ باڊي بلڊنگ ڪلبس به هوندا هئا جن ۾ روزانو شام جو رانديون ۽ تن سازيءَ جون سرگرميون شروع ٿينديون هيون. غريب مقام ۾ٽي چار ڪرڪيٽ ڪلب هوندا هئا جن ۾ فرينڊس ڪرڪيٽ ڪلب اسان جي دوستن قائم ڪيو هو جنهن جو هڪ پيري مسٽر عبدالوحيد ڪٽپر پريزيڊينٽ مقرر ٿيو هو. هن ميدان تي ڪرڪيٽ راند ڪيڏڻ ۽ فرينڊس ڪرڪيٽ ڪلب جي دوستن مان جيڪي مون سان گڏ ڪرڪيٽ ڪيڏيا هئا

تن ۾ ارشاد علي سولنگي، خادم حسين ڪوکر، بشير احمد قريشي، آفتاب احمد جلباڻي، قيصر خان لنڊ، جاويد الهه رڪيو، عبدالستار گجراتي ۽ ٻيا شامل هئا. ان وقت جيڪي دوست ميدان ۾ اچي ڪرڪيٽ ۽ ٻين راندين ۾ دلچسپي رکندا هئا تن ۾ قمرالدين قريشي، قربان علي عباسي، ضياءَ احمد جلباڻي، اسرار احمد سامٽيو ۽ سخاوت حسين قابل ذڪر آهن. لاڙڪاڻي غريب مقام جي هن وسيع ۽ عريض ميدان تي شام جو روزانو فٽبال ڪلب جي طرفان وڏو ميلو لڳندو هو جنهن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا ڪٽڪ ڪنا ٿيندا هئا. ان وقت لاڙڪاڻي ۾ ڪرڪيٽ کان پوءِ ٻئي نمبر تي مقبول راند فٽبال هوندي هئي جنهن ۾ لاڙڪاڻي جي اسڪولن ۽ ڪاليجن جا فارغ تحصيل شاگرد ۽ شهر جا شوقين فٽبالر حصو وٺندا هئا. لاڙڪاڻي جي فٽبال ميدان ۾ ديني مدرسي اسڪول جي اوڀارين ديوار سان لڳ لاڙڪاڻي جي مشهور پهلوان باڊي بلڊر عاشق حسين لوهر جو باڊي بلڊنگ ڪلب هوندو هو جنهن ۾ روزانو شام جو شهر جي مختلف حصن کان نوجوان کهي اچي پنهنجي تنسازي جو شوق پورو ڪندا هئا. هن ڪلب جي مالڪ عاشق حسين پهلوان جو مشهور ائٽم هوندو هو پنجريون ڪٽڻ. جنهن ۾ ڪيس ڪمال مهارت هوندي هئي. هو هڪ وقت هڪ اٽي پيهڻ واري وڏي اسٽينڊرڊ سائز مشين جي چڪين جا ٻه پڙ پنهنجي ڪلهن تي کڻندو هو. ان کان سواءِ پنهنجي چيلهه سان رسو ٻڌي ٽرڪ ۽ ٽريڪٽر کي پڻ ڇڪي ويندو هو.

عاشق حسين پهلوان جي تن سازي جي ڪلب مان لاڙڪاڻي جا ڪيترا نوجوان فيضياب ٿيا جن مان ڪن پنهنجا باڊي بلڊن ڪلب قائم ڪيا انهن مان نوجوان ممتاز سيندو هڪ هو جنهن جناح باغ جي اولاهين ڪنڊ تي پنهنجو تنسازيءَ جو ڪلب قائم ڪيو عاشق پهلوان جي ڪلب جي پرسان شهر جو

باڪسنگ ڪلب پڻ قائم هو جنهن جون سرگرميون روزانو شام جو شروع ٿينديون هيون. ڪلب ۾ باڪسنگ ڪرڻ ۽ سکڻ لاءِ شهر جي مختلف حصن کان باڪسنگ جا شوقين ايندا هئا. هن ڪلب ۾ مسٽر حڪيم هليو، محمد نواز لوهر، محمد نواز مهيسر، غلام نبي پناڻ ۽ ٻيا ڪيترا نوجوان پنهنجي فن جو مظاهرو ڪندا هئا.

ثقافتي ۽ معاشي سرگرمين جي لحاظ کان غور ڪري ڏسبو ته غريب مقام ڪي شهر لاڑڪاڻي ۾ راندين کان سواءِ ثقافتي ۽ معاشي لحاظ کان وڏي اهميت حاصل هئي. 1960ع واري ڏهاڪي ۾ غريب مقام جي ويڪري ميدان ۾ وڏا فيسٽيول، نمائشون، ڪارنيوالون، سرڪسون، موت جا کوهه، ميلا ۽ ملاکڙا لڳندا هئا. هڪ ڀيري هڪ وڏي صنعتي فيسٽيول ۾ پاڪستان جي مشهور اڪرم پهلوان جو مقابلو جاپان جي مشهور فري اسٽائل ريسلر انوڪي سان ٿيو هو. ان مقابلي جون يادگيريون ضرور شهر جي ڪن جهونن جي ذهنن ۾ هونديون. لاڑڪاڻي شهر جو هي تفريحي، سماجي، معاشي ۽ ثقافتي مرڪز ان وقت هميشه لاءِ ختم ٿي ويو جڏهن ڀٽي صاحب جي حڪومت هن ميدان تي غريبن لاءِ اجهي فراهم ڪرڻ لاءِ پلان تيار ڪيو. ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته ان وقت پ پ گورنمنٽ جو اهو هڪ احسن قدم هو پر ٻئي پاسي ڏسجي ته ان پلان جي تڪميل تي پهچڻ سان لاڑڪاڻي جي وچ شهر مان سماجي، ثقافتي ۽ صحتمند سرگرمين جو هميشه لاءِ خاتمو ٿي ويو.

غريب مقام ميدان لاڑڪاڻي جي لغڙ بازن جي جنت هوندو هو. شام ٿيندي هئي ته شهر جي اوري پري جا لغڙن اڏائڻ جا شوقين ۽ خفتي لغڙ باز غريب مقام جو رخ ڪندا هئا ۽ ميدان جي مختلف حصن ۾ پنهنجيون من پسند جايون سنڀالي ويهندا هئا. علي گوهر آباد، ڪچين جو پاڙو، ديني مدرسي وارو

انصارين جو پاڙو، قافلي سرا، جعفري محلو ويندي ڪٽاڻ بازار ڪان ٻه شوقين پنهنجا لغڙ، مانجها، ڊيرا ۽ چرخيون ڪٽي اچي غريب مقام ۾ حاضر ٿيندا هئا. دراصل لغڙن چرخين ۽ مانجهن جي وڪري جي وڏي بازار ڪٽاڻ بازار هوندي هئي. مگر اتان جا لغڙباز سنڌي لغڙ بازن ڪان مختلف طريقي سان پيچ بازيون ڪندا هئا ۽ سنڌي لغڙبازن جي لغڙ اڏائڻ ۽ پيچ ويڙهائڻ جو طور طريقو جدا هوندو هو. مهاجر ۽ گجراتي اڪثر ڏور مانجهو چرڪين ۾ رکي لغڙ اڏائيندا هئا ۽ سنڌي لغڙ باز پنهنجا ڏاڳا سڳا ۽ مانجهو ڊيرن ۾ ويڙهي رکندا هئا ۽ لغڙ اڏائڻ وقت ڊيرو زمين تي رکندا هئا. لغڙن جو پيچ لڙائڻ وقت گجراتي، دهلي ۽ بريلي وارا مهاجر نوجوان لغڙ جو پيچ ويڙهائي ڏور ۽ لغڙ ڪي وٺي پاڻ ڏانهن ڊوهيندا هئا. لغڙن جي پيچ ويڙهائڻ جو سنڌي طريقو هوندو هو پيچ ڳنڍي لغڙ ڪي ڊر مٽان ڊر ڏيڻ. لغڙ ته ٻنهي طريقن سان ڪاٽا ٿيندا هئا. ڪنهن طريقي سان لغڙ جو نقصان ٿيندو هو ته ڏور جو بچاءُ ٿيندو هو ۽ ڪنهن طريقي سان ڏور جو نقصان ٿيندو هو. مگر لغڙ وڏيڪ ڪاٽا ٿيندا هئا. اسان جي پاڙي جي لغڙ بازن ۾ منظور ڪچي وڏو ڪامياب لغڙ باز ليکيو ويندو هو. جعفري محلي جو مقبول جعفري پينٽر پاڻ سنو مانجهو تيار ڪندو هو ۽ سندس شمار شهر جي بهترين لغڙ بازن ۾ ٿيندو هو. پاڙي جي شوقين لغڙ بازن ۾ نور محمد عرف نورو گجراتي ۽ سندس ڀاءُ گلاب گجراتي، جاويد الھ رکيو، عبدالغفور سومرو مون سان گڏجي لغڙ اڏائيندا هئا. نور محمد گجراتي ايڏو خفتي هو جو هن پنهنجو ڪاروبار ئي لغڙن ڪي بڻايو. هو لاهور ۽ ڪراچي ڪان لغڙ گهرائيندو هو سندس دڪان غريب مقام جي ويجهو پراٽي گاھ پڙي تي هوندو هو.

آهنگرن جي بستي

منهنجا لکڻ پڙهڻ ۾ حال پورا هئا. آئون پنهنجي ساروڻين ۾ تعليمي معاملي جي باري ۾ ڪڏهن ڪجهه حال احوال اوريندو رهيو آهيان. انسان پنهنجي ڪرمن ۽ نصيبن کي ڪيترو پٽيندو. جيڪڏهن ڪو انسان غريبي ۽ مسڪيني جي ور چڙهيل آهي ته ان ۾ هن جو ڪو به ڏوهه ڪونهي. جيڪي ابتر معاشي حالتون نندي ڄمار ۾ والدين ڪان ورثي ۾ ملن ٿيون تن جو سور انسان کي پوڳڻو پوي ٿو. مگر انسان جي وس ۾ هڪ ڳالهه ضرور آهي ته هو پنهنجي رب مان آس اميد نه لاهي پر يقين محڪم رکي پنهنجي رب کي ٻاڏائيندو رهي ۽ پنهنجا عمل نيڪ رکي. انسان جيڪڏهن اهڙي روش ۽ روين جو سهارو وٺي هلندو ته اڄ نه ته سڀاڻي ضرور ڪاميابي ماڻيندو. ڪنهن نه ڪنهن طرح منهنجي دل ۾ اميد جاڳي هئي ته مان پنهنجي لاءِ ڪجهه نه ڪجهه ڪريان دل ۾ اهڙن ويچارن جي اچڻ ڪان پوءِ مون پاڙي جي انهن دوستن ڪان پاسو ڪرڻ شروع ڪيو جن سان سرن ڊوئڻ جي ڪم سان ٻنن تي پيو رلندو هوس. يا گهوڙن کي وهنجارڻ محض ان ڪري ويندو هوس ته جيئن اسڪول ڪان گسائي اسڪول جو ٽائم دفع ڪري سگهان. نون ويچارن جي ڪري هاڻ منهنجو توجهه پاڙي جي انهن شاگردن ڏانهن مرڪوز پئي ٿيندو ويو جيڪي پڙهڻ ۾ ڪاميابيون حاصل ڪري اڳتي وڌي رهيا هئا. سن اٺويهه سئو ايڪهٺ ٻاهٺ واري سيشن جي نائين جماعت جو خير سان بورڊ جو نتيجو ظاهر ٿيو جنهن ۾ رڳو ٻه مضمون مس پاس ڪري سگهيو هوس. اهڙي نتيجي جي ڪري ماءُ ۽ پيءُ جون سموريون اميدون ختم ٿي چڪيون هيون ۽ منهنجي ذهني حالت ٻه نهايت مايوس ڪندڙ هئي. گهر ۾

ٻوسٽ سناٽو خاموشي، ڪجھ ڏينهن ويچاريندو رهيس مگر اهڙي ڪيفيت ۾ ائين پئي محسوس ٿيو تہ اهو ٻوسٽ سناٽو ۽ خاموشي منهنجي اندر ۾ هليا ويا آهن. ڪا ڳالھ سمجھ ۾ نہ پئي آئي، اهڙي ڪيفيت ۾ مون پنهنجي سماج ڪان فرار اختيار ڪرڻ جو سوچيو. ڇاڪاڻ جو انهن حالتن ڪي آئون ڪهڙي بہ طرح منهن ڏئي نہ ٿي سگهيس.

زندگي ۾ پهريون قدم سنجيدگي سان کڻندي سائين فيض محمد سيال واري مسجد جي پاڙي جي دوستن علي گوهر سومري ۽ بگو انصاري سان لاڙڪاڻي مان فرار اختيار ڪرڻ جو سوچيم. مذڪوره دوست مسجد جا نمازي هوندا هئا ۽ منهنجو انهن تي گهڻو ڀروسو هوندو هئو.وجھ وٺي مون ٻنهن سان پنهنجي دل جي ڳالھ ڪئي تہ مان ڪيڏانهن ٻر منهن ڪرڻ چاهيان ٿو. سياڻا چوندا آهن تہ چندو چندي کي سئو ڪوھ تي ڳولهي لهي. هنن منهنجي اها ڳالھ ٻڌي چيو تہ اسان وري هتي ڪهڙو خوش آهيون. جيڪا صلاح تنهنجي اها اسان جي. اسان ٽنهي دوستن جي اهڙي هم آهنگيءَ اسان کي وجي ڪوئيٽا ڪڍيو. شهر ڪان فرار ٿيڻ وقت بہ دل ڪتابن جي ڪجھ ورقن ۾ ڦاسي پئي هئي جو ڪوئيٽا فرار ٿيڻ وقت انگريزي، ميٿميٽڪ ۽ جاگرافي جا ڪتاب ڪپڙن جي ڳنڍ ۾ ٻڌي پاڻ سان گڏ کڻي ويو هوس. پاڙو پتي ڪري ڪوئيٽا تہ پهچي وياسين پر رهڻ گهمڻ ۽ ڪائڻ پيئڻ لاءِ پئسي جي ضرورت هئي تنهن ڪري اتي پهچي اچي مون کي فڪر لڳو تہ هاڻي پئسا ڪيئن ڪمائبا. منهنجا ٻئي دوست اڳ ۾ هڪ ڀيرو ڪوئيٽا ۾ رهي ڪمائي ڪائي پي ويا هئا. بگو انصاري لاڙڪاڻي ۾ مڇي مارڪيٽ ڪان پاڪستان چونڪ ڏانهن ويندڙ روڊ تي لوهي تغارين ناهڻ جو ڪم ڪندو هو. ان دوست جي ڪهاڙين ۽ ڏاٽن ناهڻ وارن بروهي لوهرن سان دوستي هئي. سو ڪوئيٽا ۾ انهن سان ملڻ بستي

آهنگران وياسين. لوهرن جي هي خيمن جي هڪ وڏي بستي هئي. انهن بروهن لوهرن مان ڪن سان علي گوهر سومري ۽ منهنجي پڻ ڄاڻ سڃاڻ هئي. اهي لوهر سخت سردين واري موسو ۾ لاڙڪاڻي ۾ مڇي مارڪيٽ ۽ ڪچين جي پاڙي اڳيان خالي پلاٽ تي پنهنجا خيما کوڙي ڏاٽا، کهاڙيون، ڦڙٽيون ۽ ڇهريون وغيره ناهي پنهنجو روزگار ڪندا هئا. بهرحال لوهر غريب ضرور هئا مگر هئا وڏي دل وارا. هنن اسان ٻنهي کي پاڻ وٽ نه رڳو رهايو پر دل سان مهمانداري ڪندي پنهنجو هڪڙو خيمو خالي ڪري ان ۾ سنيون فراسيون وڇائي اسان کي ڏنيون ۽ اسان جي خاطر مدار دل سان ڪيائون. رات جي ماني ڪائي اوڙي پاڙي جو چڪر لڳائي اچي فراسين تي سمهي رهياسين. فجر جو سوير آهنگرن جي بستي ۾ لوهه ڪٽڻ جو ڪم شروع ٿي ويو اهڙي زبردست قسم جي ڪٽ ڪٽان ۾ اسان جي ننڊ ڪافور ٿي وئي. ڪجهه دير ۾ چانهه ماني جي نيرن ڪري اسان لوهر دستن جي اجازت سان ڪوئيٽا شهر گهمڻ لاءِ نڪري وياسين. منجهند جي ماني ٻاهر ڳلي ڪوچي جي هوٽل تي ڪاڌيسين. هڪ ٻه ڏينهن اهڙي طرح گذريا ٽين ڏينهن منهنجا دوست پنهنجي پنهنجي ڪمن سان لڳا. ٻگو انصاري لوهه ڪٽڻ شروع ڪيو. علي گوهر سومرو پر واري ڪالوني ۾ ڌوٻي گهاٽ تي ڪم ڪرڻ لاءِ هليو ويو. ڏينهن جا يارهن ڪن ٿيا ته مون واري دوست اعظم علي لوهر چيو ته جي تون چاهين ته مان پنهنجي هوٽل واري دوست بيري کي چوان ته تنهنجي لاءِ هوٽل ۾ بيراگري لاءِ ڪو ڪم ڳولهي. هتي ته سوائي ڪم ڪرڻ جي ٻي ڪا وات ئي ڪا نه هئي. سو ٻئي ڏينهن مان به شهر جي هڪ هوٽل تي ٽيبل صاف ڪرڻ جي ڪم سان لڳي ويس. هوٽل تي سڄو ڏينهن ڪم ڪندي گذري ويندو هو. دوستن سان سج لٿي کان پوءِ خيمي ۾ ملاقات ٿيندي هئي. خيمي جي ڊريگهه ۽ ويڪر ايتري هئي جو

رڳو ٽن ماڻهن جي سمهڻ جي جاءِ مشڪل سان ٺهندي هئي. خيمي ۾ روشني لاءِ شيشي وارو ليمپ هئو جيڪو خيمي جي وچ واري ڏنڊي ۾ لڳل ڪلي تي ٽنگي رکندا هئاسين. رات جي خاموشي ۾ جيستائين ننڊ اچي تيستائين مان ليمپ جي ٻرندڙ وٽ کي پيو تڪيندو رهندو هوس جيڪا آهستي آهستي هيڏي هوڏي پئي پنهنجو ڪنڌ لوڏيندي رهندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن رات جي ڪنهن خاموش پهر ۾ پاڻ سان آندل ڪتابن کي ڪڍي اٿلائي پٿلائي ڏسندو هوس. ان سمي ائين لڳندو هو ڄڻ مان انهن ورقن ۾ ڪنهن وڃايل شئي کي تلاش ڪري رهيو آهيان. ڪڏهن ڪڏهن اهو ٻه احساس ٿيندو هو ته جيڪڏهن هنن ڪتابن سان سچائي ڪيان ها ۽ اسڪول کي صحيح معنيٰ ۾ برابر وقت ڏيان ها ته هيئن آهنگرن جي خيما بستي ۾ فراسي تي نه ستو پيو هجان ها .

ڪوئيٽا جي شهر ۾ ٽي مهينا سخت محنت ڪندي گذري ويا ان وچ ۾ ڪڏهن ڪڏهن پاءُ پيڻ، ۽ پيءُ ماءُ جي ياد ستائڻ لڳندي هئي. هوٽل ۾ پهريون مان چانهن پيئڻ واريون ٽيبلون صاف ڪندو هوس. ٻه ٽي ڏينهن ٿيا هئا جو هڪ ٻيو رولاڪ ڇوڪرو هوٽل تي اچي بيراگري جي ڪم سان لڳو هو. تنهن ڪري مون کي ٽيبل جي ڪم کان هٽائي هوٽل جي بيڪ يارڊ ۾ ڪير جي وڏن ٻاٽلن کي مانجڻ جي ڪم تي لڳايو ويو. اهڙي سخت ڪم جي ڪري مون کي هڪ ٻه ڏينهن بخار آيو. جيڪو ساريدان ٽيبليٽ کائڻ سان ٺيڪ ٿي ويو. منهنجي وياڪل وياڪل حالت ڏسي لوهرن جي عورتن ۽ مردن منهنجي دوستن کي صلاح ڏني ته توهان پنهنجي دوست کي وجي ڳوٺان گهمائي اچو. منهنجن دوستن ٻه منهنجي غم کي محسوس ڪيو هو تنهن ڪري لوهر دوستن جي صلاح تي هنن لاڙڪاڻي موٽڻ جو فيصلو ڪيو. دوستن جو خيال هو ته گهر وارن جي لاءِ ڪا

سوڪڙي پاڪڙي وٺي هلجي. ٻن ڏينهن ۾ اسان جي تياري مڪمل ٿي. گهر وارن لاءِ پنهنجي ڪمائي مان مون سير ڪن ساون بادامين جو ۽ سير خشڪ توتن جو خريد ڪيو. هڪ ڏينهن اسان خير سان اچي پنهنجي گهر پهتاسين. صبح ڪا ڀولا شام ڪو گهر لوٽ آيا. سياڻا چوندا آهن ته هر انسان جي زندگي ۾ ڪنهن نه ڪنهن موڙ تي ٽرننگ پوائنٽ ايندي آ. سو اها ٽن سوا ٽن مهينن جي وطن کان دوري ۽ سخت پورهئي ۽ مشقت دماغ جا ڍلا پيچ ٽائٽ ڪري ڇڏيا، پاڙي جي پڙهاڪو دوستن جن کان اڳ آئون متاثر ٿي چڪو هوس. تن سان دوستي رکڻ پڙهڻ ۾ مدد وٺڻ جو ارادو ڪندي مون بشير احمد پناڻ سان ملاقات ڪئي ۽ ڪيس عرض ڪيم ته توهان مون کي پنهنجو دوست بڻايو ۽ مون کي ٽيوشن پڙهايو ته جيئن مان امتحان ۾ پاس ٿي سگهان. منهنجي اهڙي دليري ڏسي هن وراڻيو ته مان ٽيوشن پڙهائيدو نه ناهيان البته پڙهڻ ۾ مان تنهنجي مدد ضرور ڪندس ۽ هڪ ٻن ڏينهن ۾ مان توکي جواب ڏيندس. بشير احمد پناڻ محنتي سليقي وارو ۽ پيارو ماڻهو. جنهن زماني ۾ رُلي ڏڪ ڪائي مشقت جي بٺي مان پچي مان ٻاهر نڪتس ته منهنجي دماغ جون بتيون به روشن ٿي ويون هيون بشير احمد به دل و جان سان محنت ڪرائي انگريزي ۽ ميٿميٽڪ ۾ مون کي پڪ ڪري ڇڏيو. مون نائين ۽ ڏهين جماعت جا پيپر گڏي ڏنا ۽ مڙني پيپرن ۾ نه رڳو پاس ٿيم بلڪ ميٽرڪ سيڪنڊ ڪلاس ۾ پاس ڪيم ۽ جاگرافي جي پيپر ۾ ڊسٽنگشن پوزيشن پڻ آئي.

لاڙڪاڻي ۾ سينما جو دلنشين ماحول

لاڙڪاڻي ۾ سينما جو دلشين ماحول 1955ع کان 1965ع واري زماني ۾ لاڙڪاڻي ۾ سينيما گهرن جي وڏي رونق ۽ بهاري هوندي هئي. ورهاڱي کان اڳ هتي جي سينيما گهرن جا مالڪ اڪثر هندو ئي هئا. هتان جون مشهور سينيمائون جن تي شام جو ماڻهن جا هشام گڏ ٿيندا هئا ۽ پنهنجي پسند جا فلم ڏسندا هئا. سي هيون ايمپائر سينيما، نگار سينيما ۽ رائل سينيما پهريون ٻئي سينيمائون محمد ايوب کهڙي صاحب جي بنگلي جي پرسان ايمپائرروڊ تي هيون ۽ ٽين سنيما جناح باغ لڳ بيڪر روڊ تي هوندي هئي جنهن جو نالو رائل سنيما هوندو هو. 1965ع جي جنگ کان پوءِ هندوستان ۽ پاڪستان جا حالات خراب ٿيڻ کان پوءِ پاڪستان گورنمنٽ هندوستاني فلمن تي پابندي لڳائي ڇڏي تنهن بعد سينيمائن تي اها رونق ۽ پيڙ ڪا نہ رهي. تنهن هوندي بہ فلم بينن لاءِ ستر واري ڏهاڪي ۾ پاڪستاني فلمن ماحول کي ڇڱو گرمائي رکيو مگر فلم انڊسٽري جيئن جيئن وئي اڳتي وڌندي تيئن تيئن تباهي جي رخ تي گامزن رهي.

لاڙڪاڻي ۾ فلمن جي اوج جي زماني ۾ اسان جو ٻاروتڻ هوندو هو. قصن، ڪهاڻين، ڳالهين ۽ فلمن جي اسٽورين جي ٻڌڻ ۾ اسان هر وقت مست ۽ مگن رهندا هئاسين. پڙهڻ ڪرڻ ڏي ايترو توجهہ نہ هوندو هو بس رات ڏينهن ذهن تي هندوستاني فلمن جون اسٽوريون، سنيمائن تي لڳل وڏا وڏا پوسٽر ۽ سنيما اندر شوڪيسن ۾ سينگاريل فلمي پوسٽر ۽ ڦوٽو اسان جي ذهنن تي ڇانيل هوندا هئا. ان کان سواءِ لاڙڪاڻي ۾ سينيمائن جي ارد گرد چانهہ جي هوٽلن، پان ٻيڙي جي ماندين، مناين جي دڪانن جون وڏيون رونقون برپا هونديون هيون ۽

لاڙڪاڻي جي پبلڪ مان گهڻا شوقين ڪير پتي چانهن نوش ڪرڻ ۽ پنهنجي فلمي گانن جي فرمائش ٻڌڻ پنيان سرائي ۽ گادن جي هوٽلن تي ويهي پنهنجو وقت ضايع ڪندا هئا. اسان جا گهر ايمپائر ۽ نگار سينيما جي بلڪل ويجها هئا تنهن ڪري مان به پاڙي جي ان رنگين ۽ رونق افزا ماحول ۾ گم رهندو هوس. خير هوٽل تي ويهي چانهن پيئڻ جي اجا اسان جي وستا ڪا نه هئي. مگر مٿي تي فلم بيني جو وڏو ڀوت سوار رهندو هو. ان ۾ ڀيريون هٿ اسان جي وڏن جو ئي هئو. اسان جو مامو هدايت الله سومرو دردلي شاعري ۽ فلمن جو شوقين هوندو هو ۽ جڏهن شوق جاڳندو هوس تڏهن منهنجي والد صاحب کي فلم ڏيکارڻ وٺي ويندو هو. مون انهن سان گڏ پهرين فلم پرڇائين ڏٺي. تنهن بعد دليپ ڪمار، راج ڪپور ۽ نرگس جي رومانٽڪ فلم انداز ڏٺي. گهريلو فلم بابل، بيجو باورا ۽ برسات فلمون به مون پنهنجي گهروارن سان گڏ ڏٺيون. انهن فلمن جي ڏسڻ کان پوءِ اسان کي فلم بيني جو نشو چڙهيو.

مون کي پاڻ هرتڙو يا پنهنجي سر فلم ڏسڻ جي همت ٿي چڪي هئي مگر ان لاءِ پئسن جي وڏي گهرج هئي، ان زماني ۾ اسان کي اسڪول وڃڻ وقت رڳو ٻه آنا خرچي ملندي هئي جڏهن ته ٿرڊ ڪلاس جي فلم جي ٽڪيٽ چار آنا هوندي هئي.ٻه آنا به اسڪول ۾ رسيس جي ٽائم ۾ کپي ويندا هئا. ان زماني ۾ ايمپائر ۽ نگار سنيما وارا صبح جو يارهين بجي سينيما ۾ لڳل فلم جي مشهوري خاطر ننڍن وڏن پوسٽرن جي شهر ۾ جلوس جي شڪل ۾ نمائش ڪندا هئا. انهن جلوسن ۾ ٿي ڦيٿي ريڙهين ۾ ٻنهي پاسن امداد حسين ۽ مقبول حسين جعفري پينٽرن جي هٿن سان پينٽ ڪيل پوسٽر هڻندا هئا جن کي سينيما جا مستقل ملازم ريڙهيندا هئا ان کان سواءِ ننڍيا پوسٽر جن کي جهنڊيون سڏيو ويندو هو ۽ جنهن جي هڪ پاسي فلم جو پوسٽر لڳل

هوندو هو سو ڊيلي ويجز تي پاڙي جا مزدور، جوان ۽ ٻار ڪٺي جلوس سان هلندا هئا. اهو جلوس روزانو نڪرندو هو جيڪو سنيمائن کان هلندو ميونسپل آفيس کان ٿيندو اناج منڊي ويندو هو جتان وري حبيب بينڪ کان ٿيندو سيئو بازار ڪٽندو هو ۽ پاڪستان چونڪ کان ڦري مڇي مارڪيٽ کان ٿيندو اچي سينيما گهرن وٽ اختتام پزير ٿيندو هو. شروع ۾ فلم ڏسڻ لاءِ مون جهنڊي ڪٺي فلمن ڏسڻ جو رستو اختيار ڪيو. هڪ جهنڊي ڪٽڻ جا ڇهه آنا ملندا هئا جنهن مان ڇئن آنڻ جي ٽڪيٽ خريد ڪندو هوس ۽ باقي پيسا ڪمند جون ڳنڊيريون، ڏهي، ڇولا پلا ۽ مگيرا وغيره وغيره خريد ڪرڻ تي خرچ ٿي ويندا هئا.

اسان جو استاد محترم غلام الله شيخ به شوقين فلم بين هو. آچر جي ڏينهن اڪثر سنيمائن ۾ مارننگ شو تي انگريزي فلمون لڳنديون هيون تن ڪي ڏسڻ لاءِ لاڙڪاڻي جو پڙهيل ۽ سنجيده طبقو ايندو هئو. انهن مارننگ شو ۾ مون هنچ بيڪ آف ناٽيڊرم، بن حور. فال آف دي رومن ايمپائر ۽ زورو جهڙيون فلمون ڏٺيون. ڪڏهن ڪڏهن شام جو سائين غلام الله سان اسان گڏجي فلمن جا پوسٽر به ڏسڻ سينمائن تي ويندا هئاسين. سائين نه رڳو فلمن جو شوقين هو پر فلمن جي موسيقي ۽ گانن ڪي سمجهڻ ۽ ڳائڻ جو هنر به ڄاڻندو هو. هو باقاعدي موسيقي جو تربيت يافته ۽ ڄاڻو هو. اسان جي ميونسپل هاءِ اسڪول جي ساليانو فنڪشن ۾ ڊراما وغيره ٿيندا هئا جن کي مسٽر عبدالله مڪاني اسٽيج ڪرائيندو هو ۽ انهن ڊرامن جي موسيقي ۾ سائين غلام الله شيخ جو هٿ هوندو هو. ان زماني ۾ ڪڏهن ڪڏهن مڪاني صاحب ۽ ٻين ڪليگس جي فرمائش تي سائين غلام الله جن فلم بيجو باورا جو محمد رفيع جو هاءِ پچ تي ڳايل سرمالڪونس ۾ ڳايل گانو پڳوان پلا هو تيرا، اب تو نير بهالي... اگر تو ساگر تو پتوار مين هون.... ڊبو

دوگي نيا تو هم ڍونڊ لين گي، ڳايا هئا. سائين جا نهايت سريلي رنگ ۽ ڍنگ ۾ ڳايل اهي گانا ان وقت اسان کي موسيقي جي دنيا ۾ محو ڪري ڇڏيندا هئا. سائين غلام الله جڏهن ترنگ ۾ ايندو هو تہ اسان کي ميان جي ٽوڙي، دادرو، پيروي، سرپيم، ڪلياڻ ۽ ٻيون ڪيتريون ڪلاسيڪي موسيقي جون ڌنون ۽ راڳ جهونگاري ٻڌائيندو هو. ان خيال سان تہ تنهن زماني ۾ اسان شاگردن کي بہ جيئن موسيقي جي سڌ ٻڌ ۽ ڄاڻ رهي.

نگار سينيما لاڙڪاڻي جي پراڻين سنيمان مان هڪ هئي ان سنيما جو پهريون نالو شايد بسنت ٽاڪيز هوندو هو. جنهن زماني اجا گونگيون فلمون هلنديون هيون. تنهن زماني ۾ ان سينيما ۾ ڊراما پڻ اسٽيج تي ٿيندا هئا. جيڪي اڪثر ڪري ڪوي ڪشنچدن بيوس ۽ هوند راج دکايل تحرير ڪندا هئا. اها ڳالهہ مون کي چاچي يار محمد سومري ٻڌائي هئي جيڪو ورهاڱي کان اڳ انهن ڊرامن ۾ اسٽيج اداڪاري ڪندو هو. ڊرامن جو روح روان ۽ ڊائريڪٽر لاڙڪاڻي جو مشهور ڪوي هوند راج دکايل هوندو هو جنهن جو لاڙڪاڻي جي هندو سنڌي ڪلچر علم ادب ۾ هڪ اهم ڪردار هوندو هو.

نگار سينما جو داداگير چاچو مڪراڻي

نگار سينما ورهاڱي کان پوءِ اسان جي سانيڻ ۾ اسان جي پياري دوست نادر علي مرڪياڻي جي والد محترم سردار الله بخش مرڪياڻي خريد ڪئي. هن سينما تي به وڏي رش رهندي هئي. سنيما جي مرڪزي دروازي جي ٻنهي پاسي چانهه جا هوٽل هئا انهن هوٽلن مان پناڻ واري هوٽل جي چانهه تمام پلي هوندي هئي جيڪا اسان دوست پيئڻ لاءِ بلڪل اندرين پاسي سينما جي آڳر لڳ ڪمري ۾ ويهي پيئندا هئاسين چاڪاڻ جو اتي ڪچهري ڪرڻ جي گهڻي آزادي هوندي هئي. اهو ڪمرو اڪثر ڪري ٿڌو رهندو هو تنهنڪري هوٽل جا ملازم ڪير جا وڏا ٻاٽلا گرم ڪري ان ڪمري جي هڪ حصي ۾ ٺارڻ لاءِ رکندا هئا. اسان منجهان ڪي شرارتي انهن ٻاٽلن مان پنهنجي چانهن جي ڪپن ۾ چينڪ ۾ ڪجهه سرس ڪير اوتي پيئندا هئا. سنيما جي در تي پان ٻيڙي جي شاندار مانڊي هوندي هئي جنهن جو منو پان ان وقت گهڻو مزيدار ۽ مشهور هوندو هو جيڪو مان پاڻ وڏي شوق سان کائيندو هوس. مين گيٽ تي ڏهي پلن ۽ چولن وارو شام جو پنهنجو گاڏو سينگاري ٺاهي اچي ويهندو هو. ان جي ڏهي پلن جو لاڙڪاڻي ۾ جواب ڪو نه هوندو هو. نگار سنيما تي جڏهن نئين فلم لڳندي هي تڏهن ٽڪيٽ وٺڻ لاءِ شريف قسم جي ماڻهن کي ٽڪيٽ خريد ڪرڻ ۾ وڏي دقت پيش ايندي هئي. چاڪاڻ جو ڪي ماڻهون ٽڪيٽ بليڪ ڪرڻ لاءِ پنهنجي داداگيري جي ٻل تي بار بار اچي ٽڪيٽ وٺندا هئا ۽ اڪثر انهن سان ماڻهن جو پاڻ ۾ مهاڏو اٽڪندو هو. اهڙن جهيڙن جهڳڙن جي ڪري سينما تي امن و امان جو مسئلو ڪڙو ٿي بيهندو هو ۽ اهڙن ڦڏن ۽ هنگامن کي منهن ڏيڻ لاءِ سينيمائن تي داداگير مڪراڻي رکيل

هوندا هئا. نگار سينيما تي لاڙڪاڻي جو مشهور ڇاڇو مڪراڻي داداگير رڪيل هوندو هو. ڇاڇو مڪراڻي بذات خود هڪ سنو ۽ شريف ماڻهو هو پر جهيڙي ۽ فساد ڪرڻ وارن لاءِ پويون ڏينهن هوندو هو. هو قد جو ڊگهو ۽ رنگ جو ڪجهہ سانورو هوندو هو مگر شڪل ۽ صورت ڏاڍي پوائتي هوندي هئس. اڪثر منهن ۾ سونڊ پائي گهمندو هو. مون جيترو وقت ڪيس ڏٺو تہ تن تي نندي ٻانهن واري گنجي ۽ هيٺ تي پينٽ پائيندو هو. شام جو جڏهن شوشروع ٿيندا هئا تڏهن هٿ ۾ ڪين ڪٽي سنيما جي اڳڻ ۾ پيو ڦرندو هو. اسان جي پاڙي جي سينيما جي واتا ورڻ ۾ هن جي وڏي دهشت وينل هئي. هڪ ڀيري سينيما تي ايندڙ ڪن غنڊن هن سان اچي جهيڙو ڳنڍيو. بس پوءِ ڇا هو سينيما تي وڏو کهرام مچي ويو هو. ڇاڇو مڪراني ڦهريون تہ سينيما مان اندران انهن غنڊن کي ڪڍيڙي مين گيٽ کان ٻاهر ڪڍيو ۽ ڏسندي ڏسندي پاڻ ڦڙتي سان سينيما واري هوٽل ۾ هليو ويو. هن هوٽل ۾ اندران بيهي جيڪا ڪارروائي ڪئي سان خوفناڪ ثابت ٿي. هن ڇا ڪيو جو هوٽل ۾ رکيل ڇدي واريون سوڊا ۽ ليمن جون بوتلون هڪ هڪ ڪري ويو روڊ تي اڇلائيندو ۽ انهن بوتلن مان هڪ اڌ دنگي فساد ڪرڻ وارن جي مٿان ڦٽي ڪيائين اهڙي طرح ڏسندي ڏسندي هڪ اڌ ڪلاڪ ۾ سينيما جي ماحول ۾ ناپر آئي. هن شير دل ماڻهو جي رهائش سينيما جي اندر ئي هوندي هئي. اسان پارا ڇاڇو مڪراني جا سلامي هوندا هئا مان ڪيس سلام ڪندي فخر محسوس ڪندو هوس.

ايمپائر سينيما ۾ گڏيل هندوستان واري زماني ۾ هوندراج دکايل ۽ ڪشنچند بيوس جي مقابلي ۾ ڊراما استيج ٿيندا هئا. انهن ڊرامن کي ڊائريڪٽ ڪرڻ ۽ رچائڻ ۾ ميان غلام عباس قادري جوش مرحوم جو وڏو هٿ ۽ سهڪار هوندو هو. ايمپائر سينيما ۾ نيون نيون معياري فلمون لڳنديون هيون. هي

سينيما وڏي ڪشادي ۽ هڪ وسيع آڳر سان هوندي هئي منجهس اندر هڪ بڪ اسٽال ۽ اخبارن جو اسٽال هوندو هو ۽ سينيما جي در تي هڪ شاندار هوٽل هوندو هو جيڪو اڪثر ڪري گاد هلائيندا هئا. مين گيٽ تي گادن جو پان ٻيڙي جو دڪان هوندو هو ۽ هڪ پاسي مٺائي جو دڪان هوندو هو جنهن وٽان آئون نڪتي ۽ سنگر ملائي وٺي ڪائيندو هوس جيڪا منهنجي من پسند مٺائي هوندي هئي. هن مٺائي واري جي ميسو ۽ بالوشاهي مٺائي بهترين هوندي هئي جيڪا عيدن ۽ خوشين جي ڏهاڙن تي اسان خريد ڪندا هئاسين.

رائل سينيما اسان جي گهرن کان گهٽو پري هئي پوءِ به اسان ان جو چڪر لڳائيندا هئاسين. ان سينيما جي صدر دروازي تي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جو اسٽال هوندو هو جنهن جي پر ۾ رڳو شاندار بلڪ هڪ اعليٰ درجي جو مٺائي جو مرڪز ۽ چانهه جو هوٽل هوندو هو جنهن جي ڪراڪري ٻين سينمائن جي هوٽلن کان بهتر ۽ جديد هوندي هئي جنهن ڪري هتي اڪثر شهر جي جينٽري به اچي چانهه نوش ڪندي هئي. اسٽيشن روڊ جي لڳ هجڻ ڪري هوٽل تي گهڻي رش رهندي هئي. جڏهن 1968ع ڌاري اسان پنهنجي سنگت سان ايم اي جي امتحانن جي تياري لاءِ جناح باغ جي تجر واري لان ۾ رات جو دير تائين پڙهندا هئاسين ته رائل سينيما هوٽل وارا وڏي ڪرٽسي جو مظاهرو ڪندي اسان ڪي پنهنجي بيري جي سهڪار سان چانهه جو آرڊر جناح باغ ۾ پهچائيندا هئا.

رائل سينيما جي دروازي تي لاڙڪاڻي جو مشهور چولن وارو محمد يعقوب سومرو شام جو پنهنجو گاڏو تيار ڪري اچي ويهندو هو. هي واحد چولن جو ڪاريگر هو جيڪو ساون ڏاٽن، بصرن، پٽاٽن، ۽ ٻهن جي ڪاتر جي گارنش سان چولن جي پليٽ گراهڪ کي سينگاري ڏيندو هو. رائل سينيما جي ارد گرد ڪاڏي

پيتي جا ننڍا وڏا هوٽل هوندا هئا ۽ ڏهي لسي ۽ مٺاين جا دڪان هئا. جن مان مندر جي دروازي تي دليپ جي ناريل جي مٺائي ۽ عباس جو گجرن جو حلووه جڳ مشهور هوندو هو ان کان سواءِ هتي ٻاڪري گوشت جي ڪڙهائي ٻه ڪيترا هوٽل تيار ڪندا هئا مگر جيڪو مزو ۽ لذت عباس هوٽل جي ڪڙهائي ۾ هو اهو ٻئي ڪنهن جي ڪڙهائي ۾ ڪو نه هو.

دوستي جي نئين باب جو آغاز

دوستي جي نئين باب جو آغاز، ڪاليج وڃڻ لاءِ آئون شام جو تقريبن چئين بجي ڌاران نهي سنيري بشير احمد جي گهر پهچي ويندو هوس ته جيئن صحيح ٽائيم تي ڪاليج پهچي وڃون جيتوڻيڪ بشير احمد سيڪنڊ ايئر ۾ پڙهندو هو ۽ آئون فرسٽ ايئر ۾ پوءِ به هو منهنجي پروگرام مطابق هلي مون سان ڀرپور ساٿ ڏيندو هو. ياد اٿم ته بشير احمد فرسٽ ايئر ۾ پنهنجا ڪتب آنڌل ڪتاب مون کي اسٽڊي ڪرڻ لاءِ ڏنا هئا. ڪاليج ايندي ويندي ڪٿي چانهه شربت يا بوتل وغيره پيئندا هئاسين ته پئسن جي ادائيگيءَ وقت بشير احمد هميشه اڳواٽ اٿي ڪائونٽر تي پهچندو هو. منهنجي نظر ۾ دوستي ۽ دلبري جا جيڪي انگ آدرش هوندا آهن سي سڀ قدرتي طور هن دوست ۾ موجود هوندا هئا.

محمد يوسف پنهنجي والد محترم محمد جعفر شيخ سان دڪانداري جي ڪمن ۾ هٿ ونڊرائيندو هو. سندس رهائش جعفري محلي ۾ هوندي هئي تنهن ڪري هو پنهنجي ٽائيم ٽيبل مطابق ڪاليج ايندو هو مگر ڪاليج جي اختتام تي رات جو گڏجي گهر موٽندا هئاسين. محمد يوسف فرسٽ ايئر ۾ مون سان گڏ هو ان جو سبب شايد اهو هو ته هن دوست کي پهريائين زرعي يونيورسٽي ٽنڊي ڄام ۾ داخلا ملي هئي. مگر ڪنهن سبب هو زرعي يونيورسٽي کي خير آباد چئي لاڙڪاڻي آرٽس ۽ ڪامرس ڪاليج ۾ اچي داخل ٿيو هو. بهرحال اسان ٽنهي دوستن جون پهرين سال خوب روح رهاڻيون ۽ ڪچهريون رهيون. انهن ڏينهن اسان ٽنهي جي محبت ايتري قدر وڌي وئي هئي جو هڪ ٻئي سان ملڻ ۾ وٿي پوندي هئي ته دل جي بيقراري وڌي ويندي

هئي. جهڙ هجي برسات هجي يا طوفان روزانو شام جو مان وجي بشير احمد جي گهر جو در کڙڪائيندو هوس. اڪثر محترم چاچو در محمد دروازو کوليندو هو. منهنجي روزاني اهڙي ڪرت تي هو بشير احمد کي ٻڌائيندو ضرور هو ته غلام رسول آيو اٿئي. مگر آئون محسوس ڪندو هو ته چاچي سائين کي منهنجي روزاني جي هي حرڪت ڪجهه ناگوار گذري ٿي. ڪامرس ڪاليج ۾ بشير احمد جو ساٿ مون سان رڳو هڪ سال رهيو. هو بي اي ڪرڻ لاءِ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج پڙهڻ هليو ويو تنهن بعد محمد يوسف ۽ مان هڪ سال ڪٺا هڪ ئي ڪلاس ۾ رهياسين.

هڪ ڏيڍ سال ميڊيڪل اسٽور تي ڪم ڪرڻ ڪان پوءِ مون کي فارميسي جي ڪجهه معمولي ڄاڻ ٿي هئي ۽ ميڊيڪل اسٽور تي چڱي طرح ڪم ڪار سر انجام ڏيندو هوس. پاڪ مسلم ميڊيڪل اسٽور جي مالڪن بهاو الدين شيخ ۽ عبدالستار شيخ جي صحبت ۾ رهي مان زندگي جي گهڻن رازن ۽ رمزن کان واقف ٿيو هوس. دوستن جي دوستي ۽ ڪتابن جي مطالعي مان جيڪي ڪجهه پرايو تنهن مون کي زندگي جي هڪ نئين لطف سان آشنا ڪيو. محمد يوسف مطالعي جو شوقين هوندو هئو. روزانو اخبار، رسالا ۽ نوان نوان ڪتاب پڙهڻ سندس هابي هوندي هئي. شام جو اڪثر وقت ڪڏي ريلوي اسٽيشن تي قائم بڪ اسٽال تي تازين اخبارن جون سرخيون پڙهڻ ويندا هئاسين جتان محمد يوسف سنڌي اردو رسالا پڻ خريد ڪندو هو. ان زماني ۾ هو شورش ڪاشميري جي ادارت هيٺ نرڪندڙ چٽان رسالي جو شوق سان مطالعو ڪندو هو. اسٽال تان اين اردو سيڪالاجسٽ رسالو خريد ڪري مون کي مطالعي لاءِ ڏيندو هو. ان رسالي ۾ بهترين معلوماتي ۽ علمي و ادبي مضامين شايع ٿيندا هئا جن جي مطالعي مون تي ڪي قدر باغيانا اثر مرتب

ڪيا هئا. مگر ان سان گڏوگڏ زندگي ۾ اڳتي وڌڻ ۽ ترقي ڪرڻ جا ويچار پڻ پيدا ڪيا هئا. ساڳئي رسالي ۾ هڪ پيري ايڊولوف هٽلر جي زندگي جي ڪهاڻي ڇپي هئي جنهن کي پڙهي مان گهڻو متاثر ٿيو هوس. ته هن پنهنجي ابتدائي زندگي بي گهر ماڻهن وانگر گذاري هئي ۽ روڊن روستن تي چاڪ سان پينٽنگ ڪري پيسا ڪمائي پنهنجو پيٽ پاليو ۽ پاڻ کي زمين تان کڻي آسمان تي پهچايو هو. انهن ڏينهن پرائمري اسڪول ٽيچر شپ لاءِ ضلعي جي ڊپٽي ڪمشنر عبدالسميع جي آفيس ۽ ڊسٽرڪ ايڊيوڪيشن جي نگراني هيٺ پرائمري اسڪول ٽيچرس جا انٽرويز ٿيا هئا جنهن ۾ اسان دوستن شرڪت ڪئي هئي ۽ ڪامياب ٿيا هئاسين بشير احمد کي آرڊر مليو جنهن وجي ڊيوٽي رزيوم ڪئي هئي. مگر مون ان خيال کان اها آفر قبول نه ڪئي هئي، ڇاڪاڻ جو منهنجو خيال هو ته مان پنهنجي زندگي ۾ اهڙو ڪجهه ڪريان جنهن سان پنهنجي زندگي جي آسمان کي پنهنجي آڱرين سان ڇهي سگهان. تنهن ڪري زندگي کي اڳتي گهڻو اڳتي کڻي وڃڻ لاءِ مون پنهنجي ويچارن ۽ دل جي چوڻ ته پنهنجا فيصلا ڪرڻ شروع ڪيا ۽ مون سنڌ سمال انڊسٽري اسٽيٽ لاڙڪاڻي جو رخ ڪيو.

انهن ڏينهن منهنجو سئوٽ محمد عمر سومرو قاضي فضل الله وڪيل جي بنگلي تي پنهنجي واشنگ فيڪٽري کولي هئي ۽ قاضي فضل الله جو اردلي پڻ هو. ڪنهن زماني ۾ مظفر حسين لعل محمد پناڻ، قاضي فضل الله جو لائق فائق پرسنل اسسٽنٽ هوندو هو تنهن پنهنجي قابليت جي بنياد تي قاضي صاحب جي دل ۾ وڏي جاءِ پيدا ڪئي هئي. ويسٽ پاڪستان جي وزارت داخلا ملڻ دوران قاضي فضل الله مظفر حسين کي ولايت مان ٽيڪسٽائل جي مشينري درآمد ڪرڻ جون پرمٽون وٺي ڏنيون هيون، لاڙڪاڻي ۾ ڪپڙي جي صنعت کي مظفر

حسين علي ٽريڊرس جي نالي تي لاهوري محلي ۾ اڳ ۾ ئي ڪڏي ۽ آڏاڻن تي نهنڌڙن ڪپڙي جي صنعت جو ڪم ڪاروبار ڪندو هو. ان ڪاروبار جي خاتمي ڪان پوءِ هن علي ٽريڊرس جي جاءِ تي علي ٽيڪسٽائل ملز قائم ڪئي. لاڙڪاڻي ۾ پرائيويٽ سيڪٽر جي طرفان اعليٰ ۽ بين الاقوامي معيار جو پرڏيهي آٽوميٽڪ مشينن ذريعي سينٿيٽڪ ڪپڙي تيار ڪرڻ جو لاڙڪاڻي ۾ هي پهريون ڪارخانو هو. مون پنهنجي سئوٽ کي چيو ته مظفر حسين صاحب کي منهنجي لاءِ سفارش ڪري ته هو مون کي پنهنجي ڪارخاني ۾ ڪنهن نوڪري تي رکي. محمد عمر سومري جي سفارش تي مظفر صاحب مون کي پنهنجي ڪارخاني ۾ بحيثيت ڪلارڪ جي هڪ سئو رپيا ماهانو تي نوڪري جو آرڊر ڏنو ۽ اهڙي طرح مون زندگي جي نئين موڙ تي قدم رکندي زندگي جي نئين سفر جو آغاز ڪيو. ڪپڙي جي جديد صنعت جي ڪارخاني جي هي نئين زندگي جو نئون موڙ منهنجي لاءِ زندگيءَ جو هڪ بهترين ٽرننگ پوائنٽ ثابت ٿيو. لاڙڪاڻي ۾ نئين سمال انڊسٽري اسٽيٽ، ڪپڙي اُڻڻ جون جديد آٽوميٽڪ هاءِ اسڪيل پيداواري صلاحيتن جي حامل مشينون چوويهه ڪلاڪ ڪم ڪرڻ لڳيون هيون. دراصل ڪپڙي جي صنعت جي هي علي ٽيڪسٽائل ملز لاڙڪاڻي جي صنعتي تاريخ ۽ ترقي جو پڻ سنگ ميل هئي.

شيخ بهاوالدين ۽ عبدالستار شيخ

محمد يوسف شيخ ۽ بشير احمد پاڻ ۾ ٻئي دلبر دوست هوندا هئا. ٻنهي جي محبت جون گهريون پاڙون سندن دل جي اونهائين ۾ لٿل هيون. منهنجي نظر ۾ هڪڙو گلاب جو گل هئو ته ٻيو گل لالا هئو. ننڍي هوندي جون ڳالهيون ياد آهن ته محمد يوسف علي گوهر واري مسلم پرائمري اسڪول ۾ جعفري محلي کان پڙهڻ ايندو هو. ان وقت مان پڪي پهرين ڪلاس جو شاگرد هوس ۽ محمد يوسف ڪلاس ٻئي ۾ زير تعليم هو. هو ٻالڪپڻي کان وڏو خوش نصيب هو مان جنهن ڪلاس روم ۾ هيس ان جي اڌ ڇت پڪي هئي ۽ باقي اڌ حصو آڳر ۾ هوندو هو جنهن جي مٿان ڪانن جون پترون پيل هيون. محمد يوسف جو ڪلاس روم عمارت جي وچ واري حصي ۾ محفوظ ۽ ٿڌي جاءِ تي هئو. هن جي ڪلاس روم ۾ داخل ٿيڻ وارو دروازو اسان جي ڪلاس مان گذري ويندو هو. ڪلاس روم ۾ جيئن هوشيار ۽ حرڪتي ٻار پنهنجي مصروفيت جو احساس ڏياريندا آهن تيئن هي ٻه پنهنجي ڪلاس روم جي دري جي لوهي شيخن پٺيان اسان جي ڪلاس روم جي شاگردن کي پنهنجي موجودگي جو احساس ڏياريندو هو.

محمد يوسف اسڪول جي هيڊ ماستر سائين وڏي واري اچي مسجد ۾ ناظران قرآن پڙهڻ ايندو هو. مسجد جو ماحول اسڪول جي ماحول کان مختلف، ۽ وڌيڪ منظم هوندو هئو مسجد ۾ سبق پڪي نه ڪرڻ تي سائين وڏو شاگردن جي ڇنڇري لاهڻ دوران انهن کي دسي سخت لفظن سان الرون ڪندو هو. محمد يوسف کي مون ڪڏهن اهڙي ڪارروائي مان گزرندي نه ڏٺم. اسڪول يا مسجد ۾ منهنجي ساڻس ڪنهن قسم جي ڪا عليڪ سليڪ يا شناسائي ڪا نه رهي. ميٽرڪ پاس ڪرڻ کان

پوءِ دوست بشير احمد پناڻ جي معرفت اسان جي ملاقاتن جو سلسلو شروع ٿيو. ميٽرڪ پاس ڪرڻ تي منهنجا پيءُ ۽ ماءُ ڏاڍو خوش ٿيا هئا ڇنهي کي آٿت ۽ اميد جاڳي هئي ته هاڻي اسان جو پٽ پنهنجي زندگي ۽ گهر جي معاملن کي چڱي طرح سمجهي سگهندو. منهنجي ماءُ منهنجي ڪلارڪ ٿيڻ جو جيڪو خواب ڏٺو هو. تنهن جي لاءِ منهنجي مئٽرڪ وارو نتيجو جڻ ان جو تعبير هو. مون کي دل ۾ محسوس ٿيو ته قسمت جي مالڪ منهنجي لاءِ قسمت جا دروازا کوليا آهن. منهنجو چاچو غلام حسين مون کي، بابي ۽ امان کي مبارڪ باد چوڻ آيو هو. ان موقعي تي منهنجي وڏن کي صلاح ڏيندي چيو هئائين ته جي اوهان چاهيو ته مان غلام رسول کي ميڊيڪل اسٽور تي نوڪري تي ٻيهاريان. بابا سائين ڪيس وراڻيو هو ته نيڪ ڪم ۾ ڪهڙي دير. ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ چاچا سائين مون کي سيو بازار بندر روڊ تي پنهنجي واقفڪار شيخ بهاو الدين ۽ شيخ عبدالستار جي پاڪ مسلم ميڊيڪل اسٽور تي ماهانو نوي رپيا پگهار تي ٻيهاريو. هن ميڊيڪل اسٽور تي مون پنهنجي زندگي جا مختصر ترين ڏينهن گذاريا مگر هتان ئي مون زندگي جي گذارڻ جو فلسفو ۽ راز سکيم. منهنجي زندگي جا اهي ئي اهي ڏهاڙا هئا جڏهن مون کي پنهنجي زندگي جو وڏي ۾ وڏو ڏک مليو. آئون ميڊيڪل اسٽور تي هوس ته منجهند جي وقت منهنجو ننڍو ڀاءُ اطلاع ڏيڻ آيو هو ته والد صاحب جي طبيعت ڏاڍي ناساز آهي. آئون موڪل وٺي گهر پهتس ته گهر جا ڀاتي قرآن حڪيم جي تلاوت ۾ مصروف هئا. مون ٻه قرآن پاڪ جون سورتون ۽ درود شريف پڙهي بابا سائين جي حياتي جي لاءِ دعائون گهريون مگر قادر ڪريم کي جيڪو منظور هو اهو ئي ٿيو. ٿي پهري ڪان سانجهي جي وچ تي سندس روح پرواز ڪري ويو. انا لله و انا اليه راجعون .

پاڪ مسلم ميڊيڪل اسٽور جا مالڪ انگريزي، ميٽميٽڪ اقتصاديات جي علم جا ڄاڻو ۽ تجارتي هنر ۽ گر جا ماهر هوندا هئا. ان سان گڏ هو صوم، صلات ۽ زڪوات ادا ڪرڻ جا نہ رڳو پابند هئا پر پنهنجي زندگي بہ ديني اصولن ۽ قاعدن پٽاندڙ گذاريندا هئا. عبدالستار شيخ جڏهن بہ گهر جو سودي سٽ ۽ گوشت ڀاڄي خريد ڪرڻ بازار ويندو هو تڏهن مون ڪي پاڻ سان گڏ وٺي ويندو هو. هو گوشت ۽ مڇي وٺڻ جو تمام وڏو ماهر هوندو هو. گوشت مڇي جي خريداري مون ڪائنس سکيم. جڏهن گهر جو سيڌو سامان وٺڻ لاءِ جيلس بازار هلندو هو تہ وڏيون چليون ۽ هڪ اڌ ڪپڙي جو ٿيلهو کڻائيندو هو. گهر جو سمورو سودو ٻڌي اگهہ تي تکي توري ۽ وڏي بارگين ڪري وٺندو هو. ٻڌي تي سودي وٺڻ جا فائدا ۽ گُرَ مون عبدالستار شيخ کان سکيا. ميڊيڪل اسٽور تي ڪم ڪرڻ دوران ٻي پهري، ٽي پهري ۽ سانجهي جي نماز لاءِ وقت خوشي سان ملندو هو. اسان ورڪرن جي صبح جي چانهہ ۽ منجهند جي ماني بہ شيخ صاحبان جي گهران ايندي هئي. مانجهاندو ڪري اڌ منو ڪلاڪ جيڪو وقت آرام لاءِ ملندو هو سو اسٽور جي فرسٽ فلور تي گذاريندا هئاسين. بهاو الدين صاحب جو پٽ سعيد الدن ۽ عبدالستار صاحب جو پٽ حبيب الله اسٽور تي اچي پنهنجي وڏن کان تجارت جو گر ۽ هنر سکندا هئا. جن اڳتي هلي لاڙڪاڻي ۾ پنهنجا پنهنجا ميڊيڪل اسٽور کوليا سي ان وقت اسان ورڪرس جا معاون ۽ مددگار هوندا هئا. ميڊيڪل اسٽور جي فرسٽ فلور تي اسٽور جي دوائن رکڻ جو گودام هوندو هئو. ان کان سواءِ اتي هڪ وڏو ڪمرو هوندو هئو جيڪو سڄو جو سڄو ڪتابن سا ڀريل هوندو هو. انگريزي سنڌي، عربي، فارسي، ديني ڪتاب، قرآن حديث، فقہ، ڊڪشنريون، انسائيڪلوپيڊيا مطلب تہ اتي هر موضوع تي ڪتاب موجود هئا. سعيد الدين ٻڌايو هو تہ بازار ۾

پھريون اسان جي وڏن جو لکي اسٽور ڪتاب گھر ھوندو ھئو جيڪو اسان جي وڏن ۽ پائيوارن جي اٽبٽت ڪري ڦٽي ويو. ھي سمورا ڪتاب ان ڪتاب گھر جا آھن. ڪمري ۾ ڪتابن جا انبار ھئا جيڪي بنا ڪنھن ترتيب جي لوھي شيلفن ۽ پٽ تي ڪارٽن ۽ کوکن ۾ بنا ڪنھن ترتيب جي رکيل ھوندا ھئا. آرام جي ٽائم تي اسان کي ڪتاب پڙھڻ جي آزادي ھوندي ھئي مگر منجھند جي وقت ورقن اٿلائڻ جو موقعو گھٽ ملندو ھو تنھنڪري مالڪن جي اجازت سان اسان پنھنجي مطلب جا ڪتاب پڙھڻ لاءِ گھر کڻي ويندا ھئاسين. ميڊيڪل اسٽور تان جيڪا ماھوار پگھار ملندي ھئي تنھن مان سٺ رپيا پنھنجي والده کي ڏيندو ھوس ۽ باقي پئسا پنھنجي تعليم تي خرچ ڪرڻ جو ارادو ڪيم. اسٽور تي رھندي مون آرٽس ۽ ڪامرس ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ پھرين سال انٽرميڊيٽ ايٽ ۾ داخلا ورتي. تعليم جي معاملي ۾ بھاو الدين ۽ عبدالستار شيخ جو مون کي مڪمل تعاون ۽ سھڪار حاصل ھو. ھو شام جو پنجين بجي ڪاليج وڃڻ لاءِ مون کي موڪل ڏيندا ھئا. انھن ٻنھي يائرن جو اھو مون تي زندگي ڀر جو احسان رھيو.

مظفر حسين پنهوَر هڪ اعليٰ آدرش جو مالڪ مل اونر

منهنجي زندگي جي نئين جدوجهد جي شروعات 1964ع کان ٿي منهنجي وجود ۾ جن انقلابي خيالن ولوڙ وڌي هئي تن جي نتيجي ۾ دل اهو چاهيندي هئي تہ زمين کي ڪٽي آسمان تي اُڇلائجي. مگر دل ۾ اهي خيال بہ اپرندا هئا تہ پنهنجي جوش ۽ جذبي کي قابو رکي زندگي ۾ آهستي آهستي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪجي تہ سنو لاڀ ملندو. مون ڪارخاني ۾ رهندي بہ ٽي مهينا منشگيري ڪندي، سٽ توڙڻ، ڪپڙي جي پيداوار جي انگن اکرن کي نوٽ ڪرڻ ۽ ڪپڙي جي پيداوار کي ڪراچي بلتي ڪرائڻ جي ڪمن ۾ مصروف رهيس. انهن ڪمن ۾ مدد ۽ رهنمائي ڪرڻ لاءِ هڪ سينيئر منشي منهنجي رهنمائي ڪندو هئو. مگر منشگيري ڪمن ۾ رهندي مون کي فائيلن جي ڪالمن کي پرڻ ۾ خفت محسوس ٿيندي هئي ۽ انهيءَ نوعيت جو سمورو ڪم ڪندي ائين لڳندو هو جڻ آئون هتي رڳو فائيلن جي پيٽ پرڻ جو ڪم ڪري رهيو آهيان. تنهن ڪري اهڙو ڪم مون کي پنهنجي انقلابي خيالن جي منافي لڳندو هو. ڪارخاني ۾ ڪم ڪندي منهنجو پيداواري ۽ مشينري سيڪشنز ۾ اچڻ وڃڻ ٿيندو رهندو هو. انهن سيڪشن ۾ ڪم ڪندڙ مشين آپريٽرس جي هاءِ اسڪيل پگهارون ڪٽڻ تي مون کي رشڪ ٿيندو هو. پنهنجي پگهار ۽ انهن جي پگهار جي وچ ۾ وڏي تفاوت کي ذهن ۾ رکي مون فيصلو ڪيو تہ مون کي منشگيري ڇڏي مڪينيڪل ڪم سکڻ گهرجي. مون پنهنجي اهڙي ارادي جو اظهار ڪارخاني جي مئنجر مسٽر قلندر بخش بدوي ۽ علي ٽيڪسٽائل مل جي مالڪ مظفر حسين سان ڪيو ۽ ان سان گڏوگڏ ٽيڪسٽائل مڪينيڪل ورڪس ماسٽر (فورمين) ۽ مشين

آپريٽرس سان تعلقات پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوششون شروع ڪري ڏنيون. مون پنهنجي صلاحيتن جو استعمال ڪندي مل جي مالڪ مظفر حسين صاحب جي دل ۾ جاءِ پيدا ڪري ورتي هئي ۽ هو ڪنهن قدر منهنجي ڪم ۽ اخلاق کان پڻ متاثر هوندو هئو. مهيني ٻن کان پوءِ ڪارخاني ۾ ٻن نين مشينن جو اضافو ٿيو تنهن ڪري ڪارخاني ۾ هيلپرس ۽ آپريٽرس جي ضرورت پيدا ٿي پئي. منيجر قلندر بدوي صاحب جي سفارش تي مڪينڪ ماسٽر ولي محمد منهنجي مشين هيلپر جي تقرري لاءِ راضي ٿيو ۽ ساڳئي وقت مسٽر قلندر بخش مظفر صاحب سان مشورو ڪندي مون کي مشين سيڪشن ۾ موڪلي ڇڏيو.

علي ٽيڪسٽائل ملز لاڙڪاڻي ۾ جديد وارپ ٽتنگ آٽوميٽڪ مشينن جو پهريون ڪارخانو هو ۽ انهن مشين تي ڪم ڪندڙ مڪينڪ، ٽيڪنيشن ۽ ڊيزائن ميڪرس وغيره سڀ پنجاب ۽ ڪراچي کان گهرايا ويندا هئا تنهن ڪري انهن ٻاهران آيل ڪاريگرن کي هي خطرو محسوس ٿيندو هو تہ جيڪڏهن لوڪل ماڻهو وارپ ٽتنگ جو هنر سکي ويندا تہ ڪارخاني ۾ گهٽ پگهار تي بہ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندا ۽ اهڙي حالت تحت مل جا مالڪ انهن کي ترجيح ڏيندا ۽ ٻاهران آيلن ڪاريگرن جي نہ رڳو اهميت گهٽبي پر ڪن صورتن ۾ ڪين واپس ڳوٺ وڃڻو پوندو. بهرحال وڏيون محنتون ۽ ڪوششون ڪري لاڙڪاڻي شهر مان مير محمد پٽو سندس وڏو ڀاءُ جنهن کي عرف عام ۾ مستري سڏيو ويندو هو ۽ مان پهريان ڇوڪرا هئاسين جن ڪراچي ۽ لاهور جي ڪاريگرن جون ذاتي طور خدمتون ڪري ڪجهہ نہ ڪجهہ وارپ ٽتنگ جو ڪم سکي مشين آپريٽرس ٿياسين. جنهن وقت آئون آپريٽر جي حيثيت ۾ ڪم شروع ڪيو تنهن وقت علي ٽيڪسٽائل ۾ آس پاس جي ڳوٺن، وليد ڳوٺ، ڪوسن جي ڳوٺ ۽ رسول آباد جا ڇوڪرا

هيلپر جي حيثيت ۾ ڪم سڪندا هئا. مگر انهن لوڪل سيڪٽرائن ۾ گهڻا ٻهراڙين جا رهائشي هئا تن پنهنجي سر ڪوشش ڪندي ڪراچي ۽ لاهور جي آپريٽرن کي ماڪي، مکڻ ۽ ديسي گيهه جا تحفا ڏيڻ شروع ڪيا انهي تحفن جي ترسيل ۾ جيتوڻيڪ منهنجو مشورو شامل هو مگر ڪاميابي ماڻڻ جو ريشو زيرو نڪتو. جيتوڻيڪ مان پنهنجي سر اجا ڪامياب ۽ فل اسڪل ڪاريڪر ڪو نه ٿيو هوس پر پوءِ به منهنجي اها خواهش هئي ته لوڪل ماڻهو وارپ نٽنگ جو ڪم سکي پڙ ٿين ۽ سڻي روزي روٽي لائق ٿين. موقعو وٺي مون ڪارخاني جي مالڪ مظفر حسين صاحب کي پنهنجو هي خيال پيش ڪيو ته جيڪڏهن لوڪل ماڻهو ڪاريگر ٿيندا ته هڪ ته اهي ٻاهرين جي ڀيٽ ۾ اڌ پگهار تي ڪم ڪرڻ لاءِ راضي ٿيندا. ٻيو ٻاهرين آيل ماڻهن کي جيڪا اوهان رهائش فراهم ڪيو ٿا. سا لوڪل ڪاريگرن کي ڏيڻي نه پوندي. ٻاهريان ڪاريگر سال ۾ هڪ مهينو موڪل تي هليا وڃن ٿا ۽ ڪنٽريڪٽ مطابق مهيني جي پگهار به ڪٽن ٿا. اوهان انهن جي جاءِ تي ڪنهن ٻئي ڪاريگر کي ٻٽي اوور ٽائم تي ڪم تي لڳايو ٿا. جيڪڏهن لوڪل ڪاريگر موجود هوندا ته اوهان کي اهڙا مسئلا سامهون نه ايندا. اوهان جو ڪارخانو ته سالن جا سال هلڻو آهي تنهن ڪري اوهان کا واٽ ڪڍو جنهن ۾ اوهان جو فائدو به ٿئي ۽ لوڪل ماڻهن جو به. منهنجي اها ڳالهه مظفر حسين صاحب کي مناسب لڳي. جنهن جي نتيجي ۾ 1965ع واري گرمي جي سيزن ۾ هو مون کي وڏيڪ ڪم سيکارڻ لاءِ ڪراچي وٺي آيو. مظفر حسين نه رڳو مولائي ماڻهو هو پر طبعيت جو مکڻ ۽ فراغ دل انسان پڻ هئو. مون کي هن صاحب جي زندگي ڀر اها ڳالهه نه وسرندي ته هن ريل جي فرسٽ ڪلاس ۾ پنهنجي ٻچن سان گڏ منهنجي به بڪنگ ڪرائي هئي

۽ ڪراچي ۾ پنهنجي بنگلي تي ئي منهنجي رهڻ جو بندوبست ڪيو هو.

مظفر حسين صاحب جي رهائش سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي ۾ هڪ هزار گز جي عاليشان بنگلي ۾ هئي جيڪو هن وقت ايف ٽي سينٽر ڪراچي جي پٺيان موجود آهي .ان وقت ايف ٽي سينٽر جي عمارت اجا معرض وجود ۾ ڪا نہ آئي هئي، ۽ ان جاءِ تي وفاقي حڪومت جا سلور ڪوارٽرس اڏيل هوندا هئا جن ۾ وفاقي حڪومت جو ڪلاريڪل اسٽاف رهائش پذير هوندو هئو. ان زماني ۾ ان جاءِ تان ايمپريس مارڪيٽ صدر لاءِ ٽڦٽائي ڇهن سيٽن وارا رڪشا هلندا هئا. مظفر حسين صاحب جي بنگلي تي لاڙڪاڻي واسي هڪ ڊرائيور، باورچي ۽ هڪ مينهن چارڻ لاءِ ڏنار رکيل هئو جيڪو بنگلي تي ڏاريل مينهن جي سنڀال ۽ رکوالي ڪندو هو. ان ڪان سواءِ بنگلي تي ٻارن ٻچن سان گڏ سندس والده بہ رهائش پذير هئي. ٻن ٽن ڏينهن جي آرام ڪان پوءِ مظفر صاحب مون کي ايڇ ايم سلڪ ملز جي وارپ ٽٽنگ سيڪشن جي ماسٽر سان ملاقات ڪرائي جنهن مون کي ٽٽنگ مشينن جو ڪم سيکارڻ لاءِ مل ۾ ڀرتي ڪرايو. چند مهينن ۾ مون پنهنجي صلاحيتن ۾ ڪافي اضافو ڪيو. سيپٽمبر جي مهيني ۾ ڀارت پاڪستان تي حملو ڪري ڏنو جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ جون واپاري منڊيون، اسٽاڪ ايڪسچينج ۽ اسٽاڪ شيئرس جا گراف اچي زمين تي بيٺا. ڪراچي مارڪيٽ سخت منڊي جو شڪار ٿي پيو جنهن سبب شهر جا ڪيترا ڪارخانا بند ٿي ويا. ايڇ ايم سلڪ ملز جو وارپ ٽٽنگ سيڪشن بہ عارضي طور تي بند ڪيو ويو. اهڙين حالتن جي ڪري مون کي بہ مجبورن لاڙڪاڻي واپس موٽڻو پيو.

لاڙڪاڻي ۾ جديد صنعتن جو قيام

سيپٽمبر واري جنگ جي خاتمي کان پوءِ علي ٽيڪسٽائل مل جي مزدورن کي ڊيوٽي جوائن ڪرڻ لاءِ گهرايو ويو. مل ۾ پيداواري ڪم ڪار شروع ٿي ويو. هاڻي لاڙڪاڻي ۾ علي ٽيڪسٽائل ملز کان سواءِ ٻيا بہ وارپ ٽٽنگ جا ڪارخانا لڳي ويا هئا جنهن سبب سنڌ سمال انڊسٽري اسٽيٽ لاڙڪاڻي ۾ صنعتي ۽ ڪارخانيداري سرگرمين ۾ اضافو ٿي ويو. 1965ع کان 1970ع واري زماني ۾ صنعتي طور لاڙڪاڻي ۾ وڏي ترقي ٿي. مين وڳڻ روڊ تي يوسف شاھ جيلاني ڳوٺ وٽ وڏي پيماني تي پيداواري صلاحيت جو حامل سٽ جو ڪارخانو لڳايو ويو. هي ڪارخانو جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي ڪوشش سان نهي تيار ٿيو هو. رتيديري روڊ تي منگي وولن مل بہ ڀٽي صاحب جي تعاون سان ڀٽي صاحب جي دوستن قائم ڪئي. ساڳئي روڊ تي حئي سنز وارن پنهنجو ڪارخانو قائم ڪيو. اڳي جتي رڳو سرن جا ڀٽا هوندا هئا هاڻي انهن هنڌن ماڳن تي جديد آٽوميٽڪ مشينن تي وولن سوٽنگ، ٽيٽران، نائلون ڊيڪران سوٽنگ، ڪيرولين شرٽنگ ۽ سينٿيٽڪ فائبر جا دوپٽہ ۽ ليسس تيار ٿيڻ لڳا. جيتوڻيڪ انهن ڪارخانن جي پيداوار ملڪ جي وڏن مارڪيٽن ۽ منڊين ۾ وڃڻ لڳي مگر وارپ ٽٽنگ فيڪٽرين جو اهو مال جنهن جي پروسيسنگ فيڪٽرين ۾ ٿيڻ لڳي هئي سو لاڙڪاڻي جي بازار ۾ پڻ وڪامجڻ لڳو. مون خود لاڙڪاڻي جي ريشم گلي ۾ علي گوهر آباد جي دوپٽا فروش علي حسن ميتلي، راجو مل ۽ صدوري مل جي دڪانن تي ڪميشن جي عيوض دوپٽا ۽ ليسس پڄايون هيون.

سمال انڊسٽري اسٽيٽ لاڙڪاڻي ۾ ڳوٺ وليدن جي پرسان هڪ وڏي زرعي ورڪشاپ ۾ زرعي ترقياتي ڪمن ڪارن ۽ مشورن لاءِ سرڪاري آفيسر موجود هوندا هئا. ان ڪان سواءِ رينٽل بنيادن تي زرعي هيوي مشنري پڻ دستياب هوندي هئي جنهن ڪي آبادگار ڪلاڪن پيري مسواڙ تي وٺي سگهندا هئا. سنڌ سمال انڊسٽري اسٽيٽ جو بهترين محل و وقوع ۽ خوبصورت آفيسون جهنگل ۾ منگل جو ڏيک ڏينديون هيون. جنهن ڪارخاني ۾ آئون مشين آپريٽر جي حيثيت سان ڪم ڪندو هوس تنهن جي پر ۾ ٻه ٻيا وڏي پيماني تي پيداوار ڏيندڙ ڪارخانا قائم ٿي چڪا هئا جن ۾ جرمني جي ماير ۽ لبيا جرمنيءَ جي ڪمپنين جي مشينري درآمد ڪري لڳائي وئي هئي انهن مان هڪ ڪارخانو ميان عبدالغفور شيخ قائم ڪيو هو جنهن ڪي غفور ٽيڪسٽائل ملز سڏيو ويندو هو ۽ ٻيو نيلون ۽ ڪيرولين جي ڪپڙي ٺاهڻ جو ڪارخانو محمد يوسف خوجي لڳايو جنهن جو نالو نور ٽيڪسٽائل ملز رکيو ويو هو. انهن سيني صنعتي يونٽن جي قيام سان لاڙڪاڻي ۾ هڪ نئين صنعتي دور جو هڪ نئن باب رقم ٿي ويو هو جنهن جي پويان جناب ذوالفقار علي ڀٽي جي ذاتي ڪوشش ۽ پاڪستان پيپلز پارٽي حڪومت جي پاليسين جو هٿ هو. 1960ع واري زماني ۾ لاڙڪاڻي جي ڳلين ڪوچن ۽ گهٽين گهرن ۾ ديسي گهرو ڪپڙي جون صنعتون ۽ ڪارخانا ڪڏين ۽ آڏاٽن جي شڪل ۾ موجود هئا. جن مان ڪجهه لاڙڪاڻي واسين ڪي ورهاڱي وقت هندو صنعتڪارن ۽ واپارين جي وڃڻ ڪان پوءِ ورثي ۾ مليا هئا، مگر 1965 ۽ 1960ع واري زماني ۾ انهن ڪارخانن مان ڪي ڪارخانہ پويان پساءَ ڪٽي رهيا هئا ۽ ڪي ختم ٿي چڪا هئا مگر ذوالفقار علي ڀٽي جي سماجي شعور ۽ سياسي بيداري ۽ هن جي ذاتي ڪوشش سان لاڙڪاڻي ۾ نئين صنعتي دور جي آغاز سان

پراڻي ڪاتج انڊسٽري کي پڻ وڏي هٿي ۽ سهارو مليو. ڳوٺ وليدن ۾ ڪاتج انڊسٽري جو قيام عمل ۾ آيو جنهن ۾ بهترين قالين ٺهڻ لڳا جنهن جو سهرو وليدن جي ميان منور عباسي خاندان جي سر آهي جن پنهنجي ڳوٺ جي نوجوانن کي پنهنجي ڳوٺ ۾ جهجهو روزگار فراهم ڪيو.

سنڌ سمال انڊسٽري ۾ يونائيٽيڊ ورڪرس يونين جو قيام

سيپٽمبر واري جنگ جي خاتمي کان پوءِ جيئن ئي ملڪ ۾ اسٽاڪ ايڪسچينج انڊيڪس جا گراف مٿي چڙهڻ لڳا تيئن ئي مارڪيٽن ۽ منڊين ۾ هر قسم جي ڪپڙي جي گهرج وڌندي وئي. ۽ ڪپڙي جي صنعت سان لاڳو ڪارخانن ۾ پيداواري عمل تيز ٿي ويو. لاڙڪاڻي جي سمال انڊسٽري اسٽيٽ جا نائلون جا ڪارخانا رات ڏينهن چوويهه ڪلاڪ پيداواري عمل کي جاري رکڻ لاءِ تننگ جي ڪاريگرن کان اوور ٽائم ڊيوٽيون ڪرائڻ لڳا. اهڙين حالتن ۾ مون کي به اوور ٽائم ڪرڻو پيو. جيتوڻيڪ اهڙين هنگامي حالتن جي ڪري منهنجي ڪاليج جي اسٽڊي کي وڏو نقصان پهتو. امتحانن جي ڏهاڙن ۾ گهٽ وقت ملڻ ڪري آئون چڱي تياري ڪري نه سگهيس. پوءِ به انٽرميڊيٽ جي امتحان ۾ شرڪت ڪئي ۽ جيئن جو تيئن امتحان پاس ڪري وڌيڪ پڙهڻ لاءِ مون بي اي پارٽ ون ۾ رجسٽريشن ڪرائي ڇڏي .

سمال انڊسٽري اسٽيٽ لاڙڪاڻي ۾ هڪ جاءِ تي هڪ جهڙي صنعتن جي قائم ٿيڻ سان جڻ هڪ ئي جاءِ تي هڪ گروپ آف ڪمپنيز قائم ٿي ويو هو ۽ ملز مالڪن پنهنجي هڪ جهڙي مفادن کي نظر ۾ رکي مل جي مزدورن خصوصن لوڪل آپريٽرس ۽ هيلپرس سان سخت روين وارو وهنوار ڪرڻ لڳا هئا. جيتوڻيڪ اهڙي قسم جي ڪمن ۾ ملين جا مالڪ پاڻ لوڪل مزدورن ۾ سڌي طرح هٿ ڪو نه وجهندا هئا، مگر مشين ماسٽر، ڊزائنرس ۽ جابرس انهن جي مفادن ۽ حقن آڏو رڪاوٽون ڪڙيون ڪندا هئا. ملين جي مالڪن ۽ مئنيجر جي هڪ هٽي قائم هجڻ ڪري مجبورن انهن جي چوڻ مطابق فيصلا ٿيندا هئا. علي ٽيڪسٽائل مل ۾ به لوڪل آپريٽرس ۽ هيلپرس اهڙين حالتن

تحت پيدا ٿيندڙ اگرن نتيجن سببان سختيون ۽ ناانصافيون يوڳڻ لڳا جنهن جي نتيجي ۾ لوڪل مزدورن جون پگهارون ڳچ وقت کان هڪ هنڌ تي جام ڪري ڇڏيون ويون هيون. ان کان علاوه ڪڏهن ڪڏهن لوڪل مزدورن جي ڪنهن حيلي بهاني سان ڇانٽي بہ ڪئي ويندي هئي. جنهن سبب انهن جي اڪثر سينارٽي متاثر ٿيندي هئي. اهڙي عجيب صورتحال جي ڪري ڏينهون ڏينهن مل مزدورن ۾ بي چيني وڌندي پئي وئي. مزدورن ۾ بہ چار اکر پڙهيل هجڻ ڪري لاهور ۽ ڪراچي کان آيل ماسٽرس ڊزائن ميڪرس ۽ مشينن جي ڏاڍن جي پرتي ڪري انهن جو ٽيڪنيڪل ڪم سنڀاليندڙن جي چالبازين کي آئون چڱي طرح سمجهندو هوس ۽ وارو وٺي مون هڪ ٻن مزدورن سان ٿيندڙ زيادتي جي معاملي تي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي مگر ڪا خاطر خواهہ ڪاميابي حاصل نہ ٿي سگهي هئي. مزودرن جي مفادن، حقن ۽ مسئلن کي قانوني طور سمجهڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي سوشل ويلفيئر ۽ ليبر آفيسن جا چڪر لڳايم ۽ ليبر آفيسر سان لهہ وچڙ ۾ اچي فيڪٽري ايڪٽ ۽ ڪارخانيداري رولز ۽ ريگوليشن مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ ڪجهہ معلومات حاصل ڪري مزدورن جي حقن جي حصول لاءِ جدوجهد جو آغاز ڪري ڏنم. پهريون مون پنهنجي هم خيال دوستن جو هڪ حلقو تيار ڪندي ٿنهي ملين جي مزدورن کي هڪ پليٽ فارم تي ڪنو ڪيو. تنهن کان پوءِ ستت ئي ٽڏجي مڙني مزدورن جي اڃا تي يونائيٽيڊ ورڪرس يونين جو بنياد رکيوسين.

بي اي پارٽ ون جي امتحانن ۾ بہ ٽي مهينا باقي رهيا هئا. ملين ۾ اوور ٽائيم ڪرڻ جي سيزن شروع ٿي چڪي هئي. جڏهن گهران ڊيوٽي ڪرڻ لاءِ آئون نڪرندو هوس تڏهن پاڻ سان ڪتاب کڻي ويندو هوس. ڪپڙي اُڻڻ واريون هي جديد خودڪار

وارپ ٽٽنگ مشينون هڪ اليڪٽرڪ سويچ جي دٻائڻ سان پيداواري عمل شروع ڪري ڏينديون هيون. مشين آپريٽر رڳو مشين تي ٺهندڙ ڪپڙي جي نگراني ڪندو هو. مشين جي هلندي جيڪڏهن ڪا تند يا سڳا ٽٽي پوندا هئا ته آپريٽر جو ڪم هوندو هو ته مشين جو سويچ بند ڪري مشين کي بيهاري ۽ ٽٽل تند يا تندون بيمن مان ڪڍي، سنواري ٺاهي انهن کي مشين جي رچن جي پاڪڙن ۾ هڪ هٿ سئي جي ذريعي پوئي ۽ وري مشين کي ري اسٽارٽ ڪري. هي خودڪار مشينون ڪلاڪن جا ڪلاڪ پنهنجو پيداواري عمل جاري رکنديون هيون ۽ ان وچ ۾ آپريٽر کي ڪجهه وقت ۽ ڪجهه آرام ملندو رهندو هو. اهڙي وقت جو فائدو وٺندي مان ڪتابن جا سبق ۽ چيپٽر ياد ڪري پنهنجي ايندڙ امتحان لاءِ تياري ڪندو هوس. جي ڏينهن جي ڊيوٽي هوندي هئي ته مان رات جو پڙهندو هوس ۽ جيڪڏهن رات جي ڊيوٽي هوندي هئي ته ڏينهن جو ڇهه ست ڪلاڪ ننڊ ڪري ٻه اڍائي ڪلاڪ شام جو اسٽڊي ڪندو هوس. اهڙي طرح سنڌ يونيورسٽي مان پرائيويٽ گريجيوئيشن ڪرڻ بعد مون ڪي مل مزدور يونين جو دائرو وسيع ڪرڻ خاطر لاڙڪاڻي جي جيلس بازار ۾ قائم ٻيڙي ٻانڌن جي يونين ۽ ٻين مزدور يونين جي ليڊرن سان رابطو ڪري ملاقاتون ڪيون. مگر ٽيڪسٽائل سيڪٽر جي وڏين ملز يوسف شاهه جيلاني واري، منگي وولن ملز ۽ حئي سنز جي تعاون نه ملڻ ڪري رڳو پنهنجي ٽٽنگ سيڪٽر جي مل مزدورن سان لهه وچڙ ۾ اچي گيان باغ جي وسيع لان سيتا پارڪ ۾ گڏجاڻيون ڪري هڪ اليڪشن سيل تشڪيل ڏنوسين. جڏهن يونين سازي جو پورو ماحول تيار ٿي ويو تڏهن مزدورن جي وچ ۾ اليڪشن ڪرائي سون جنهن ۾ مزدور دوستن مون کي يونائٽيڊ ورڪرس يونين جو سيڪريٽري جنرل چونڊيو ۽ يونين جي صدارت لاءِ يڪراءِ ٿي مسٽر غلام

نبي پٽو ڪي چونڊيو ويو جيڪو ڊاڪٽرصلاح الدين جي ڪلينڪ ۽ بينڪ اسڪوائر پنيان هڪ گهٽي ۾ رهندو هو. مسٽر غلام نبي پٽي جي تعاون ۽ معاونت سان ستت ئي اسان ليبر ڊويزن آفيس حيدرآباد وجي پنهنجي يونائٽيڊ ورڪرس يونين ڪي رجسٽرڊ ڪرايوسين ته جيئن مزدورن جي حقن لاءِ قاعدي ۽ قانون مطابق وڪيلن جي ذريعي جدوجهد ڪري سگهجي ۽ مزدورن کان فنڊنگ ڪري لاڙڪاڻي ۾ يونين ازم کي مضبوط ۽ منظم ڪري سگهجي.

لاڙڪاڻي جو قديم لاهوري محلو

1968-69ع جو زمانو هو ملين جي قريب رهڻ ڪي ترجيح ڏيندي مون پنهنجي ڀيڻوئي سئوٽ محمد عمر ڪي صلاح ڏني تہ علي گوهر چڙي هلي تا لاهوري محلي ۾ رهائش اختيار ڪيون. ان صلاح تي گهر جا سڀ ڀاتي متفق ٿيا ۽ اسين امير علي لاهوري جي بنگلي واري گهٽي ۾ اچي رهياسون. هي پاڙو بہ لاڙڪاڻي جي قديم پاڙن مان هڪ هو. منجهس وڏيون سهولتون هونديون هيون. پنهنجيون بازارون جتي هر وقت هر قسم جون سايون ڀاڄيون، گوشت مڇي ۽ ڦل فروٽ موجود هوندو هو. اگهہ بہ سنا سستا ۽ هر ڪنهن جي پهچ مطابق هوندا هئا. ان زماني ۾ رائس ڪئنال پنج پل وٽ ڪاسائي ڪونهٽ ذبح ڪندا هئا جن جو تازو گوشت ارزان اگهہ تي ملندو هو. ان کان سواءِ وهنجڻ تڙڳڻ لاءِ تي واهہ جالارا پيا وهندا هئا ۽ جون جولاءِ جي مهينن ۾ انهن جي ڪڙن ۽ ڪنارن تي ميلي جهڙو ماحول برپا ٿيندو هو. سيو بازار، ڪناڻ بازار، علي گوهر آباد ۽ دڙي محلي کان ماڻهون کهي اچي هتي پڪنڪ ڪندا هئا. ڪارڪون، ڏوڪا، انب، هنداڻا، گدرا ڪٽي اچي پاڻي ۾ ڪڇهريون ڪندا هئا. سياري توڙتي سانوڻ ٻنهي مندن ۾ هتي واهن جي ڪنارن تي ننڍن باغن جي ٻارن ۾ گهمڻ ڦرڻ جو لطف الڳ الڳ ايندو هو. هن پر امن پاڙي ۾ علي ٽيڪسٽائل ملز جا مالڪ، مئنيجر، ماسٽر، جابر ۽ ڪاريگر رهندا هئا تن سان ميل ملاقاتون ۽ صلاح مصلحتون پيون ٿينديون هيون. لاهوري محلي ۾ اسان جي گهرجي پرسان قائد اعظم محمد علي جناح جي ويجهي ساٿي خليق الزمان جو هڪ تاريخي گهر هئو جنهن ۾ سندس پٽ عتيق الزمان پنهنجي فيملي سان رهائش پزير هو. ساڳئي گهٽي ۾ سنڌ جو معروف

عالم اديب پروفيسر، ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ به مقيم هو. ان ڪان سواءِ پاڙي ۾ سنڌي ڪهاڻيڪار ۽ شاعر الله بخش انيس انصاري ۽ شاعر قلندر بخش بدوي، مسٽر مهتاب تونيو لا ڪاليج جو پرنسپل قاضي اختر ۽ منهنجو استاد عبدالمنان چانڊيو پڻ هتي رهندا هئا. جن سان ڪڏهن ڪڏهن ملاقات ٿيندي رهندي هئي. هن محلي ۾ منهنجي ٻاروتڻ جي هندو دوستن مان گرڌاڙي لال، سدا رنگ ۽ ٿانور داس جن جا گهر هئا جيڪي علي گوهر آباد مان لڏي اچي هتي وينا هئا جن سان به ڪچهريون ٿيڻ لڳيون مطلب ته هن محلي ۾ رهائش دوران منهنجي لاءِ وڏيون سهولتون ۽ آسائشون پيدا ٿي پيون هيون.

مل جي مزدورن جي منجهند جي ماني هر ڪنهن جي گهران ايندي هئي. سائڪلن جو زمانو هو هر ڪنهن وٽ اچڻ وڃڻ لاءِ اها ئي سواري هوندي هئي. سائڪل خريد ڪرڻ لاءِ ڪارخاني مان پيشگي قرض وٺي سگهبو هو. تنهن ڪري اهڙي سهولت جو فائدو وٺندي مون به سهراب سائيڪل خريد ڪئي جنهن تي مل ڊيوٽي ڪرڻ لاءِ ايندو ويندو هوس. رات جي شفٽ يارهين بجي شروع ٿيندي هئي مگر مغرب ڪان پوءِ اونده ٿي ويندي هئي ۽ سٽ واي ڍاڪي ۾ رائس ڪئنال جي پل ڪان پرتي سنساني هوندي هئي رات جي ماني ۽ نماز ڪان پوءِ ته چور ۽ ڌاڙيل پنهنجي چرپر شروع ڪري ڏيندا هئا. تنهن ڪري ان شفٽ تي وڃڻ لاءِ سج لٿي ماني کائي سوير ئي وڃي مل جي ڇت تي سمهي رهندا هئاسين. ڪارخاني ۾ سمهڻ لاءِ ڪنهن قسم جي سهولت ڪا نه هوندي هئي. خالي ڪونن جا ڪارٽن ۽ پانا هٿ ڪري انهن جي مٿان ناڪاره سٽ جي ويسٽ وڇائي سمهي پوندا هئاسين. مڪرم مهينو ماه رمضان ايندو هو ته مزدورن جي ڪم ڪار جي ٽائم ٽيبل ۾ ڦير گهير ٿيندي هئي. شفٽ روزي کولڻ ڪان پوءِ شروع ٿيندي هئي ۽ سحري ڪان اڳ

۾ ختم ٿيندي هئي ته جيئن مزدور پنهنجي گهر وڃي روزو رکي سگهن. هڪ ڀيري مون پنهنجي ڊيوٽي پوري ڪري روزي رکڻ لاءِ سمال انڊسٽري ڪان نڪري لاهوري محلي روانو ٿيس. پهرين نئين شاخ ٽپي انبن جي باغن ڪان ٿيندو. جتي هاڻي شيخ زيد ڪالوني نهي وئي آهي. پنج پل جي وراڪي وٽ پهتس ته ٻه همراهه ڪهاڙين سوڌو اچي مٿان ڪڙڪيا، انهن مان هڪ همراهه سائيڪل جي هينڊل ۾ هٿ وجهي چوڻ لڳو هن محل ڪٿان پيو اچين. اوچتو اهڙي خوفناڪ وٽ پڪڙ ڏسي مان ٿورو گهٻرائجي ويس مگر پاڻ سنڀاليندي جواب ڏنو ته مان سمال انڊسٽري جي ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو آهيان مزدور آهيان ۽ هن وقت روزي رکڻ لاءِ گهر پيو وڃا. هڪ ٻئي ڏانهن ڏسي هڪ همراهه چيو ته هن ويراني ۾ هيڏي پهر ۾. توکي پيئو نٿو ٿي. خدا جا بندا اڄ توکي ڇڏيون ٿا جي وري توکي هتي ڏنوسين ته پاڻ سمجهين ٿو. همراهه مڇن کي مروٽيندي ڌمڪي ڏني. مان وراڻيو ته چڱو بابا اڳتي ڪڏهن روزو نه رکنداسين.

هڪ ڀيري سچل اورنٽيئل ڪاليج لاڙڪاڻي جي پرنسپل محمد حسن صاحب جي ڪچهري ۾ وينو هوس ته مسٽر قلندر بخش بدوي جيڪو علي ٽيڪسٽائل ۾ منهنجو باس ٿي رهيو هو اچي مسٽر محمد حسن صاحب سان ملاقاتي ٿيو. ٻئي پاڻ ۾ گهرا سنگتي هئا. محمد حسن جو شاعراڻو مزاج هوندو هو. تعليمي ۽ علمي معاملات سان گڏ موسيقي ۾ به ڪيس گهڻي دلچسپي هوندي هئي. قلندر بخش بدوي ته هوئي شاعر تنهن ڪري ٻنهي جي پاڻ ۾ لڳندي هئي آئون به ايم اي سنڌي ڪري چڪو هوس ۽ محمد حسن صاحب وٽ ان خيال سان ويو هوس ته من هن جي ڪاليج ۾ سنڌي سبجيڪٽ ۾ هڪ ٻه ڪلاس وٺڻ جي ڪا گنجائش نڪري پوي. مگر هن صاحب صلاح ڏني ته توهان عبدالمنان چانڊيي صاحب سان ملو. موسيٰ آرٽس ڪاليج جي

اسٽرينٽ اسان جي ڪاليج کان گهٽي آهي تنهن ڪري ٿي سگهي ٿو ته ان ۾ تنهنجي لاءِ ليڪچرشپ جو ڪو بندوبست ٿي پئي. مهيني اڌ کان پوءِ سائين عبدالمنان سان بشير احمد شاه، مولا بخش پيٽو ۽ مان گڏجي ملاقات لاءِ وياسين. عبدالمنان چانڊيو ۽ سائين غلام الله شيخ اسان جا محترمين اساتذه ڪرامن مان هئا اسان مڙني دوست جي تعليم ۽ تربيت ۾ هنن پنهنجي ذاتي ڪاوش سان اسان جي رهبري ۽ رهنمائي ڪئي هئي. تنهن ڪري سائين منان صاحب سان مرڻ گهڙي تائين پنهنجي سڪيا جو تعلق ڳنڍيل رکيوسين. ۽ سائين غلام الله سان بشير احمد شاد ۽ محمد يوسف شيخ ۽ مان اڄ به سنڌس ڪلفٽن واري جاءِ تي ملڻ ويندا آهيون. سو ان ملاقات ۾ سائين عبدالمنان هڪ نئون ٽائيم ٽيبل تيار ڪري اسان ٽنهي لاءِ پنهنجي ڪاليج ۾ سنڌي سبجيڪٽ جا پيريڊس ونڻ جي گنجائش ڪڍي. مگر ايترو چيائين ته فنڊس محدود آهن بجيٽ جو حال پورو آهي. سو پئسي پنجڙ جي حال في الحال ڪا اميد نه رکجو باقي تجربي حاصل ڪرڻ لاءِ توهان جي لاءِ هي سٺو موقعو آهي. سو اسان به استاد محترم جو چوڻ وني الله توهار ڪئي سين پنهنجي سهولت آهر مون پنهنجي مئنيجر سليم احمد خوجي کان صبح واري شفٽ ۾ ڊيوٽي چارٽ هڪ جاءِ تي فريز ڪرايو. ۽ اهڙي ريت صبح جو ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هوس ۽ شام جو ڪالج ۾ ڪلاس وٺندو هوس. 1972ع جنوري جا ڏينهن هئا شام جو ڪاليج ۾ سائين عبدالمنان گرم چانهه جو ڍڪ پري هٿ مهٽيندي مون ڏانهن اشارو ڪندي چيو ته تون ته ٻٽي پيرا ڪراچي مان ٿي آيو آهين. پهرين فيبروري کان ڪراچي ۾ سيڪريٽري تعليم وٽ ليڪچررس لاءِ انٽرويوز ٿيڻا آهن سو تون ٽپڙ ٻڌ وڃي انٽرويو ڏي. محترم استاد جو چوڻ اکين تي رکي مون ڪراچي پهچي انٽرويوز لسٽ ۾ نالو درج ڪرايو. سنڌي سبجيڪٽ جو

انٽروويو فيبروري جي ٻئي هفتي دوران ٿيا. سيڪريٽري تعليم ڊاڪٽر قاضي ممتاز صاحب سبجيڪٽ اسپيلسٽ پينل سان گڏجي اسان جا انٽرويوز ڪيا جنهن ۾ آئون ٻہ انهن خوش نصيبن مان هڪ هوس جن کي 23 فيبروري 1973ع تي بحيثيت ليڪچرر جي ڊيوٽي جوائن ڪرڻ جا اپائنٽمينٽ آرڊر مليا ۽ ائين اهڙي طرح مان زندگي جي وري هڪ نئين موڙ تي اچي پنهنجي نئين زندگي جو آغاز ڪيو.

ليڪچرر شپ

فيبروري 1973ع تي آئون هڪ ڀيرو ڪراچي آيس. هن ڀيري وارو ڪراچي جو ڦيرو زندگي جو هڪ وڏو ڦيرو ثابت ٿيو. مان 20 فيبروري جي صبح جو ٻارهين بجي ٽيڪسي تي ڪينٽ اسٽيشن کان نيو ڪراچي روانو ٿيس. مون کي بلاڪ E5 صبا سينيما جي سامهون واري گهٽي ۾ وڃڻو هو جتي پهچڻ ۾ ڏيڍ ڪلاڪ لڳي ويو. مذڪوره بلاڪ ۾ منهنجي ڀيڻ شڪيلا رهندي هئي. گهر تي پهچي مون دروازو کڙڪايو سليم ناليِ ننڍو ٻار نڪتو جيئن هن مون کي ڏٺو، شور ڪوڪارا غلام رسول مامون آگئي، مامون آگئي چوندو گهر ۾ اندر هليو ويو، ٿورو ترسي بيگ سوڌو مان به گهر ۾ اندر داخل ٿيس ڀيڻ شڪيلا ڪلندي اچي پرسان بيٺي ڀاڻيجن ۽ ڀاڻجين وٺي ڀاڪر پائڻ شروع ڪيا. سلام دعائون حال احوال ڏنا ورتا سي ٿوري جهٽ ۾ اسان جو ڀائي صاحب افتخار احمد (جنهن کي لاڙڪاڻي گرلز اسڪول جي پرسان علي ڳڙهه بڪ اسٽور هوندو هو) به گهر ۾ داخل ٿيو. ڀائي افتخار احمد کي احوال ڏيندي مون ٻڌايو ته مون کي سنڌ گورنمينٽ طرفان ليڪچرر شپ جو آرڊر مليو آهي ۽ 23 تاريخ فيبروري تي سنڌ سيڪريٽريٽ وڃي ڊيوٽي جوائن ڪرڻي آهي. گهر جي سڀني ڀاتين سان ميل ملاقات ٿي. اسين رات جي ماني ڪائي سمهي رهياسين. ٻئي ڏينهن صبح جو ناشتو ڪري مان يارهين لڳي سنڌ سيڪريٽريٽ پهچي ويس جتي تعليم کاتي جي ايڊمنسٽريٽريشن بلاڪ ۾ سيڪشن آفيسر مراد علي نظاماڻي سان ملاقات ڪندي ڪيس اپائنٽمينٽ آرڊر پيش ڪيم. هن صاحب آرڊر ڏسي ايم اي جي ڊگري ۽ ٻيا گهربل سرٽيفڪيٽ پيش ڪرڻ لاءِ چيو. اتفاق سان منهنجا سرٽيفڪيٽ اٽيسٽڊ ٿيل ڪو نه هئا. سنڌس آفس ۾ هڪ دوست سيڪشن

آفيسر وينو هو تنهن کي چيائين يار هي پنهنجا پائر آهن اوريجنل ساڻس اٿس مهرباني ڪر هن جا سرٽيفڪيٽ ته تصديق ڪري ڏي. نظاماڻي صاحب ڊائريڪٽر ايجوڪيشن ڪراچي ڏانهن آرڊر ڪڍيو ته هن صاحب جي ڪراچي جي ڪنهن ڪاليج ۾ پوسٽنگ ڪئي وڃي. ان وقت ڪراچي جو ايجوڪيشن ڊائريڪٽر افتخار احمد انصاري صاحب هو ۽ ڊپٽي ڊائريڪٽر انصاري صاحب هوندو هو. ڊپٽي ڊائريڪٽر جو اسسٽنٽ لياري جو رهاڪو ترڪ صاحب هو جنهن وڏي عزت سان پليڪار ڪندي ڪرسي جي آڇ ڪئي ڪيس سيڪريٽريٽ جا ڪارروائي ٽيل سمورا ڪاغذ مون ڪيس هٿو هٿ ڏنا. ترڪ صاحب ڪلڻو ۽ سلڇڻو ماڻهو هو چانهه پياريائين ۽ جيتري ۾ چانهه جون چسڪيون ورتم تيسين هن پنهنجو ڪم پورو ڪندي هٿ ۾ لياري ڪاليج لاءِ جوائننگ آرڊر ڏئي چوڻ لڳو ته توهان وڃي اسان جي علائقي جي ماڻهن جي خدمت ڪريو اسان توهان سان گڏ رهنداسين.

گورنمنٽ سائنس ڪاليج لياري ان وقت ٽينري روڊ تي هڪ گرلز هاءِ اسڪول جي عمارت ۾ عارضي طور ڪوليو ويو هو. اهو ڪاليج لياري وارن جي خواهش موجب محترم ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جي ذاتي دلچسپي سان ڪوليو ويو هو. هن ڪاليج جو پهريون پرنسپل پروفيسر آف فزڪس عبدالرئوف سمون ۽ وائس پرنسپل ڪي ايس آئر هو. ستر جي ڏهاڪي ۾ لياري جا حالات سنا ۽ ماحول پرسڪون هئو ۽ گورنمنٽ لياري ڪاليج کي هڪ مثالي ڪاليج بڻائڻ لاءِ ڪراچي جي چونڊ بهترين ڪالجن مان پروفيسرس کي آڻي ڪاليج ۾ ڪنو ڪيو ويو هو. پروفيسر سمي صاحب جو نسلي طور تعلق سنڌ جي سمن سردارن جي قوم سان هو تاريخ جا پنا ٻڌائن ٿا ته سما سومرن جا ويري ها پر هن صاحب ته قرب و محبت جا پنهنجا

رشتا پهرين ڏينهن کان ئي سهڻي نموني ٻڌيندي منهنجي وڏي عزت افزائي ڪئي. چانهيون پاڻي ناشتا مسڪراهٽون ڪچهريون مطلب ته ان موقعي تي عبدالرئوف سمي وڏا ڀال ۽ ڀلايون ڪري ڇڏيون.

خدا جا پرسرار پانڌا

(رنگ بدلتا ہے آسمان کیسے کیسے) منهنجي زندگي جو هي زمانو هڪ انقلابي زمانو هو ڪجهه ڏينهن اڳ آئون وارپ ٽٽنگ مشين آپريٽر هوس ۽ ڪپڙي جي صنعت ۽ ڪارخانيداري ماحول ۾ پنهنجي جواني جا سڄا سارا ڏهه سال نذر ڪري زندگي جي ڪتاب جو هڪ باب نپي زندگي جي ٻئي باب جو پهريون ورق ورائي رهيو هوس. ڪراچي ۾ منهنجي رهائش جا ٽي چار ڏينهن ڀيڻ شڪيلا جي گهر ۾ بسر ٿيا. شڪيلا ڀيڻ اسان جي پوري ڪٽنب لاءِ هڪ بهترين آئيڊل ڪردار هوندي هئي. منهنجي والده کي امان سڏيندي هئي ۽ اهو رشتو ڪراچي لڏي اچڻ کان پوءِ به پلي پت قائم رکيو آئي. ۽ مرڻ گهڙي تائين پنهنجا ناتا نڀائيندي آئي. پاڻ متقي ۽ پرهيزگار خاتون هئي. ورهاڱي کان پوءِ پنهنجي خاندان سان هندوستان کان لڏي آيل هئي. سندس تعلق علم و تهذيب جي گهر علي ڳڙهه سان هو ۽ علي ڳڙهه ۾ ئي ڄائي هئي. سندس مڙس افتخار احمد جو تعلق به علي ڳڙهه سان هو. هندوستان مان لڏي آيلن مان ڪي ڪي مڪڻ ماڻهون به هئا. افتخار احمد اهڙن ماڻهن مان هڪ هئو. سدائين مسڪرائيندو رهندو هو. شريف النفس پڪو نمازي ۽ متقي انسان هو. لاڙڪاڻي علي گوهر آباد ۾ هن جو گهر ۽ اسان جو گهر هڪ ٻئي جي آمهون سامهون هوندا هئا. رڳو وچ ۾ پنجن ڇهن فٽن جي گهٽي جو فرق هوندو هو. ڀيڻ شڪيلا جي منهنجي ڀيڻ ۽ مون سان گهڻي محبت هوندي هئي. جڏهن گهر ۾ ماني پچائيندي يا تيار ڪندي هئي ته اسان ڀيڻ ڀاءَ کي گهران سڏي ماني کارائيندي هئي. هي بختاور مائي امير گهراڻي جي هئي مگر رشتا ڇاڪاڻ ته آسمان تي جڙندا آهن. هر انسان جو مقدر به پنهنجو پنهنجو هوندو آهي. قسمت سانگي هن جي شادي غريب گهراڻي ۾ ٿي

هئي. سندس مڙس افتخار احمد جون معاشي حالتون ڪي قدر ڪمزور هيون. لاڙڪاڻي ۾ رهائش دوران سندس ساهراڻي گهر وارا ڪجھ نہ ڪجھ هن جي مدد ڪندا رهندا هئا. شڪيلا جنهن گهر ۾ رهندي هئي سو سنڌي هندن جو ترڪ ڪيل گهر هو. ان گهٽي وارن گهرن ۾ اڪثر نندڙيون ڪهيون هيون. جن مان گهر جي استعمال لاءِ پاڻي هٿن سان ڪڍڻو پوندو هو. پاڻي ڪڍڻ دوران جڏهن بہ سندس بالٽي کهي ۾ ڪري پوندي هئي تڏهن اها ڏيوٽي منهنجي هوندي هئي تہ کهي ۾ لهي ڪيس بالٽي ڪڍي ڏيان. شڪيلا جي والد محترم ۽ پائرن جو هندوستان ۾ وڏو ڪتب فروشي جو ڪاروبار هو. لڏ پلاڻ سبب پاڪستان آيا تہ سکر سنڌ ۾ اچي ساڳيو ڌنڌو اختيار ڪيائون. نيم ڪي چاڙهي تي هول سيل ۽ رٽيل اگهن جو علي ڳڙھ ڪتاب گهر انهن جو هئو جتان هو سموري سنڌ ۾ ڪتاب سپلاءِ ڪندا هئا.

ستر واري ڏهاڪي ۾ افتخار ڀائي مهاجرن سنڌين جي وچ ۾ وڌندڙ ڪشيدگي سبب لاڙڪاڻو ڇڏي اچي نيو ڪراچي ويٺو. ڪجھ ڏينهن افتخار ڀائي جي گهر ۾ رهڻ کان پوءِ مان انهن کي الوداع چئي پنهنجي پراڻي پاڙي شير شاھ جو رخ ڪيو. جتي مل ۽ ڪارخانن سان تعلق رکندڙ دوستن سان منهنجي چڱي ڏيٺ وائٺ هئي. شير شاھ ۾ اچي مون علي ٽيڪسٽائيل ملز واري ماسٽر ولي محمد جي نندي ڀاءُ خوشي محمد جي پڇا ڪئي مگر معلوم ٿيو تہ هو سعودي عرب هليو ويو آهي. ان کان پوءِ وري ٻي دوست ماسٽر شفيع محمد جي نندي ڀاءَ جو وجي در ڪڙڪايم. اهو دوست گهر ۾ موجود هو. ملي حال احوال ڪيائين ماني جو ٽائم هو همراھ هٿ ڌوئاري کٽ تي ويهاريو. ماني کائڻ کان پوءِ مون ڪيس ماجرا ٻڌائي تہ مان ڪجھ ڏينهن هتي رهڻ چاهيان ٿو. جي مسواڙ تي ڪو گهر ملي پوي تہ ڏاڍو سنو چيائين ڪا ڳالھ ئي ناهي هي گهر تهنجو

آ جيستائين دل گهرئي رهيو پيو هج. هي مزدور طبقي جا ماڻهو ٻہ خدا جا پراسرار بندا هوندا آهن. خاص طور تي ڪارخانيداري ماحول ۾ مان جتي انتهائي ڏکين ۽ ڏک ڀرين حالتن ۾ انهن جي قريب ويو آهيان تہ انهن کي ڪرو، سچو، ايثار ۽ سون ورني دل جو مالڪ ڏٺو اٿم. گهرن ۾ ڏک ڏولارا، ٻار بک تي، اٽي جا ڪنستر خالي، لٽي ڪپڙي جي محرومي، زالن ٻارن جا پير اگهاڙا گهر ۾ ڪجهہ ڪُجهہ نہ ڀُڳنو ندارد مگر غريب مزدور جي در تي جڏهن بہ ڪو مزدور ڀاءُ ڪهي ايندو آهي تہ هو قرض وٺي بہ ان جا يار و مددگار ٿي بيهندا آهن. ان سلسلي ۾ مزدورن جي هڪ ٽولي جي ڪهاڻي ياد اچي ٿي تہ لاڙڪاڻي ۾ ٽريڊ يونين ازم ڪڙو ڪرڻ جي پاداش ۾ ڪنهن بهاني سان مون کي نوڪري مان ڪڍيو ويو. مون ڪان پوءِ صاحب خان شيخ کي بہ اهو چئي نوڪري تان جواب مليو تہ: ”پہلے تیرے موں میں زبان نھیں ہوتی تھی اب جو بھی تو بولتا ہے یے تیری زبان سے غلام رسول بولتا ہے۔“

ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ صاحب خان شيخ ڪوٽڙي حيدرآباد وجي سنڌ ٽيڪسٽائل ملز ۾ نوڪري هٿ ڪئي هئي. ٻن مهينن ڪان پوءِ هن منهنجي لاءِ بہ آپريٽر جي جاءِ جو بندوبست ڪيو.ستت ئي مان حيدرآباد حالي روڊ تي چوڙيگرن واري بستي ۾ ساڻس وجي مليس. ان بستي ۾ ڀرين ڏينهن ئي جنهن حالت ۾ مون مزدورن کي دکدائڪ حالت ۾ سمهندي ڏٺو تہ منهنجو روح صفا ڪنبي ويو. رات جي پهر ۾ سنگت جا سڀ مزدور ڪٺا ٿيا تہ هڪ ننڍي دڪان جيتري ڪمري ۾ وڏي ڪچهري ۽ ڪل يوگ جو هڪ ماحول برپا ٿي ويو. ٺهڪڙا، موج مستي، اوڀاريون ۽ لهنواريون ڳالهيون ۽ حال احوال شروع ٿي ويا ان سمي ائين پئي لڳو جڻ هنن همراهن کي ڪنهن قسم جو ڪو ڏک درد يا زماني جو ڪو غم آهي ئي ڪو نہ. مسجد جا بہ دڪان هنن جو گهر هو جنهن ۾ هينان سوڙيون ۽ مٿان رليون وڇايل

هيون ۽ انهن جي پاسن کان سندن سامان جا بيگ رکيل هئا. گرمي جي موسم هئي ڪمرن جا در کليل هئا مون کي استاد سمجهي اندرين پاسي مسجد جي پيٽ سان لڳ سمهڻ لاءِ جاءِ ڏنائون ۽ باقي جيڪي ٽي ڄڻا پرپاسي ۾ ستا هئا انهن جا پير ڪمري جي چانئٺ کان ٻاهر گهٽي ۾ پيا ڏيکارجن. مگر ڏهن منٽن جي گذرڻ کان پوءِ همراهن جا کهونگهرا پيا لڳن. مون انهن مزدورن ۾ ڪمال درجي جي محبت ۽ ڪمال درجي جو ايثار ڏٺو خدا جي انهن پراسرار ٻانهن جون ڳالهيون وسريون نٿيون وسرن.

شير شاهه ۾ منهنجو ميزبان محمد علي هو. جيڪو پنجاب جي ڪنهن مضافاتي ڳوٺ جو رهاڪو هو. سندس وڏو ڀاءُ محمد شفيع لاڙڪاڻي ۾ نور ٽيڪسٽائل ۾ ماسٽر جي عهدي تي ڪم ڪري رهيو هو. ٻنهي ڀائرن جي وچ ۾ روين ۽ روش ۾ زمين آسمان جو فرق هو. جڏهن مان هن وٽ رهڻ آيو هوس ته ڪيس ان ڳالهه جي چڱي طرح ڄاڻ هئي ته سندس وڏو ڀاءُ مون کي پسند ناهي ڪندو. ان ڪان سواءِ اسان ٻنهي جي وچ ۾ لساني ۽ نسلي تفاوت پڻ موجود هو پوءِ به هن پنهنجي ٻچن سان مون کي پنهنجي گهر ۾ رهائش مهيا ڪئي ۽ مون سان اهڙيون ڀلايون ۽ ڀال ڪيا جهڙا ڪوئي فرشتو ئي ڪري سگهي ٿو. ٻئي ڏينهن نيرن کان اڳ محمد علي مون کي وهنجڻ جو چئي گهر جي غسل خاني ڏانهن وٺي ويو. جيستائين آئون وهنجي ٻاهر نڪتس تستائين هن آڳر ۾ رکيل کٽ تي نيرن ڪرڻ لاءِ دسترخوان وڇايو. مون ڏٺو ته آڳر ۾ هڪ پاسي سندس گهر واري ناشتو پئي تيار ڪري. هو خاتون تئي چاڙهيو ويٺي هئي جنهن ۾ اُڦراٽا تَڦي پئي وجهندي وئي. مون کي علي محمد مسڪرائيندي پنجابي زبان ۾ چيو. تنهنجي ڀاڀي اڄ سچي گيهه ۾ پراٺا پئي پچائي. مون چيو مانس ته ڀائو اها تڪليف ڇو،

ورايو تہ اَمان پنجاب کان آئي آهي ۽ پاڻ سان اصلي گيهہ جو ٽين ڪٽي آئي آ. سو هاڻي نہ ڪپائينداسين تہ وري ڪڏهن ڪپائينداسين. سندس والده سان منهنجي اڳ ۾ لاڙڪاڻي ۾ ملاقات ٿيل هئي هوءَ انتهائي سادي ڳوناڻي نيڪ ۽ ديندار خاتون هئي. بهرحال اڦراٽن سان گڏ ڍُڍي جي لسي هئي بس منهنجون تہ پنجئي آڱريون گيهہ ۾ هيون. نيرن ڪرڻ کان پوءِ آئون محمد علي کان موڪلائي پنهنجي ڊيوٽي ڏيڻ لياري ڪاليج هليو ويس. منجهند جي ماني مون ڪاليج جي ويجهو لي مارڪيٽ تي هڪ هوٽل تي ڪاڍي. شام جو گهر اچي اوطاق تي آرام ڪيم رات جي ماني ڪائي محمد علي مون کي پنهنجو ڪارخانو گهمائڻ لاءِ وٺي ويو جيڪو شير شاهہ ۾ ئي هن جي رهائش کان فرلانگ ڪن پري مين روڊ تي هو. محمد علي ان ڪارخاني ۾ ويونگ ماسٽر هو. جتي هن پنهنجي سيڪشن جي مشينن جي چال ۽ پراڊڪشن چيڪ ڪئي. مشين آپريٽرس کان حال احوال وٺي انهن کي ڪم جون پارتون ڪري. چوڻ لڳو اچ تہ هاڻي فلم ٽا هلي ڏسون. شير شاهہ ۾ ڪارخانن جي وچ ۾ سينيما هئي جنهن ۾ اڪثر پنجابي فلمون لڳنديون هيون. فلم ڏسي رات جو ٻارهين بجي وري ڪارخاني جو چڪر لڳائي اچي گهر آرامي ٿياسين. موڪل جي ڏينهن محمد علي مون کي صدر بوهري بازار گهمائڻ لاءِ وٺي ويو جتان هن کي ڪي ضروري شيون کپنديون هيون، جن جي خريداري ڪرڻ کان پوءِ هن مون کي صدر جون سينيمائون ڏيکاري هوٽلن تي ڪيڪ پيس ۽ سموسا وغيره کارايا. ڪوشش ڪندي مون ڪٽي پئسن ڏيڻ جي ڪائنس اجازت پئي گهري تہ ائين چئي منع ٿي ڪيائين تہ توهان منهنجا مهمان آهيو توهان کي پگهار ملي تہ پوءِ توهان خرچ ڪجو.

انهن ڏينهن دائود انجنيئرنگ ڪاليج ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي موضوع تي ايجوڪيشن ڊپارٽمينٽ طرفان

فنڪشن ٿي رهيا هئا. ايران کان قاضي نبي بخش مقالو پڙهڻ لاءِ مدعو هو. هن فنڪشن جا انتظامات اسان جي ڪاليج جي پرنسپل عبدالرئوف سمي کي ڪرڻا هئا سو مون کي ٻه چيو هئائين ته اڄ وارو فنڪشن ضرور اٽينڊ ڪجانءِ، مان شام جو ڇهين سنيري دائود ڪاليج پهتس. محترم قاضي نبي بخش قرآن فهمي جي موضوع تي رب سائين جي سهڻن نالن مان المصور کي پنهنجو موضوع بڻائيندي سير حاصل خطاب ڪيو. ٻين عالمن آرٽ و سائنس تي فهم و فراست ڀريون تقريرون ڪيون. پر مان جيئن فنڪشن کان ٻاهر نڪري ڪاليج جي دروازي وٽ پهتس ته پنيان آواز آيو مائٽ، منهن ورائي ڏٺم ته لاڙڪاڻي جو دوست انسٽرڪٽر عبدالغفار سومرو سامهون بيٺو هو. چوڻ لڳو مائٽ تون هتي ڪيئن، جواب ڏنو مانس ته مان هتي لياري ڪاليج ۾ ليڪچرر مقرر ٿيو آهيان. پڇيائين ڪٿي ٿو رهين وراڻيو مانس ته شير شاهه ۾. مائٽ ڀوڳ نه ڪر. چيو مانس نه ادا ڀوڳ جو ڪندس نيٺ ڀاڪر ڀري اين اي ڊي انجنيئرنگ ڪاليج جي هاسٽل ۾ آڻي ڪڍيائين. حال احوال هلن ئي پيا ته چوڻ لڳو مائٽ اٿ ته هلي ماني کائون. ائين چئي پنهنجي هاسٽل جي ميس ۾ وٺي آيو. ماني کائڻ کان پوءِ چوڻ لڳو مائٽ اڄ ته توکي تنهنجي دوست سعيد احمد وارثي سان ملايان. مسٽر سعيد وارثي ميونسپل هائي اسڪول ۾ مون کان هڪ سال سينيئر هو ۽ جڏهن ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين ته هو ڪامرس سيڪشن جو شاگرد هو پر سنگت جي لحاظ کان هڪ ئي گروپ جا هئاسين. ان وقت هو اين اي ڊي ڪاليج جي فنانس سيڪشن ۾ فنانس آفيسر هو ۽ سيوا ڪنج هاسٽل جي وارڊنشپ به وٽس هئي. مسٽر عبدالغفار ان جي سامهون چيو ته مائٽ سياڻي سامان کڻي اچي مون سان گڏ رهه. انڌو گهري هڪ اک جي ٻه اکيون ملنس ته ان کي ٻيو ڇا گهرجي. رات جو گهر پهتس ته محمد علي دير سان

اچڻ جو سبب پڇيو. مون ڪيس سربستو قصو ٻڌايو ۽ اهو بہ ٻڌايو تہ سياڻي آئون سيوا ڪنج هاسٽل ۾ شفٽ ٿيندس. تنهنجي دعا سان چانس ملي آهي سو مهرباني ڪري خوشي سان اجازت ڏجائن. وراڻيو تہ مون تنهنجي وڃڻ جي دعا ڪو نہ ڪئي آهي منهنجي دل چوي ٿي تہ تون مون وٽ رهيو پيو هج پر جي توکي سهولت ملي ٿي ۽ تنهنجو ڪاليج بہ اتان ويجهو پوندو تہ پوءِ آئون توکي منع نہ ڪندس.

سيوا ڪنج هاسٽل

سيوا ڪنج، برنس روڊ، آرام باغ ڪراچي جي هڪ ئي علائقي جا هي ٽي نالا آهن نہ جدا جدا مگر هڪ ٻئي سان ڳنڍيل آهن. سيوا ڪنج شاهاڻي گروپ وارن جي عمارت آهي. آرام باغ جيڪو ورهاڱي کان اڳ رام باغ نالي سان مشهور هوندو هو تنهنجي پراڻي رام باغ روڊ جي ڪنڊ تي گانڌي چونڪ تي پراڻي برٽش ڪائونسل لائبريري جي بلڊنگ آهي. هاڻي ورهاڱي کان پوءِ گانڌي چونڪ کي پاڪستان چوڪ سڏجي ٿو. تنهن جي اوپر ۾ ڪارنر تي آرام باغ مسجد جي سامهون سيوا ڪنج بلڊنگ آهي جيڪا ستر واري ڏهاڪي ۾ اين اي ڊي ڪاليج جي هاسٽل هوندي هئي تنهن ۾ آئون پنهنجي دوستن جي تعاون سان 1973ع ۾ ڪراچيءَ ۾ اچي رهڻ لڳس. ڏسجي تہ منهنجي زندگي جون هي سونهري گهڙيون هيون. زندگي جون جيڪي چار گهڙيون مون هتي گذاريون سي ڪنهن پل وسرن نٿيون شايد اڪيون ڀوڻڻ تائين نہ وسرن. هن زماني ۾ زندگي ۾ ڪجهہ آسانيون پيدا ٿيون هيون. زندگي ۾ ٿورو لطف پيدا ٿيو هو ۽ مون کي قدر سک جو ساهہ کنيو هو. ڪارخانداري ۽ مزدوري واري زماني جي پگهار جي مقابلي ۾ هاڻي منهنجي پگهار چار ياڳا وڌي چڪي هئي. تن بدن ۾ نئون روح پرجي ويو هو. هاڻي آئون پنهنجي گهر والده کي اڳ کان ٻيڻا پيسا موڪلڻ جي قابل ٿي چڪو هوس. والده جيڪي دعائون ڪندي هئي اهي دل ۾ محسوس ٿينديون هيون. سيوا ڪنج ۾ رهائش دوران وڏي سهولت اها هئي تہ ڪاليج اچڻ وڃڻ وارو فاصلو هاڻي پهريان کان اڌ ٿي چڪو هو. ان کان سواءِ هن صاف سهڻي ۽ خوبصورت علائقي جي زندگي خوشگوار، پر رونق ۽ رمق سان پرپور هئي. بهترين روڊ رستا، چوڏاري خوشگوار ماحول ۽ اوسي پاسي

سهڻيون قديم ۽ تاريخي عمارتون جن جا بنياد ٽيگور جهڙي شخصيت رکيا هئا. اهڙين سهڻين عمارتن ۾ برٽش ڪائونسل لائبريري جيڪا ڪنهن زماني ۾ اسڪول آف آرٽس جي عمارت هئي. ان جي پرپاسي ۾ آرام باغ جهڙا تاريخي باغ باغيچا، پاڙي ۾ منا رام هاسٽل جي عمارت جيڪا ان وقت اين اي ڊي ڪاليج جي هاسٽل هئي. وري ان جي سامهون ڊي جي سنڌ ڪاليج جي پر شڪوه گلابي پٿرن سان جڙيل تاريخي عمارت. پرسان قديم تاريخي هندو جيم خاني جي سهڻي عمارت، سامهون گوئٽي انسٽيٽيوٽ وري ان جي سامهون آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان پاڙي ۾ ڊائريڪٽوريٽ، هاسٽل لڳ سيڪريٽريٽ ان کان سواءِ سنڌ جي تاريخي خوبصورت سنڌ اسيمبلي بلڊنگ بس هن سحر انگيز علائقي ۾ رهندي منهنجا ته ٻئي چڪا ٻارنهن ٿي پيا هئا. ڪن انتظامي معاملن جي ڪري سيوا ڪنج هاسٽل جي ميس ڪي ڪجهه ڏينهن لاءِ بند رکيو ويو هو. پوءِ به ڪنهن کي ڪا پرواهه ڪا نه هئي. هاسٽل جي هيٺان چند قدمن تي پاڪستان چونڪ هو. جنهن جي چئو ڦير سڄو سارو هوٽلن جو ماحول هو. چانهه جا ننڍا وڏا هوٽل، نان نهاري ۽ پاون جا عمده مرڪز. بهترين مٽن ڪڙهائي، پنجاب لسي هائوس، فريسڪو بيڪري ۽ سويٽمارٽ، بنگالي مشتي مُک مناين جو دڪان برنس روڊ جا مشهور ڏاڍي وارا گولا ڪباب، قورمان قوفتا پڳل گوشت ۽ گرلڊ مٽن چاپون مطلب ته هتي هر وقت سڄي علائقي ۾ عمدن کاڌن جي خوشبو پکڙيل هوندي هئي.

منهنجو نيم هوندو هو ته صبح جو وهنجي سنهجي تيار ٿي پنجاب لسي هائوس تي فروٽ بن سان لسي جي گلاس سان نيرن ڪري ڪاليج روانو ٿي ويندو هوس. جواني جا ڏينهن هئا پنڌ ڪرڻ ۾ لطف ايندو هو. ان کان سواءِ گهمندي ڦرندي نوان پراڻا پاڙا، بازارون، عمارتون، اسڪولن ۽ ڪاليجن جون

عمارتون وغيره ڏسندو ڪاليج پهچندو هوس. ان وقت اڪثر جيڪو آئون رستو وٺندو هوس سو سيوا ڪنج کان سائين اياز حسين قادري جي گهر جي پاسي کان نڪري ميان عبدالوهاب شيخ (برادرم بهاو الدين شيخ ۽ عبدالستار شيخ) جي فليٽ کان ٿيپي بندر روڊ لتاڙي ڊائو ميڊيڪل ڪاليج جي بلڊنگ جي ڪنڊ تي حبيب بينڪ ۾ ايندو هوس جنهن ۾ منهنجو بينڪ اڪائونٽ هوندو هو. ان جي اندرين پاسي کان هڪ دروازو هوندو هئو جيڪو اندران ئي ڊائو ميڊيڪل ڪاليج ۾ ڪلندر هو. اتان نڪري سول اسپتال جون جهونيون گلابي پٿرن واريون عمارتون ڏسندو ايمرجنسي وارڊ واري دروازي کان نڪري چاند بي بي روڊ تي پراڻي سنڌ يونيورسٽي بلڊنگ (موجوده ڪراچي ڪاليج چاند بي بي) کي ٽڪيندو وفاقي اردو ڪاليج کان گذري پيم پوره سومرن جي محلي ۾ داخل ٿيندو هو. هن علائقي جي منهنجي پان خور مائٽن جون مڪراڻين جهڙيون شڪليون واڇيندو وجي ڪمپار پاڙو ڪٽندو هوس. اتان اڳتي وجي ٻه ٽي گهڙيون ڪراچي جي مشهور سنڌي آرٽس پينٽر گل محمد ڪتري جي دڪان تي هن جي شاهڪارن تي طاعرانا نگاهه ڦيري لي مارڪيٽ جي چونڪ تي پهچندو هوس. واه ڇا منظر هوندو هو ان وقت ان چئو واٽي جو، ٽاور کان نيپئر روڊ ڏئي ايندڙ ٽرام جي وڄندڙ گهنٽي، ته روح جون تارون ڇيڙي ڇڏيندي هئي. هن چوراهي تي اچي تقريبن ٽرام خالي ٿي ويندي هئي. هڪ ٻه مسافر جنهن کي اڳتي وڃي چاڪي واڙي لهڻو هوندو هو سي وڃي باقي بچندا هئا. منهنجو ٽرام جو سفر اتان شروع ٿيندو هو جيڪو ٿورو اڳتي وڃي سنڌي ميڊيم سيڪنڊري اسڪول چاڪي واڙي جي آخري اسٽاپ تي ختم ٿيندو هو. ٽرام جي ان آخري اسٽاپ جي آمهون سامهون ٻه گهٽيون هونديون هيون جيڪي منهنجي ڪاليج جي

دروازي تائين پهچڻ لاءِ شارٽڪٽ هونديون هيون انهن مان هڪ هئي گل محمد لين ۽ ٻيو هئي حميد لين.

مان اڪثر گل محمد لين مان لنگهي ڪاليج ويندو هوس. اهي گهٽيون لياري ڪوارٽرس جون مشهور ۽ معروف ڳليون آهن جتي لياري جي ماڻهن جو واضح ۽ سهڻو ڪلچر نظر ايندو هو. ان سان لڳو لڳ ٽينري روڊ آهي مگر اتي اڇي اهو سمورو علائقو چاڪي واڙو سڏجي ٿو. ارد گرد ننڍا وڏا اسڪول، چانهه جا ڪارنر هوٽل، پان، ٻيڙيون مانديون ۽ ميڊيڪل اسٽور آهن. پاڙي جو اهو ئي ٽڪرو آهي جتي اصل مڪراڻي بلوچي ۽ لاسي سنڌي گاڏڙ ڪلچر ۽ ماحول نظر ايندو. ڪنهن زماني ۾ اهڙي ماحول جي پس منظر ۾ ڪنهن ڪارنر هوٽل تي ويهي يا پنهنجي اسڪول جي رستي تي ايندي ويندي محترم اياز حسين قادري پنهنجي مشهور ڪهاڻي بلو دادا جو پلاٽ تيار ڪري هڪ لازوال ڪهاڻي تخليق ڪئي هئي جيڪا جديد سنڌي ادب جي ڪهاڻين جي شروعاتي ڪهاڻين مان هڪ هئي.

ٽرام جو آخري اسٽاپ چاڪي واڙو

ٽرام جي آخري اسٽاپ چاڪي واڙي تان لهي مان اڪثر گل محمد لين مان لنگهي لياري ڪاليج پهچندو هوس. لياري چاڪي واڙي جي پاڙي جي گهٽين گهيرن مان ايندي ويندي ماڻهون مون کان اڪثر سوال ڪندا هئا ته بابا هي ڪالا نانگ ۽ ان جي شاگرد مافيا جو علائقو آهي توکي ايندي ويندي پيئو نٿو ٿئي. خود انهن گهٽين جا باشندا جن ۾ عورتون به شامل هونديون هيون ڪڏهن ڪڏهن روڪي اهڙي قسم جو سوال ڪنديون هيون ڪين منهنجو، اهوئي جواب هوندو هو ته مان هڪ استاد آهيان ۽ هر قوم پنهنجي استادن جي عزت ڪندي آهي. مڪراڻي هجي، لاسي چاهي بلوچ سڀ اسان هڪ قوم جا فرد آهيون ۽ مون کي خبر آهي سيئي استاد جي عزت ڪندا آهن تنهنڪري مون کي هتي گهمندي يا ايندي ويندي ڪو خوف يا خطرو محسوس نه ٿيندو آهي. هنن علائقن جا اڪثر وڏي عمر جا ماڻهون جن جو تعلق ڪٽي کهڙي به گروپ يا قوم سان هوندو هو سڀ سنڌي ڳالهائيندا هئا ۽ سنڌين جي عزت ڪندا هئا. لياري گورنمنٽ سائنس ڪاليج پهچڻ لاءِ جيڪي به رستا وڃي ويندو هوس تن جو رومانٽڪ ماحول اڄ سوڌو اکين اڳيان ڦري ٿو. جميلان اسٽريٽ جنهن تي ورهاڱي کان اڳ، مشهور سنڌي جميلان ٿيٽر ۽ معروف ڊراميٽڪ سوسائٽيون هونديون هيون جيڪي شام کان رات دير تائين آغا حشر ڪاشميري ۽ ٻين معروف ليکڪن جا دلچسپ ڊراما ۽ کيل رچائينديون هيون.

مولوي مسافر خاني جي پويان ويندڙ گهٽي سڄي هٽ تي مڙي شوساڏناڻين جي گهرن کان جميلان ٿيٽر ڏي ويندي هئي. وري جناح روڊ وٽان جوبلي سينيما کان ويندڙ جميلان

اسٽريٽ قديم يهودين جي عبادتگاهه سينيگاگ ڏانهن ويندي هئي. ان جاءِ تي شروع ۾ پراڻن سينيما گهرن جو هڪ گروپ هوندو هو جن مان گوڊين، جوبلي ۽ ناز سينيما مشهور هيون. انهن سينيما گهرن ۽ ارد گرد جي ٿيٽريڪل ماحول ۾ جيڪي جهونا ماڻهو هندوستان ۽ پاڪستان جي ورهاست کان اڳي رهندا هئا ۽ لطف اندوز ٿيندا هئا انهن مان جيڪڏهن ڪو جيئرو هوندو ته ان کان ان زماني جي حسين رومانٽڪ يادگيرين ۽ ماحول معاشرت ۽ سماجي زندگيءَ جو احوال وٺي ميڊيا تي آڻجي ۽ ان کي ڪتابي صورت ڏجي ته جيئن اسان جو هڪ تاريخي سماجي ۽ ثقافتي ورثو محفوظ ٿي سگهي.

ورهاڱي کان اڳ ڪراچي جي ان پاڙي ۾ رومانٽڪ ماحول ۾ شوساڌاڻين جي گهر ۾ 1941ع ۾ هڪ ڇوڪريءَ جنم ورتو هو. سندس پتا ان جو نالو ساڌنا رکيو هو. هند ۽ سنڌ ۾ وريون پوڻ کان پوءِ جڏهن هي سنڌي هندو خاندان ڀارت لڏي وڃڻ لاءِ اُسهي پيو ته ان وقت ساڌنا انن نون ورهين جي هئي. هوءَ پاڙي جي ٿيٽريڪل ۽ رومانٽڪ ماحول کان گهڻو متاثر هئي ۽ ٻاروڻ ۾ ڪراچي ۾ ئي ڊانسنگ جي تربيت وٺي چڪي هئي. هندوستان وڃي جڏهن سنڌ جي هندن سنڌ وطن کي سارينديَ اباڻا فلم ناهي هئي ته جميلان اسٽريٽ جي هن ڇوڪري ساڌنا شوساڌاڻي سنڌي فلم ۾ پنهنجو پارٽ خوب نڀايو هو. اڳتي هلي اها سنڌ ڪراچيءَ جي ڇوڪري هندستان جي مشهور ۽ رومانٽڪ اداڪارا ساڌنا سڏجڻ لڳي. سندس هيئر اسٽائل ساڌنا ڪٽ سڄي هندوستاني ۽ پاڪستاني سماج ۽ فلمي دنيا ۾ خصوصن عورتن ۾ ائين مشهور هوندي هئي جيئن مردن ۾ مشهور فلمي اداڪار جي دليپ ڪٽ. فلمي ڪريئر ۾ ساڌنا شو ساڌاڻي تي جيڪو رومانٽڪ گانو پڪچرائز ڪيو ويو هو. لگ جا گلے کے پھر یے حسین رات ہو نہ ہو، شاید پھر اس جنم میں ملاقات ہو نہ ہو۔ نہ رڳو سپر هٽ

ٿيو هو بلڪ هن ڳاني اسان جي سرحدن ۾ داخل ٿي عاشقن جي دلين ۾ اڱارا اوتي ڇڏيا هئا.

جميلان روڊ جي ان پاڙي کي رام سوامي ۽ رنڇوڙ لائن به سڏيو ويندو آهي جنهن ۾ ڳنڌر، سلاوٽ، مارواڙي، ڪڇي، پوڇپوري ۽ راجستاني قوم جا ماڻهو رهندا آهن پاڪستان ٺهڻ بعد هندوستان کان پلاڻيل مهاجر به هنن پاڙن ۾ اچي آباد ٿيا آهن. 1976ع جڏهن پراڻي حاجي ڪيمپ واري علائقي ۾ لياري سائنس ڪاليج جي نئين عمارت نهي تيار ٿي. تڏهن اسان هن نئين بلڊنگ ۾ شفٽ ٿي وياسين. ان کان اڳ آئون به پنهنجي دوست عبدالغفار سومري جي انگلينڊ اسڪالر شپ تي وڃڻ کان پوءِ فيڊرل بي ايريا ۾ شفٽ ٿي چڪو هوس. فيڊرل بي ايريا ڪريم آباد کان لارينس روڊ لاءِ B-5 بس ملندي هئي. آئون اڪثر ان بس جي ذريعي ڪاليج ايندو ويندو هوس.

ان زماني ۾ منهنجي خريداري جو مرڪز رام سوامي بازار ۾ رام سوامي ٽاور هوندو هو. هي علائقو منهنجو پسنديده هنڌ هوندو هو جتي لذيذ کاڌي جا بهترين هوٽل هوندا هئا. هنن مارواڙي هوٽلن جي چانهه توڙي ماني ارزان ۽ مزيداري هوندي هئي. هي پاڙو ڪاليج جي بلڪل قريب هئو تنهن ڪري ڪاليج کان واپسي وقت ماني جو خفو لاهيندي هتان ئي ماني کائي گهر هليو ويندو هوس. ڪراچي جي رام سوامي ۽ رنڇوڙ لائن جي پاڙن ۾ رهندڙ ماڻهون جو تعلق جيتوڻيڪ مختلف قومن ۽ ٻولين ڳالهائيندڙن سان هئو. تنهن هوندي به هنن جي لهجن ۾ هڪ جهڙائي پئي معلوم ٿيندي هئي ۽ هنن جي مزاج، سڀاءَ ۽ روين ۾ به مون کي ڪو ئي خاص فرق محسوس نه ٿيندو هو. سڀ هڪ جهڙا لڳندا هئا. شايد ان ڪري جو ڳنڌر، سلاوٽ، مارواڙي، پوڇپوري، راجستاني، ڪانياواڙي ۽ گجراتي جن جي هتي اڪثريت هئي سي تقريبن هندوستان جي هڪ ٻئي سان

ڳنڍيل صوبن سان تعلق رکندڙ هئا. جن گهٽين يا پاڙي جي حصن ۾ گڏدر ۽ سلاوٽن جي اڪثريت هوندي هئي انهن جي گهرن توڙي گهٽين ۾ اچڻ وڃڻ تمام ڏکيو ڪم هوندو هو. هنن قومن جون عورتون پاڻ کي ۽ پنهنجن گهرن کي تہ صاف سٿرو رکنديون آهن پر پنهنجي گهرن جو سمورو گند ڪچرو گهرن اڳيان گهٽين ۾ اڇلائي. پنهنجي گهرن جي دڪين تي سڄو ڏينهن وينيون قصا ڪٽينديون آهن. ڪنهن اشراف ماڻهو ويسر پل ۾ هنن جي گهٽي جو ڪو هڪ اڌ چڪر پل ۾ وڌيڪ ڏنو تہ پوءِ ان جي لاءِ ٽوپي بچائڻ مشڪل ٿي پوندو هو.

هڪ ڀيري آئون رام سوامي ٿاور ڪان کي ايم سي ورڪشاپ جي ڀنيان واري گهٽي ڏئي سنڌ يونيورسٽي جي پراڻي هاسٽل جي پٺ ۾ فائربرگيڊ اسٽيشن جي ڪوارٽن ڏانهن جاڻي ٻجهي هليو ويس چاڪاڻ جو ورڪشاپ جي ڀنين پاسي وارو وڏو گيٽ تمام قديم ۽ اينٽيڪ پيو لڳندو هو. تنهن ڪري مون کي شڪ جاڳيو تہ اتي يا تہ ڪا پراڻي مشينري پئي آهي يا پراڻيون فائر برگيڊ جون ناڪارا موٽرون ۽ ڪاٺ ڪباڙو پيل آهي. رام سوامي واري سيوريج جي نالي جي ان پاسي ڪنهن بني بشر جي اچ وڃ گهٽ هوندي هئي. جڏهن مان ان وڏي پراڻي گيٽ وٽ پهتس تہ منهنجي حيرت جي حد نہ رهي. اندر هڪ وڏي ميدان ۾ راڻي اليزبٿ جو تقريبن پندرهن ويهن فٽن جو ڌڳهو سنگ مرمر جو بت زمين تي ليٽيل رکيو هو. ان جي پر پاسي ۾ ٻيا بہ ڪيترائي پٿر ۽ ٽامي جا بوتا هڪ ٻئي جي مٿان سٽيا پيا هئا. هڪ لحاظ کان اهو سڄو سارو هڪ قومي اينٽيڪ اثاثو هو. جيڪو ماڻهن جي نظرن کان اوجهل هئو. پڇا ڳاڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيو تہ اڻويهہ سئو ستيتاليهن ۽ اٺيتاليهن دوران ڪراچي جي روڊن، رستن، سرڪاري توڙي نجي عمارتن تي جيڪي يادگار يا ميموريل بت نصب ٿيل هئا سي ميونسپل آفيس وارن

هڪ سرڪاري حڪم تي لهرائي ڪراچي ميونسپل آفس جي انهي ورڪشاپ جي بيڪيارڊ ۾ ڦٽا ڪري ڇڏيا هئا. هن وقت انهن يادگار بتن مان ڪيترا بت مهوٽا پيلس جي ميوزيم جو سينگار بڻيل آهن.

سوامي نارائڻ مندر ۾ سيواڪنج هاسٽل

ڪاليج کان واپسي تي مان بندر روڊ تي ميونسپل ڪارپوريشن جي گلابي پٿرن واري شهر جي خوبصورت عمارت کي تڪيندو سوامي نارائڻ مندر جي ونگن واري ويڪري دروازي مان اندر لنگهي هليو ويس. مندر ۾ مارواڙي، راجستاني پوڄپوري هندو، گجراتي، پٽيل ۽ سنڌي واڻيا رهندا هئا. جن جون ٻوليون ۽ لهجا هڪ ٻئي کان مختلف هئا. مندر جي چوديواري جي حصار ۾ اندر اڇبو هو ته هي هڪ مضبوط قلعو لڳندو هو. ديوار جي ٻاهران بندر روڊ واري پاسي وڏا وڏا دڪان هن وقت به موجود آهن پيپر گلي واري پاسي کان بهترين رهائشي فليٽ آهن. مندر جي اندرين ميدان ۾ پڻ ننديون وڏيون رهائشون آهن جن ۾ هڪ اڌ دڪان ۽ هڪ ڪاڏي پيتي جو هوٽل آهي. برٽش دور ۾ ئي نارائڻ مندر جي گرد وڏيون حفاظتي ديوارون ڪڙيون ڪيون ويون هيون. ان جو وڏو سبب هي هو ته مندر جي گنبد جي مٿان وڏي مٽڪي جيڏو آرائشي سون جو واس رکيل ويو هو جيڪو اڄ ڏينهن سوڌو موجود آهي. مندر ۾ اندر ميرن جي دور جون به عمارتون آهن جيڪي هن وقت نهايت خسته حالت ۾ آهن.

هڪ ڏينهن مان پنهنجي لاڙڪاڻي (دڙي محلي جو رهائشي) دوست لياري ڪاليج جي ليڪچرار مسٽر ديالداس ساڻ گڏجي انهن پراڻن فليٽن ۾ ويو هوس. اندر سنڌي هندن جو چانهه ماني جو هوٽل آهي جتي پنهنجي گهر جهڙي ماني، ڦلڪا، دال ڀاڄي ۽ پاپڙ وغيره مناسب اگهن تي ميسر آهن ۽ ساڳئي هوٽل تي چانهه سموسا، موهني ۽ اندرسا وغيره پڻ ملندا آهن جڏهن به سنگت سان سوامي نارائڻ مندر ۾ وڃڻ ٿيندو هو ته منهنجي اقتفا وڌ ۾ وڌ چانهه سموسي تي هوندي هئي. مندر ۾ هڪ پيري

اهڙو اتفاق ٿي پيو جو هڪ هندو دوست سيوا ڪنج ۾ رهندو هو ۽ پروفيسر عبدالغفار جي وجهه بعد مان ان جي ڪمري ۾ شفٽ ٿي ويو هوس. هڪ ڏينهن مان هن دوست ساڻ گڏجي شام جي سهڻي پهر ۾ مندر گهمڻ ويس. مندر جي خوبصورت ڪشادين ڏاڪن تان چڙهي جڏهن هندن جي ڳئون ماتا جي سامهون دڪي تي وينل ٻائي جي سامهون آياسين ته سيني کي قطار ۾ لڳل ڏٺو پيو. دوست پنيان ۽ مان اڳيان هوس. جڏهن مان اڌ اڳهاڙي ٻائي صاحب وٽ پهتس ته هندو دوست سان گڏ هجڻ جي ڪري مندر جي ادب و آداب کي ملحوظ خاطر رکندي مون کي ٻه قطار ۾ هلڻو پيو زالين مردين هڪ ئي قطار ۾ پئي اڳتي وڌياسين. قطار ۾ نياڻيون ڇوڪرا ٻارڙا ننڍا وڏا سڀ پنهنجو ٻڪ ٻائي جي اڳيان پيا جهلين ۽ هو وري ٿالهي ۾ رکيل وڏيل گاڏڙ ميوي مان مٺ ڀري هر هڪ جي ٻڪ ۾ پئي وجهندو ويو. پنهنجي نمبر تي پهچڻ وقت مون پنهنجي دوست ڏانهن ڪنڌ ورائي ڏٺو. هن اشاري سان چيو ٻڪ جهل، مگر جڏهن ٻائي وٽ پهتس ته بنا پرساد وٺڻ جي اڳتي وڌي ويس. منهنجو اهڙو رويو دوست کي سخت ناگوار لڳو. مندر جون ڏاڪڻيون ته هو مون سان گڏ لٿو پر ڪاوڙ ۾ تڪڙو تڪڙو منهنجي اڳيان نڪري ديدن ڪان دور خبر ناهي ڪاڏي هليو ويو. مندر جي اندران اندران گهرن جي وراڪن کا نڪري پنين پاسي خفيا دروازو جيڪو فريئر روڊ کان نڪرندو هو مان پاسي کان نڪي سيوا ڪنج هاسٽل پهتس. منهنجي ان ناشائستا حرڪت جي ڪري همراهه مون سان ڳالهائي نه پيو. ميس ۾ رات جي ماني لاءِ ميس ڏانهن هلڻ لاءِ چيومانس ته وراڻيائين توهان وجو مون کي ٻک ڪانهي. ٻئي ڏينهن گذريا همراهه چيو ”سياڻي چاچري کان منهنجو وڏو پاءُ اچي رهيو آهي. توهان سعيد احمد وارثي صاحب کي چئي پنهنجي لاءِ رهڻ جو ڪو بندوبست ڪريو.“ هن جو غضبناڪ ڪروڌ ڏسي مان ان

وقت ئي پنهنجي دوست سعيد وارثي جي ڪمري ۾ ويس. وارثي ڪمري ۾ موجود نه هو مگر ان وقت ڪمري ۾ لاڙڪاڻي جو دوست علي انورميٺو پلنگ تي ليٽيو پيو هو. ڪل ڪيڪار ڪان پوءِ ڪيس ماجرا ٻڌايم ته چوڻ لڳو ڪا ڳالهه ئي ڪانهي تون سامان ڪٽي اچ گڏجي ٿا رهون، سعيد پندرهن ڏينهن لاءِ لاڙڪاڻي ويل آهي. آيو ته وري ڪو بندوبست ٿي ويندو تون ڳڻتي نه ڪر.

هڪ ڏينهن ميس ۾ منجهند جي ماني ڪائي رهيو هوس ته لاڙڪاڻي جا ٻه دوست پنهنجي سامهون ويٺل ڏٺم. جن مان هڪ هو روشن علي ٻگهيو ۽ ٻيو دوست هئو مسرور منگي، ويجهو ٿي هڪ ٻئي جو حال احوال ورتوسين. ٻئي دلبر ماڻهو هئا. سيواڪنج ۾ هاڻي لاڙڪاڻي جي دوستن جو چڱو جٿو ٿي ويو هو. شام جو گڏ گهمڻ، چانهيون بوتلون ۽ ڪچهريون پيون هلنديون هيون. زندگي موجن مزن ۾ پئي گذري. گرمين جا ڏهاڙا هئا هڪ شام جو بشير احمد شاد لاڙڪاڻي مان اچي مون وٽ نڪتو. اسان جا ٻه موج مزن جا ڏينهن هئا سج لٿي ڪان پوءِ گڏجي هيٺ لٿاسين پاءُ ڪان پڇيم ڇا ڪائيندين چيائين يار دل ٿي چوي ته ڪراچي جي نهاري ڪائون. پاڪستان چونڪ تي پاڙي جو مشهور نهاري جو هوٽل هو. هوٽل ۾ ويهندي مون گرم نان ۽ نهاري نلي جو آرڊر ڏنو ۽ بيري کي هدايت ڪئي ته ماني مٿان ڪيرڙي جون ٻه ٽي ڊهڪٽيون ٻه ڪٽي اچي. ماني ڪائي تن من توش ڪري سنتوش ٿي ڊي جي سائنس ڪاليج وارو روڊ ڏئي برنس روڊ ڏي روانا ٿياسين ته پائو چوڻ لڳو يار سيني تي پٺسان نهاري اگاري ڪري وڌي آهي، ڇيو مانس ڳڻتي نه ڪر ان جو توڙ ٻه ڪيون ٿا. پنجن منٽن ۾ دوست کي پنجاب لسي هائوس تي آڻي ويهاريو. چيائين لسي اندر ويهي پيئنداسين. پڇيومانس مٺي پيئبي يا نمڪين پائو نمڪين جي فرمائش

ڪئي سو مون هڪ مني ۽ هڪ نمڪين لسي جو آرڊر ڏنو ۽ لسي هائوس ۾ اندر وڃي بالم تي ويناسين.

هڪ ڀيري دلبرن جو دلبر مولا بخش ڀٽو مون سان ڪراچي ملڻ آيو ياد ناهي شايد سکر ۾ ليڪچررشپ جو انٽرويو ڏنو هئائين تنهنجو رزلٽ معلوم ڪرڻ سنڌ سيڪريٽريٽ آيو هو يا ڪنهن ٻئي ڪم سان. بهرحال رات جو سيوا ڪنج جي ڪشادي ڪوٺي تي ٿڌي هير ۾ آسمان جي وسعتن هينان ويٺي ڪچهري پئي ڪسين سين ۽ ڏگهين عمارتن جا نظارا پئي ڪياسين. مگر اسان ڪي آسمان تي چانيل ڪارن ڪڪرن مسلسل خوف۾ مبتلا ڪري رکيو ته مينهن نه وسي پوي. رات خير جي لنگهي وئي. صبح جو ناشتو پاڻي ڪري لياري ڪاليج هليا وياسين. رات کان آسمان تي ڪارن ڪڪرن جو راڄ هو ڪاليج پهتاسين اسٽاف روم ۾ اڃا چانهه سموسا ڪئي مس ويناسين ته گهن گهرج سان تکو مينهن شروع ٿي ويو. ڪلاڪ اڌ اهڙي طوفاني برسات پئي جو حشر ڪري ڇڏيائين. ڪاليج مان پڄي نڪرڻو پيو. ڪاليج جي عمارت جي جنهن حصي ۾ اسان هياسين اهو ٽينري روڊ کان هيٺ کڏي ۾ هو. تنهن ڪري روڊ جو سڄو پاڻي هيناهين تي ڪاليج جي عمارت ۾ هليو آيو ۽ ٻوڙان ٻوڙ ڪري ڇڏيائين. ايتري قدر جو ڪتاب، بيگ، الماڙين جي مٿان رکي ٻاهر نڪرڻو پيو. ٽينري روڊ تان ٽيڪسي ڪري آرام باغ پهتاسين مگر برنس روڊ تي حالت اهڙي هئي جو پاڻي ڍاڪن ڪي پيو ڇُهي. مولا بخش کي چيم ته اچ ته پهريون ماني ڪائي پوءِ ٿا هاسٽل هلون. برسات اهڙي پئي هئي جو پاڻي هوٽلن اندر ڪاهي پيو هو. جنهن قورمي ۽ ڪبابن واري هوٽل ۾ ماني پئي ڪاڌي سين تنهن ۾ پاڻي پنين تائين پيو پهچي. ٻه مانيون ڪائي ڪائنس ماني گهري سي ته بيري چيو ته تنور ۾ پاڻي هليو ويو آهي ۽ تندور بند ٿي ويو آهي. مون مولا بخش کي چيو ته اٿ

هٿ ڌو تہ هلون ڪلي چوڻ لڳو هن جنهن درياھ ۾ وينا آهيون اتي ئي ٿا هن جڳ سان هٿ ڌوئون. 1973ع واري مون سون جهڙو عضبناڪ مينهن وري مون ڪراچي ۾ وسندي نہ ڏٺو.

اين. اي. ڊي ڪاليج جي سيوا ڪنج هاسٽل ۾ زندگي جو سهڻو سفر

پروفيسر عبدالغفار سومرو ۽ مان شام جو اڪثر سير سپاٽي تي نڪري ويندا هئاسي. آرٽس ڪائونسل ۾ جيڪي علمي ۽ ادبي پروگرام ٿيندا هئا يا جيڪي نمائشون لڳنديون هيون، سي ڏسڻ ويندا هئاسين. سيد غلام مصطفيٰ شاهه سابق وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي پروفيسر اياز حسين قادري جي نگراني هيٺ ڪراچي آرٽس ڪائونسل ۾ سنڌي متصوفياڻا خيالن تي مبني مقالن مضمونن ۽ مذاڪري جي نشست رکي هئي. قادري صاحب جن مون کي به چيو ، جي مضمون پڙهڻو هجي ته تياري ڪر. مون خالق ڏنو هال لائبريري ۾ وڃي ڪتابن جو مطالعو ڪري سنڌي شاعري ۾ تصوف تي پيپر تيار ڪيو هو. جيڪو صبح واري اجلاس ۾ مون پيش ڪيو هو.ياد آهي ته ڪنهن بزرگ عالم ۽ فهميدا رياض منهنجو حوصلو وڌائيندي پنهنجي تقرير ۾ به اڪر تعريف ۾ چيا هئا. اياز حسين قادري صاحب ان اجلاس جي اسٽيج جي ڪارروائي هلائي هئي. اجلاس ختم ٿيڻ بعد واپسي ۾ جڏهن گهر موٽئون پيا تڏهن سائين چتاءُ ڏيندي چيو ته تنهنجي پيپر ۾ گهڻي ڊريگهه هئي جي هوٽنگ ٿئي ها ته پوءِ؟ چيومانس سائين اڳتي اوهان کي پيپر ڏيکاري پوءِ پڙهندس.

عبدالغفار کي ميوزم ، لائبررين، ثقافت گهر ڏسڻ ۽ گهمڻ جو شوق هوندو هو. بندر روڊ اين جي وي اسڪول جي پرسان ٿياسافيڪل هال جي لائبريري ۾ سندس ڪو دوست لائبررين هو. تنهن سان ملائڻ لاءِ هو هڪ ڏينهن مون کي وٺي ويو. سندس دوست اسان جي سٺي آجيان ڪئي، ڪچهري دوران عبدالغفار جي دوست چانهن بسڪيٽ گهرايا. گفتگو دوران مون لائبررين صاحب کان لائبريري ۾ موجود سنڌي ڪتابن جي باري ۾

سوال ڪيو. انچارج صاحب جواب ۾ ورائيو ته اسان وٽ جيڪي سنڌي ٻولي ۾ ڪتاب موجود آهن سي گهڻو پراڻا آهن ۽ هاڻي انهن ڪتابن کي پڙهڻ وارو ڪير ڪونهي ۽ نه ئي ڪو اشو ڪرائي ٿو. تنهن ڪري سوسائٽي اهو فيصلو ڪيو آهي ته اهي سمورا ڪتاب ڪنهن کي ڊونيٽ ڪجن. مون انهن ڪتابن جو جائزو ورتو، معلوم ٿيو ته سمورا ڪتاب پارٽيشن کان اڳ جي هندو سنڌي ٿياسافسٽ جي ميڙي چونڊي هئي. جن ۾ رڳو مذهبي خيالن ۽ مول متن جي پرچار ڪيل پئي ڏسجي. اهڙي قسم جي ادب کي ڪنهن به لحاظ آءُ پنهنجيي ڪاليج جي لائبريري ۾ به منتقل ڪري نه پيو سگهان.

سيوا ڪنج هاسٽل ۾ ورها گي کان اڳ جو ڪتابن جو خزانو موجود هو. مسٽر عبدالغفار هڪ ڏينهن راز ۾ ايندي مون کي ٻڌايو ته مائٽ هتي هڪ وڏي ڪمري ۾ ڪتابن جا بي هنگم ڍڳ پيا آهن، چوين ته توکي ڏيکاريان. مون چيو مانس مائٽ اها وري ڪا ڳالهه پڇڻ جي ڳالهه آهي. وقت ڪڍي هو هڪ ڏينهن مون کي هاسٽل جي پهرين منزل تي وٺي ويو. ڪمري جو در ڏيکاريندي چيائين اهو در رڳو بيڪڙيل آهي ان کي رڳو هٿ هڻندين ته کلي پوندو. باقي اندر وجي ڪتاب ڏسڻ تنهنجو ڪم آهي. مون ڪائنس پڇيو پلا ٻڌاءِ ته سهي اتي رکيل ڪتاب ڪنهنجي ملڪيت آهن. ورائيو ته آهن ته شاهاڻين جا مگر آهن ڊيڊ ووڊ آهن. مون چيومانس هاڻي موٽي تا هلون، ڪنهن ڏينهن وقت ڪڍي ڏسندس. ان وقت سيوا ڪنج ۾ 99 سيڪڙو شاگرد اردو اسپيڪنگ رهندا هئا، جيڪي ڪتابن جي هن پراڻي خزاني مان لغتون ۽ ٻيا ڪم جا ڪتاب ڪڍي ويا هئا، باقي سنڌي ڪتاب جيڪي ڪنهن جي ڪم جا نه هئا اهي وجي بچيا هئا. هڪ ڏينهن وجهه وٺي مون به وجي گنگا جي پاڻي ۾ هٿ وڌا. آهستي آهستي ڪمري جو دروازو کولي اندر داخل ٿيس. اندر ڪتابن جي هڪ دنيا آباد هئي. ڪجهه لوهي

ريڪ ۾ بنا ڪنهن ترتيب جي ڪتابن جا ڍڳ پيا هئا. ڪتابن جو وڏو حصو فرش تي پکڙيو پيو هو. ايتري قدر جو فرش تي پير ڌرڻ جي جاءِ ڪانه هئي. ڪتابن جي مٿان دز مٽي ايتري چڙهيل هئي جو ڪنهن ڪتاب جو عنوان يا تفصيل پڙهڻ ڏکيو ٿي لڳو. ڪيسي مان رومال ڪڍي نڪ تي ڏئي ڪجهه ڪتابن جا عنوان پڙهيم، نيٺ معلوم اهو ٿيو ته اسي سيڪڙو ڪتاب سنڌي ۾ آهن ۽ ويهه سيڪڙو هندي ۽ گرمکي ۾ لکيل آهن. جن ۾ رامائڻ ڀڳوت، گيتا ۽ گرونانڪ صاحب جي گرو گرنٿ ۽ سک متن سان تعلق رکن ٿا. جيڪي ڪتاب سنڌي ٻولي ۾ موجود هئا، انهن جو تعلق به گهڻو ٿڌو ديومالائي ادب سان پيو لڳي. مون ڍاڪو ڪن سنڌي ڪتاب پنهنجي مطالعي لاءِ ڪنيا، پر انهن جي پڙهڻ مان ڪو لاڀ حاصل ڪري نه سگهيس. هي سڄو سارو ادب متروڪ هو ۽ سنڌي زبان ۾ به هندي لفظن جي آميزش هئي. ائين ڪٿي چئجي ته اهي هندڪي ۽ هٽڪي سنڌي ۾ لکيل ڪتاب هئا. جن کي پڙهڻ توڙي سمجهڻ مون لاءِ سنهجو ڪم نه هو.

پروفيسر اياز حسين قادري صاحب هڪ شام جو پنهنجي گهر کان پاڪستان چوڪ ڏانهن ٿي اچي رهيو هو ان وقت پروفيسر عبدالغفار سومرو ۽ مان هاسٽل جي بالڪوني ۾ هوا خوري ڪري رهيا هئاسين، جڏهن قادري صاحب بالڪوني جي ويجهو آيو ته اسان کيس سلام عرض ڪيوسين. اسان کي جواب ڏيندي چوڻ لڳو اتي ڇا پيا ڪيو. عبدلاغفار وراڻيس ته سائين ڪجهه به نه. تنهن تي چيائين واڪ ڪندا ڪيو، گيلرين ۾ بيهي وقت وڃائڻ چڱو ڪم ناهي. سائين جن کي گذارش ڪئي سي اچو مٿي چانهن جا ٻه ٽي ڍڪ گڏجي پيئون. چيائين واڪ خالي پيٽ ڪبي آهي، اسان جلدي هيٺ لهي آياسين ۽ قادري صاحب سان ڊرگهي واڪ تي ساٿس گڏ هلڻ لڳاسين. رستي ۾ قادري صاحب حال احوال وٺندو ۽ پنهنجي گفتگو ڪندو پئي هليو. هڪ موضوع

ختم ٿيو ٿئي ته ٻيو پئي شروع ڪيائون. اسان پاڪستان چونڪ ڪان مٿا رام هاسٽل پهتاسين، اتي اسان جي ملاقات اين اي ڊي ڪاليج جي پروفيسر نظام الدين شيخ (منهنجو لاڙڪاڻي جو ننڍي هوندي جو دوست) مليو جنهن سان دعا سلام ڪري اڳتي وڌي وياسين. آرٽس ڪائونسل ڪان پولو گرائونڊ اتان ڪان وري حبيب پبلڪ اسڪول جي سامهون لنگهي وڃي حاجي ڪيمپ واري علائقي ۾ پهتاسين. اهڙي طرح اسان ذري گهٽ اڌ ڪوئنس روڊ لتاڙي وياسين، قادري صاحب چيو ليٽس گو بيڪ. جڏهن واپس سيوا ڪنج پهتاسين ته ڪمري جي ڪرسي تي ڪرندي عبدالغفار چوڻ لڳو ته اڳتي قادري صاحب سان تون وڃجان.

ڪڏهن ڪڏهن مسٽر عبدالغفار ڪي ذائقيدار ۽ لذيذ ماني کائڻ جو شوق جاڳندو هو ته چوندو هو ته مائٽ اڄ ٿا هلون شڪارپوري جو چٽپٽو کائڻ. هن جي اسپيشل ماني لاجواب آهي هلي ٿا مزا ڪيون. عبدالغفار منهنجي مائٽن جو مائٽ هو ۽ عمر ۾ به مون ڪان وڏو هو ۽ وري مون ڪي قرب به وڌيڪ ڏيندو هو تنهن ڪري مان هن جي ڪا ڳالهه ٽاريندو ڪو نه هوس. بولٽن مارڪيٽ ۾ شڪارپوري سنڌي هندو جو هوٽل مشهور هوندو هو، جنهن تي سنڌي، ڪاٺياواڙي ۽ گجراتي ماڻهن جا صبح و شام هشام لڳا پيا هوندا هئا. هوٽل ۾ اڪثر اندر ويهڻ جي جاءِ ڪا نه ملندي هئي. هوٽل جي مالڪ بولٽن مارڪيٽ جي ديوار سان ڪٽون وڇائي رکيون هيون، جن ماڻهن ڪي تڪڙ هوندي هئي اهي ٻاهر ڪٽن تي ماني گهرائي ويهي کائيندا هئا. اسان به اهو ئي چاهيندا هئاسين ته شام جي وڳڙي ۾ ماني وائک ۾ ويهي کائجي. عبدالغفار ڪي هن هوٽل جو ڇيلي جو گوشت ۽ چٽپٽي واري ڀاڄي يعني مڪس ڀاڄي ۽ اسپيشل ماني پسند هئي جيڪا عام چالو ماني ڪان ٿوري وڏي ۽ اندران گيهه ۾ مکيل مزيدار هوندي هئي، جو ماڻهو ٻن جي جاءِ تي چار کائي وڃي. منهنجي پسند وري ڀينڊين جي ڀاڄي ۽ دال

هوندي هئي، جنهن ڪي بولٽن مارڪيٽ جي پٽ سان ٽيڪ ڏئي وڏي مزي سان ڪائيندا هئاسين.

منهنجا گهڻ گهريا ۽ دل گهريا دوست بشير احمد شاد ۽ محمد يوسف شيخ هميشہ ان تاڪ ۾ هوندا ها تہ اسان سيني جو ڪنهن بہ طرح تعليم ۾ قدم اڳتي هجي. سنڌ جي اعلي تعليم جي مقتدر اداري سنڌ يونيورسٽي ۾ ايم فل جي ڊگري پروگرام جو آغاز ٿي چڪو هو. محمد يوسف شيخ ان وقت سنڌ يونيورسٽي مان تعليم مڪمل ڪري حيدرآباد جي هڪ نجي ڪاليج ۾ ليڪچرار جا فرائض سرانجام ڏئي رهيو هو. تنهن اسان کي اطلاع ڏيندي هوشيار ڪيو تہ ايم فل ڪرڻ لاءِ سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا حاصل ڪيو. پياري دوست بشير احمد مون کي هوشيار ونائيندي ايم فل جو فارم گهرائڻ لاءِ چيو. ڪجھ مهنيا گذريا تہ دوست محمد يوسف جي طرفان ٻيو اطلاع آيو تہ هاڻي سنڌ يونيورسٽي ۾ پي ايچ ڊي لاءِ سڌو سنئون بہ رجسٽريشن ڪرائي سگهجهي ٿي اهڙي خبر ٻڌي بشير احمد ۽ مان پي ايچ ڊي ۾ داخلا وٺڻ جي جستجو ۾ لڳي وياسين . پي ايچ ڊي جي سلسلي ۾ پنهنجي متوقع مقالن جا سنيپسز ۽ وچور تيار ڪري ايم فل۽ پي ايچ ڊي لاءِ سنڌ يونيورسٽي جي طرفان تازو مقرر ٿيل پروفيسر عبدالمجيد ميمڻ صاحب کي اپروول لاءِ پنهنجا عنوان ڏيکارياسين ۽ ڪيس چيوسين تہ هو سنڌيونيورسٽي ۾ اسان کي داخلا وٺي ڏيڻ ۾ اسان جي مدد ۽ معاونت ڪري، پر ان پهرئين جدوجهد واري مهم ۾ ڪنهن سبب اسان ٻئي ڪامياب نہ ٿي سگهياسين، مگر اسان پنهنجي جستجو جاري رکندي ٻين اسڪالرس ڏانهن واجهائڻ شروع ڪيوسين ، جن کي سنڌ يونيورسٽي اهڙي مقصد لاءِ ضلعي لاڙڪاڻي ۾ اختيارات تفويض ڪيا هئا. ان سلسلي ۾ وري نئين سر قدم وڌائيندي اسان ٻنهي دوستن پنهنجي موضوع جي منظوري لاءِ لاڙڪاڻي جي ڏاهي پروفيسر عبدالڪريم سنديلي سان

ملاقات ڪئي سين. ڊاڪٽر صاحب اسان جي موضوع جا وچور ۽ تيار ڪيل سنسپيز کي دل جمعي سان پڙهيو ۽ غور ڪيو ۽ اسان کي ڪڙي تي ڪير پياريندي خاطري ڏياري ته انشاءَ الله توهان کي جلد تياري ڪرائبي،پر اهو به چيائين ته ڪجهه مصروفيتون آهن انهن مان جند ڇڏايان ته توهان جو عرضيون يونيورسٽي آف سنڌ کي سفارش لاءِ موڪلي ڏيندس. ساڳئي هفتي بشير احمد ۽ مان لاڙڪاڻي ٽائون هال ۾ خادم حسين شاهه ڊائريڪٽر ٽائون هال لائبريري سان ڪچهري ڪري رهيا هئسين ته سنديلي صاحب جن ان ڪچهري ۾ تشريف فرما ٿيا. محفل هلندي رهي، پستن، بادامين، بسڪوٽن ۽ ڪير پتي چانهن ڪجهه رنگ اهڙا ڏيکاريا جو سنديلي صاحب جن مسڪرائيندي خادم حسين شاهه سان مخاطب ٿيندي فرمايو ته: يار تون پي ايڇ ڊي ڪر نه: شاهه صاحب وراڻيو ته: يار فرصت ڪونهي باقي دل چوي ٿي، ڊاڪٽر صاحب چيس: جي دل چوي ٿي ته پوءِ دير ڇاجي. مان وينو آهيان، موضوع وغيره، سڀ ڪجهه تنهنجي لاءِ تيار آ بس تون رڳو ها ڪر، ” بس ان سمي بشير احمد مونکي ڏنو ۽ مون هن ڏانهن مسڪرائيندي ڏٺو.

آسمان بدلتا هي رنگ ڪيسي ڪيسي “

اعلي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ دوست محمد يوسف دونهين دڪائي هئي، تنهن جي لاءِ هر وقت تات رهندي هئي ته پنهنجي تعليمي استعداد کي اڳتي وڌائجي. اهڙين امنگن جي پورائي لاءِ سيوا ڪنج ڪراچي ۾ هڪ پيرو وري جسارت ڪندي مون محترم اياز حسين قادري صاحب جو وجي در کڙڪايو. قادري صاحب جو گهر ۽ اين اي ڊي يونيورسٽي جي هاسٽل هڪ ئي رستي آرام باغ روڊ تي هئا. اياز حسين قادري پنهنجي پر ۾ هڪ فقير طبع ۽ مولائي ماڻهو هو ۽ سنڌي ادب جو هو خود ۽ هن جو خاندان ورهين بلڪ ڏيڍ بن صدين کان خدمت گذار رهيو هو. تنهن ڪري منهنجي پسند جي موضوع جي مناسبت سان هو منهنجو صحيح نگران پئي

ٿي سگهيو. پنهنجي دل جي مراد ڪٽي هڪ ڏينهن شام جو اياز حسين قادري صاحب سان گهر ملڻ ويس. سائين جن سان ملاقات ٿي، چانهن پاڻي کان پوءِ جڏهن هن حال احوال ورتو تہ مون پنهنجو مدو بيان ڪيو تہ مان ڪراچي يونيورسٽي مان پي ايڇ ڊي ڪرڻ گهران ٿو، جي اوهان قرب ڪندا تہ مان يقينن پنهنجي دلي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندس. جواب ۾ قادري صاحب فرمايو تہ: ”در اصل ڳالهہ هي آهي تہ مون پنهنجي ٿيسز ڪراچي يونيورسٽي ۾ جمع ڪرائي آهي. مون کي ڊگري ايوارڊ ٿي تہ مان توکي پي ايڇ ڊي ضرور ڪرائيندس.“ هن کان اڳ مان لکي آيو آهيان تہ سيوا ڪنج آرام باغ جي علائقي کي خير آباد چئي مان فيڊرل بي ايريا شفٽ ٿي ويو هوس.

لاڙڪاڻي جي لاهور محلي ۾ اسان جنهن فيملي جي ملڪيتي گهر ۾ رهندا هئاسين، انهن جو اولاد فيڊرل بي ايريا، انچولي سوسائٽي ۾ رهائش پذير هو ۽ انهن سان ميل ملاقات لاءِ وقت ڪڍي مان اڪثر موڪل واري ڏينهن انچولي سوسائٽي ايندو رهندو هوس. انهن مان مسٽر ظهيرالدين صديقي جيڪو منهنجي هاسٽل جي پرسان ڪي ڊي اي آفيس ۾ اڪائونٽ سيڪشن ۾ خدمتون سرانجام ڏيندو هو، تنهن سان منهنجي دوستي هئي، جڏهن هن کي خبر پئي تہ آءُ سيوا ڪنج ڪاليج هاسٽل ڇڏڻ وارو آهيان تہ هن دوست مون کي پنهنجي گهر ۾ رهڻ جي آڇ ڪئي. مون بہ ان آفر کي بهتر ڄاڻندي هن جي گهر اچي رهيس. ظهيرالدين جي فيملي سان اسان جا تعلقات لاڙڪاڻي کان هئا. تنهن ڪري مون کي هنن وٽ رهڻ دوران هرطرح جو آرام ميسر هو.

جيتوڻيڪ هن علائقي کان لياري ڪاليج پري هو مگر زندگي گذارڻ ۽ ان کي ناهڻ لاءِ گهر ضروري هوندو آهي ۽ هاسٽلون تہ هڪ عارضي ٽڪاڻو هونديون آهن. گورنمينٽ ڊگري

ليارسائنس ڪاليج جي نئين بلڊنگ ڪلاڪوٽ علائقي جي پرسان پراڻي حاجي ڪيمپ ۾ نهي تيار ٿي هئي ۽ ڪاليج جي خوبصورت عمارت جو ڏيک هڪ يونيورسٽي جهڙو لڳندو هو، پر چاڪاڻ ته ڪلاڪوٽ جو علائقو منشيات فروش، بشني گيري ۽ غنڊاگردي جي ڪري تمام گهڻو بدنام هوندو هو. تنهن ڪري هن ڪاليج جي شروع ۾ جيڪي داخلائون ٿيڻ لڳيون اهي سي گريڊ، ڊي گريڊ، اي گريڊ جون هونديون هيون. ان ڪانسواءِ جيڪي شاگرد ڪاليج ۾ داخلا لاءِ اپلاءِ ڪندا هئا تن جو تعلق، ڪلاڪوٽ، چاڪيواڙي، ڪنيار پاڙي، ٻڪرا پڙي، بهار ڪالوني، نوان آباد، بغدادي، ڏوبي گهاٽ ۽ پاڪستان ڪوارٽر وغيره سان هوندو هو، مگر جڏهن ڪراچي جي معروف ڪاليجن جي استادن جي هڪ مستعد ٽيم جي محنت رنگ لاتو ۽ ڪاليج جا نتائج بهتر کان بهتر ٿيڻ لڳا، تڏهن سيد غلام مصطفي شاهه جهڙن تعليم دانن پنهنجا ٻار لياري ڪاليج ۾ داخل ڪرائڻ شروع ڪيا.

فيڊرل بي ايريا ۾ اچڻ بعد سال کن گذرڻ کان پوءِ مون پنهنجي والده ۽ ننڍي ڀاءَ کي ڪراچي گهرائڻ جو سوچيو. ظهيرالدين ڀائي سان منهنجا ڀائرن جهڙا تعلقات هوندا هئا، هو جڏهن ٻه پنهنجي والدين سان ملڻ لاڙڪاڻي ايندو هو ته مان ڪيس فيملي سميت ماني جي آڇ ڪندو هوس. هن جو ننڍو ڀاءُ ٻه منهنجو دوستن جهڙو دوست هوندو هو. سندس والد محترم ۽ والده محترمه ٻه مون کي دل وجان سان پسند ڪندا هئا ۽ منهنجي گهر وارن کي پڻ گهڻو چاهيندا هئا. چاڪاڻ ته ڪو وقت اسان لاڙڪاڻي لاهوري محلي ۾ هنن سان گڏ گذاريو هو. جڏهن مون پنهنجي فيملي لاءِ مسواڙي گهر وٺڻ جي خواهش مسٽر ظهيرالدين کي ڏيکاري ته هن دوست چيو ته ٻن ٽن ڏينهن ۾ ڪو بندوبست ڪنداسين. ظهير الدين جي اوطاق تي جماعت اسلامي جو رڪن هن جو هم خيال دوست محمد وسيم بخاري ايندو رهندو هو. جنهن سان اڪثر

منهنجي ٻه ملاقات ۽ رهاڻيون ٽينديون رهدنيون هيون. ان صاحب کي ظهيرالدين منهنجي لاءِ مسواڙي جاءِ تلاش ڪرڻ لاءِ چيو. ٻن ڏينهن جي انتظار کان پوءِ مسٽر وسيم بخاري ٻڌايو ته منهنجي گهر جي فرسٽ فلور تي ڏيڍ ڪمرو، ڪچن، اٽيچڊ واش، روم ۽ ڪوني جي ڇت ۽ اچڻ وڃڻ لاءِ سيپريٽ رستي جي سهولت سان جاءِ خالي پئي آهي جي سومري کي پسند اچي ته ڀلي اچي رهي باقي ڪرايو طئي ڪري وننداسين ڪو مسئلو ناهي.

گورنمينٽ ڊگري سائنس ڪاليج لياري پراڻي حاجي ڪيمپ

گورنمينٽ ڊگري سائنس ڪاليج لياري جنهن جاءِ تي قائم ڪيو ويو هو، اهو علائقو هندوستان پاڪستان جي ورهاست کان اڳ حاجين جي عارضي طور رهڻ جي ڪيمپ هوندي هئي جنهن ڪي هاڻي پراڻي حاجي ڪئمپ سڏيو ٿي ويو ۽ اسان جي ڪاليج جي عمارت ڪي پراڻي حاجي ڪيمپ جي ڪمپائونڊ اندر قائم ڪيو ويو. لارينس روڊ کان ڪاليج ۾ داخل ٿيڻ لاءِ عبدالوهاب روڊ تي حاجي ڪئمپ جي مين گيٽ تان داخل ٿيڻو پوندو هو، جڏهن ته لياري ڪاليج جو مين گيٽ ڪلاڪوٽ پاڙي ۾ اسپينسر آئي هاسپيٽل کان اينڊز رستي تي هئو. حاجي ڪئمپ ڪمپائونڊ ۾ لياري ڪاليج جي پر شڪوه عمارت جي ارد گرد ٻيا ٻه نيم سرڪاري ادارا قائم هئا. جن مان هڪ ڪي ايم سي جو پرائمري اسڪول قائم هو، جنهن ۾ پڻ ڪلاڪوٽ جي ٻارن جي اڪثريت پڙهندي هئي. ٻيو ادارو صحت کاتي جي نگراني ۾ ٽي بي سينيٽوريم قائم هو. ان کان سواءِ حاجي ڪئمپ ۾ حاجين جي رهڻ ٽڪڻ لاءِ بيرڪس نهيل هيون. تن سيني تي پارت مان لڏي آيل مهاجرين قبضو ڪري پنهنجي مستقل رهائش قائم ڪئي هئي. ڪن ڪوارٽرس تي پراڻن ڪپڙن جي واپاري پناڻن ۽ قبضي مافيا قبضو ڄمائي ڪمپائونڊ جي اندران ٻاهران چانهن ۽ ماني جا هوٽل قائم ڪيا هئا. اهڙن قبضن جي ڪري حاجي ڪئمپ جو نقشو مڪمل طور تبديل ٿي چڪو هو. اهڙي بي ترتيب قبضن جي ڪري لياري ڪاليج جي اسٽاف ۽ شاگردن جو پڻ ڪاليج ڪيمپس ۾ اچڻ وڃڻ مشڪل ٿي پيو هو. حاجي ڪئمپ جي مين گيٽ سان لڳ عبدالوهاب روڊ تي عمارتي ڪاٺ جي وڏن تاجرن جا گودام ۽ دوڪان هئا. جيڪي جميلا اسٽريٽ جي آخري ڇيڙي گاهه پڙي کان

لي مارڪيٽ نيپيئر ٿاڻي تائين موجود هئا. انهن ٽمبر مارڪيٽ جي تاجرن جي اڪثريت سومرن جي هوندي هئي . هي اهي حقيقي سومر آهن جيڪي روپا ماڙي ۽ دودي سومري جي ماڳن ۽ مزارن جي حفاظت ڪندا آهن ۽ اتي ورهيارو ميلا ۽ ساليانو عرس وغيره جو انعقاد پڻ ڪندا رهندا آهن.

عبدالوهاب روڊ کان لارينس روڊ ڏانهن ويندڙ روڊ تي پراڻي زماني جا هڪبئي جي آمهون سامهون ٻه اسڪول هئا، جن مان هڪ اسڪول اردو ميڊيم ۾ تعليم ڏيندو هو ۽ ٻيو مشنري اسڪول سينٽ فرانسز سيڪنڊري اسڪول هو، جنهن ۾ ڪلاڪوٽ، رن ڇوڙ لائين ۽ رام سوامي جا ٻار پڙهندا هئا. ڪلاڪوٽ جي پاسي ڪاليج جي مين گيٽ کان لياري ڪلاڪوٽ پاڙي ڏي هڪ خلاصو رستو ويندو هو، جيڪو اندر لياري ڪورٽرس تائين هليو ويندو هو. جنهن تي مسجدون ، سيڌي جي سامان جا دڪان، چانهن جا هوٽل ۽ نانواين جا تنور ۽ ڪاڏي پيتي جا هوٽل قائم هئا. لياري ڪاليج ٿيوري ۽ پريڪٽيڪل سوڌو ٽين بجي تائين هلندو هو. تنهن ڪري جن کي ناشتو پاڻي يا منهنجند جي ماني کائڻي هوندي هئي سي انهن هوٽلن تان ماني يا چانهن سموسا بسڪيٽ وغيره گهرائي کائيندا هئا يا هوٽلن تي وڃي کائي پي ايندا هئا. مگر ڪلاڪوٽ جو علائقو گهڻن دوستن جي پسند کان ٻاهر هوندو هو ۽ ڪي دوست هرويرو ان علائقي ۾ اچڻ تي خوف ۾ مبتلا ٿي ويندا هئا. لياري ڪاليج جي استادن جو هڪ هم خيال جٿو هوندو هو جيڪو لياري جي ماڻهن جي ايثار، محبت ۽ شرافت جو قائل هوندو هو سو بنا ڊپ جي ڪلاڪوٽ جي هوٽلن تي ويهي ماني يا چانهن کائن تي ويهي چانهن نوش ڪرڻ کان ڪين ڪيٻائيندو هو.

مون سان حيدرآباد هير آباد جو هڪ دلبر دوست اسلاميات جو پروفيسر محمد منور بلوچ هوندو هو سو ڪلاڪوٽ وارن

بلوچن ۽ مڪرانين سان ايترو رلي ملي ويو هو جو آخر ٻار ٻچا وٺي ڪلاڪوٽ جي اندروني علائقي ۾ رهڻ لڳو. آءُ ته اڳ ئي چاڪيواڙي جي پراڻي علائقي گل محمد لين ۽ حميد لين جي چپي چپي کي لتاڙي چڪو هوس ۽ لياري جي بلوچن، مڪرانين ۽ شيدين جي محبت ۽ سهڻي سڀاءَ جو قائل هوس سو ڪلاڪوٽ وارو ماحول پنهنجو ماحول لڳندو هو. هن علائقي جي باشندن جون ڪي عادتون بدو عربن جهڙيون هونديون هيون. ڪاليج جي مين گيٽ جي سامهون ويندڙ رستي تي هڪ جامع مسجد هئي جنهن جي پرسان هڪ نانوائي جو دڪان هو. ان دڪان جي هڪ حصي ۾ تنور تي نان پچندا هئا ۽ هڪ حصي ۾ ٻڪرين جي منڊين جون ديڳيون تيار ٿينديون هيون. ٻارهين هڪ بجي ڌارا پاڙي جا ٻار ۽ عورتون هٿ ۾ دسترخوان وارو ڪپڙو ۽ پاڻ سان ٿالهه يا ڪو وڏو جمن ڪنيو اچي ان نانائي جي دڪان تان ٻڪري جي منڊين جو تيار ڪيل پائي جهڙي لسيدار لاس ۽ نان ڳنهندا ويندا هئا. هوٽل وارو هڪ ڪنجي سان رس جهڙو ٻوڙ پري پري ٿالهن ۽ وڏن پيالن ۾ وجهندو ويندو هو. منهنجو دوست منور بلوچ به چانگ ٻروچ هو سو ان تي ڪلاڪوٽ جو رنگ جلدي چڙهي ويو هو. بک جو به گهڻو ڪاهلو هوندو هو. بس جيئن منجهند جو هڪ لڳندو هو ته چوندو هو سومرا هل ته نان وري ڪري اچون. طبيعت جو منو، ڳالهائڻ جو سريلو ۽ ڪمال درجي جو محبتي انسان هو. سندس نانوائي سان سني عليڪ سليڪ ٿي وئي هئي.

نانوائي جي سامهون سڙڪ جي ٻئي پاسي مٺن ڪڙهائي جوهوٽل هو. جنهن وٽ اسان ڪالج جا ماڻهو اڪثر مانجهاندو ڪندا هئاسي. سو ان هوٽل تي ويهي منور چانگ نان ۽ منڊي واري کي آرڊر ڏئي چوندو هو ته سامهون هوٽل ۾ آرڊر ڊليور ڪج. نانوائي جي گرم نانن جي خوشبو ماڻهو جي بک ۾ اضافو ڪري ڇڏيندي هئي. ٿالهه ۾ آيل منڊي جي سريت جهڙي شوربي مٿان ڪٽيل

سرهجيري، دار چيني، ڪمنال پٽ، ڪاري مرچ، جانفل ۽ جاويتري جي آميزش سان تيار ڪيل مصالحي جي چپٽي تہ اڳ ۾ گارنش طورڀرڪيل هوندي هئي، مگر منور چانگ جي فرمائش موجب نانوائي وٽي ۾ آرڊر سان گڏ مصالحو موڪليندو هو. ٻوڙ جي ٿالھ ۾ هڏيون صاف ڪيل گوشت هوندو هو، جيڪو سئو سيڪڙو ڪوليسٽرول هوندو هو. جڏهن انہ ٽڪرا ٽڪرا ڪري گرم نان جا وجهندا هئا سي تڏهن بک اچي لڪي ڪٽندي هئي. منهنجي خيال ۾ عربن وٽ جيڪو ڪاڏو سريت طور مرغوب و مشهور ڊش آهي ان سان هن لذيذ ترين ڊش جو ڪو نہ ڪو لاڳاپو ۽ ميل تال ضرور هوندو.

لي مارڪيٽ جي لسي مٽن چاپ ۽ باربي ڪيو

لي مارڪيٽ جي لسي، مٽن چاپ ۽ نيپيئر روڊ نگار سئنيما جون مرغ باربي ڪيو مرغ رانون. ڏاڍيون لذيذ هونديون هيون لياري ڊگري سائنس ڪاليج جي مڙني سرگرمين جي سلسلي ۾ پرنسپل محمد يوسف ڪوڪڙا مون کي ۽ منور چانگ کي اهم اسائنمينٽ ڏيندو رهندو هو. آءُ ڪيٽرن ئي شعبن جو انچارج هوندو هوس. اين سي سي، اسپورٽس، اسٽوڊنٽس ريڪري ايشن، بورڊ جي امتحانن جو انعقاد، داخلا پاليسين مطابق ڪاليج جي داخلا جو ڪم مطلب ته ڪاليج جي اڪثر ڪمن ۾ اسان جو گروپ مصروف عمل رهندو هو. منور چانگ ۽ منهنجا روازانو رڳو ٻه ٻه پيرڊ هوندا هئا. تنهن ڪري سائنس جي ٻين استادن جي مقابلي ۾ اسان کي واندڪائي گهڻي هوندي هئي . علاوه ازين اسان جي سبجيڪٽس ۾ پريڪٽيڪل وغيره جو معاملو به نه هوندو هو. تنهن ڪري زائد نصابي سرگرمين جو سمورو بار اسان ٻن جي مٿن تي هوندو هو. منور چانگ انگريزي ڊرافٽنگ ۽ ٽائيپنگ ۾ خاص مهارت رکندو هو تنهن ڪري اسان جي جوڙ ۽ سنگت ۾ پرنسپل آفيس کي گهڻيون سهنجايون ميسر هيون.پرنسپل ڪوڪڙا صاحب به اسان جي ڪمن مان گهڻو راضي هوندو هو. امتحان ٿيندا هئا ته ڪراچي بورڊ ڪان امتحاني ڪمن ۽ ڪاٻاري وغيره لاءِ جيڪي فنڊس ملندا هئا سي پرنسپل صاحب اسان جي حوالي ڪندو هو. ڪاليج ۾ صبح شام ٻئي شفٽون امتحان ٿيندا هئا تنهن ڪري منور چانگ ۽ مان شام جو مغرب تائين مسلسل گڏ هوندا هئاسين. منجهند جي ماني ته گڏ ڪائيندا هئاسين مگر جيستائين شام جو بورڊ جو عملو جوابي ڪاپيون ڪٺي نه ويندو هو، تيستائين اسان کي آفيس ۾ ترسڻو پوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن

اوندهه ٿي ويندي هئي. گهر وڃڻ لاءِ اسان ٻنهي کي لي مارڪيٽ اچڻو پوندو هو.اتان بس تي سوار ٿي پير ڪالوني روانو ٿيندو هو ۽ آئون فيڊرل بي ايريا. جڏهن لي مارڪيٽ ايندا هئاسين ته اسين پنهنجو تن من تازو ڪرڻ لاءِ ڪايا پيا ڪري پوءِ گهر ڏي منهن ڪندا هئاسين. لي مارڪيٽ ۾ منور چانگ جو چانهن پيئڻ جوهڪ خاص هوٽل هوندو هو. جنهن تي ملائي واري چانهن ملندي هئي. ان هوٽل تي وڃڻ لاءِ لي مارڪيٽ جي اندران گذري ٽينري روڊ تي هندن جي قديم خوبصورت فليٽن ۾ هڪ پناڻ وٽ اچڻو پوندو هو اهو پناڻ اهڙي ته لاجواب چانهن ناهيندو هو جو ماڻهو هڪ دفعو پيئي ته بس پوءِ ان هوٽل جي وري پچر نه ڇڏي. ڪاليج ڇڏڻ کان پوءِ جڏهن هرسال رمضان جي روزن چوڙڻ لاءِ آءُ لي مارڪيٽ ڪجور بازار مان ڪارڪون وٺڻ ايندو هوس ته ان پناڻ جي چانهن جون چسڪيون ضرور وٺڻ ويندو هوس.

منور چانگ ۽ مان شام جو پيپر جمع ڪرائڻ بعد لي مارڪيٽ ايندا هئاسين ته لي مارڪيٽ ٽاور جي اتر طرف فليٽن جي هيٺان دڪانن ۾ هڪ ڪاڏي پيتي جي هوٽل تي ايندا هئاسين. ان هوٽل جي بصرنءِ پٽاٽن ۾ تيار ٿيندڙ مٽن چانپ جيڪا مون کي بي حد پسند هئي، کائيندا هئاسين. در اصل کائڻ پيئڻ جا اسان ٻئي شوقين هوندا هئاسين ۽ امتحانن جي سيزن ۾ هوٽلن جون مانيون کائي کائي پنهنجو وزن وڌائي ڇڏيندا هئاسين. نيپيئر روڊ تي ڪتري ڪمپائونڊ جي سامهون نگار سئنيما هوندي هئي، جنهن ۾ پراڻي زماني ۾ گونگن فلمن کان به اڳ پرشن ٿيٽريڪل ڪمپني جي پاران جميلان ٿيٽر جي مقابلي ۾ اسٽيج ناٽڪ رچايا ويندا هئا. جڏهن فلم ترقي ڪئي ۽ ٽاڪيز فلمون پرجڻ لڳيون ته هن سئنيما ۾ به ٽاڪيز فلمن جا شو شروع ٿيا. اسان جنهن زماني ۾ هن کي ڏٺو ته سئنيما پنهنجي ٻاهرين سموري خوبصورتي وڃائي چڪي هئي، ان ۾ رڳو پاڪستاني فلمون هلنديون هيون.

جن جون ڪهاڻيون، بشيرا، ات خدا دا وير، گنڊاسا ۽ ڪڙاڪ قسم جي فلمن جهڙيون لڳنديون هيون، جن فلمن کي ڏسڻ دل نہ ڪندي هئي. فلم تہ ڇا پر انهن جا پوسٽر ڏسڻ بہ دل گوارا نہ ڪندي هئي. نگار سئنيما جي سامهون هڪ بار بي ڪيو جو هوٽل هوندو هو، جنهن جي اسپيشلٽي مرغ جون رانون ۽ سينو باربي ڪيو مشهور هوندو هو. منور چانگ ساڻ هوندو هو تہ ڇڻ رزق آسمان تان ڪرندو هو. سئنيما جي پير ۾ ڪراچي جي سڀ کان وڏي پان منڊي هوندي هئي، جنهن مان منور پنهنجي گهر لاءِ چونو، ڪٿو پان ۽ ڇاليها ضرور وٺندو هو. تنهن ڪري پهرين خريداري جا اوڪا پاڪا لاهي پوءِ وجي بار بي ڪيو تناول ڪرڻ ويهندا هئاسين. باربي ڪيو ڪائڻ کان پوءِ ان جي گرمي گهٽائڻ لاءِ لي مارڪيٽ جي ڪير بازار وارن دڪانن ۾ ايندا هئاسين ۽ اتان لي مارڪيٽ جي مشهور لسي پي گهر اڏار ڪندا هئاسين.

سليم سينڌو

لياري گورنمنٽ ڊگري سائنس ڪاليج جي مين گيٽ کان تقريبن سو ميٽر جي مفاصلي تي بلوچ هوٽل هوندو هو جنهن جي گهٽي ۾ هميشه هر وقت چار پنج ٻڪريون ٻڌيون بيٺيون هونديون هيون. ڪلا ڪوٽ جي هن هوٽل جو بورچي ئي هوٽل جو مالڪ ۽ مئنيجر هوندو هو ۽ سندس هٿ جو تيار ڪيل مٽن اسٽو کائڻ لاءِ پري پري کان ماڻهون ڪهي ايندا هئا. لياري ڪاليج جي هم خيال پروفيسرن واري جٿي مان ڪيمسٽري جو پروفيسر محمد اسماعيل بروهي فزڪس جو پروفيسر محمد حيات ڪولاچي، انگلش جو پروفيسر عبدالله جاويد، منور بلوچ، امداد سولنگي ۽ مان مانجهاندو ڪرڻ لاءِ هڪ ڏينهن بلوچ هوٽل تي مٽن اسٽوکائڻ لاءِ وياسين. ان وقت هوٽل جو ڪاسائي هوٽل جي پر واري گهٽي ۾ بيٺل ٻڪرين مان هڪ ٻڪري کي ذبح ڪري ان کي گرل ۾ ٽنگي ان جي کل لاهيندي منور بلوچ سان مخاطب ٿيندي اسٽو جو آرڊر ورتو. تنهن بعد هن ٻڪڙي جون رانون ۽ دستيون آڌي اڌي پرسان رکيون ۽ اڌ تي اڳ ۾ رکيل ٻڪري جي ران، دستي ۽ چاپن کي ناهي ڪٽي ڏوئي وڏي ٻاٽلي ۾ وڌو ۽ هڪ ٻئي ٻاٽلي ۾ گهه ۽ بصرن جو وڏيل ٿالهه وجهي ڪٽي باهه تي رکيو. جڏهن گهه مناسب گرمائش تي پهتو هن تارازي سان توريل گوشت ٻاٽلي ۾ رکي ان ۾ مرچ مصالحا وجهي هڪ پيچٽي ڏيندي، ٻاٽلي کي ڍڪيندي اسان سان مخاطب ٿيندي چيو: سر جي بس باقي بيس منٽ. بلوچ هوٽل جي ماني توڙي نان سامهون واري تندور تان سپلاءِ ٿيندا هئا. هن هوٽل تي رڳو ڪمال درجي جو مٽن اسٽو تيار ٿيندو هو ۽ اهو سڄي ڪلا ڪوٽ ۽ لياري ۾ مشهور هوندو هو. مون پنهنجي زندگي ۾

لاڙڪاڻي جي هوٽل المدينه ۽ ان بلوچ هوٽل جهڙو لذيز اسٽو وري ٻئي ڪنهن هنڌ نه کاڌو.

سليم سينڊو ڪلاڪوٽ جو دادا، باڊي بلڊر ۽ پهلوان هوندو هو، هن جو گهر بلوچ هوٽل جي سامهون جامع مسجد واري گهٽي ۾ هوندو هو. ڪلاڪوٽ جا جيڪي نوجوان باڊي بلڊنگ ۽ فٽنيس جا شوقين هوندا هئا سي سڀ شام جو سليم سينڊي جي ڪلب ۾ مختلف قسم جون ايڪسر سائز ڪندا هئا. سليم دادا اڪثر گهٽ ڳالهائيندو هو. سندس وات ۾ هر وقت پان جو ٻيڙو پيو هوندو هو ۽ هو جڏهن ٻه ڪلندو هو ته سندس چهري تي هڪ عجيب پوائتي مسڪراٽ هوندي هئي ۽ گفتگو ڪرڻ وقت هو اڪثر پنهنجيون ٽنگون ٽيڙي ٻيهندو هو. سليم دادا جو نيم هوندو هو ته صبح جو ڪاليج جي مين گيٽ مان لنگهي ڪاليج جي فٽ بال گرائونڊ وٽ اچي ڪاليج جي ماحول جو جائزو وٺندو هو. تنهن کان پوءِ هٽ جي ترين تي ڪجهه رکي ان کي ٻنهي ترين سان مهٽي چڱي ڦوڪي پنهنجي وات ۾ داخل ڪندي ٽي بي سينيٽريم واري پاسي هليو ويندو هو. ڪاليج جي هيٺين اسٽاف جن ۾ گهڻائي شيدي بلوچ مڪرانين جي هئي تن سان هو عليڪ سليڪ ۾ رهندو هو. هن جي اها خوبي هوندي هئي ته هو سڀني جي عزت ڪندو هو مگر ڪو وقت اهڙو آيو جو هو ڪاليج جي داخلائن ۽ امتحانن جي سيزنس ۾ پنهنجون دخل اندازيون وڌائيندي ڪاليج اسٽاف کي تنگ ڪرڻ لڳو هو. ڪاليج ۾ جڏهن نيون داخلائون شروع ٿينديون هيون ته هو پنهنجي هٽ ۾ سي ڊي ۽ اي گريڊ جي بلوچ شاگردن جا داخلا فارم ڪٺي اچي ڪاليج ۾ ٻيهندو هو. ان وقت ڪاليجن ۾ شاگردن جون داخلائون ڊائريڪٽوريٽ ايجوڪيشن جي ڏنل پاليسين جي موجب ٿينديون هيون. تمام داخلائن جون گريڊ بنديون ۽ انهن جون فهرستون ڪاليج جي پرنسپل جي مقرر

ڪيل داخلا ڪميٽي تيار ڪندي هئي. پوءِ به خبر ناهي ته سليم دادا ڪهڙا ذرائع استعمال ڪري ٻٽي داخلائون ڪرائي وٺندو هو. باوجود ڪاليج انتظاميا جي منع ڪرڻ جي هن جون اهڙيون سرگرميون جاري رهنديون هيون. ڪاليج جا ساليانا امتحان جاري هئا. ڪاليج جي هر سيزن ۾ منور چانگ ۽ مون کيس نرمي ۽ محبت سان سمجهايو ته خدارا ڪاليج ۾ اچي اهڙي قسم جا ڪم نه ڪر. پر همراهه مڙڻ بدران پنهنجي سرگرمين کي جاري رکيو. هڪ ڏينهن ته حد ڪري ڇڏيائين جو ڪاليج جي ڪاريڊور ۾ پرنسپل آفيس اڳيان اسٽاف جي ماڻهن سان دفنگو فساد ڪري ڏنائين. پروفيسر حيات بلوچ، امداد سولنگي، منور چانگ ۽ مان فورن جاءِ واردات تي پهچي وياسين. مون هن کي ساڄي پاسي بيهي سندس ڪلهي کي لوڏيو مگر محسوس ڪيم ته هو نه چري نه پري بلڪ صفا پٿر لڳو پيو هو. مون کيس سمجهائڻ بدران هن جي ڳڳهي ڀائي بلوچن جي پاسي ۾ وڃي وينس. جن هن کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي مگر پوءِ به هو ٻڙ ٻڙ ڪندو ڪاليج کان ٻاهر هليو ويو .

هڪ ڏينهن سليم دادا حد ڪري ڇڏي. موڪل کان پوءِ پروفيسر عبدالله جاويد، منور چانگ، ميٿميٽڪ جو پروفيسر منسوب علي خان ۽ مان ٽي بي سينيٽوريم کان ٽپي جڏهن پراڻي ڪپڙي جي گودامن وٽ پهتاسين ته سليم دادا اسان جي پويان اچي پنهنجي مخصوص انداز سان اسان کي بيهڻ جو اشارو ڪيو. اسان هن جي چوڌاري حلقو لڳائي بيهي رهياسين. هو پنهنجي چپن تي پوائتي مسڪراهٽ آڻيندي ڌمڪي آميز لهجي ۾ عبدالله جاويد کي چوڻ لڳو استاد تنهنجي عمر ته پوري ٿي چڪي آهي تون ته بونس ۾ پيو هلين منهنجي معاملي ۾ روڙا اٽڪائڻ ڇڏي ڏي ورنه توهان جو هتان لنگهڻ مشڪل ڪري ڇڏيندس. مون کيس همت ڪري چيو. سليم ڏس تنهنجي

۾ اسان جي ڪا پاڻ ۾ ذاتي دشمني ڪانهي. معاملو ليار ي جي شاگردن جو آهي اسان سڀ چاهيون ٿا ته هتان جا ٻار سٺي تعليم حاصل ڪن تنهن ڪري تون اسان جي سامهون چو ٿو اچين. مون کي چوڻ لڳو مگر هتي منهنجي روزي روٽي جو مسئلو آهي. عبدالله جاويد چيس روزي روٽي ته سڀ کي رب ڏيڻ وارو آهي. تنهن تي چوڻ لڳو الله بادشاهه آهي. اسان به ڪيس وراڻيو ته الله بادشاهه آهي. چڱو پنهنجو خيال رکجو ائين چئي تڪڙيون تڪڙيون ٻرانگهون پريندي اڳتي وڌي ويو. هڪ ڀيري چا ڪيائين جو امتحان جي ڏهاڙن ۾ ڪاليج جي فٽ بال گرائونڊ ۾ ڪٺ وجهي ان تي پلٽي هٽي ويهي رهيو ۽ ڪاليج ۾ امتحان لاءِ ايندڙ شاگردن کان اينٽري مني اڳاڙڻ لڳو. ڪيترن اميدوارن امتحان انتظاميا اڳيان اچي دانهيو ته ڪاليج گرائونڊ ۾ ڪٺ تي ويٺل پهلوان اسان کان سليم ٽيڪس نالي پنج رپيا في اميدوار پيو اڳاڙي. جڏهن اها ڳالهه پرنسپل محمد يوسف ڪوڪڙا تائين پهتي ته هن علائقي جي ڊپٽي ڪمشنر محمد اسلم سنجراڻي کي فون ڪئي. مسٽر اسلم سنجراڻي کي مون به سليم بلوچ جي حرڪتن ۽ ڌمڪين بابت چڱي طرح بريف ڪيو. هن صاحب معاملي جي سنگيني کي ڏسندي هڪدم ايس پي جي چارج هيٺ ريپڊ پوليس فورس موڪلي ڏنو. جنهن ويهن پنجويهن منٽن اندر سليم سينڊي جي حوارين ۽ سليم سينڊي کي منجي سوڌو غائب ڪري ڇڏيو. سال اڌ کان پوءِ بلوچ هوٽل جي ڀرسان جامع مسجد جي دروازي تي سليم دادا تي منهنجي نظر پئي ته منهنجي حيرانگي جي حد نه رهي. همراهه ارڪان دعوت اسلامي جي شيپ ۾ هو. ڪيس هيٺ تي اچي شلوار ٽن تي ڊگهو اڇو ڪڙتو مٿي تي اڇي ٽوپي ۽ ڳچي ۾ چيڪ وارو رومال ويڙهيل هئو ۽ مزي جي ڳالهه ته هن منور بلوچ ۽ مون ڏانهن ڏسندي

مسڪرايو. مگر شان قدرت ته هن پيري سندس مسڪراهٽ ۾ ڪنهن قسم جي ڪرپ يا ڪراهت ڪا نه هئي.

ظهيرالدين صديقي

هڪ ڏينهن ظهير الدين صديقي سان گڏجي مان انچولي سوسائٽي جي بلاڪ سترهين ۾ محمد وسيم بخاري جو خالي پيل فرسٽ فلور ڏسڻ ويس. اهو گهر مون کي ڏاڍو وڻيو هو. چاڪاڻ جو ان ۾ رهائش جون مڙئي سهولتون موجود هيون. منهنجي لاءِ وڏي سهولت ڪوٺي جي ڇت هئي جيڪا اسان جي لاءِ وڏي ڪارآمد هئي. چاڪاڻ جو مون وٽ ڳوٺ کان عزيز اقارب ۽ دوست احباب ايندا رهندا هئا. تنهن ڪري مهمانداري جي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ اها جاءِ ان وقت منهنجي لاءِ بهترين هئي. بس الله تو آهار ڪري مون ان جاءِ کي حاصل ڪيو. منهنجي ماءُ ۽ منهنجو ياءُ لاڙڪاڻي ۽ سکر کان ٻاهر ڪڏهن نڪتا نہ هئا. جڏهن منهنجي آچ تي هو پهريون ڀيرو منهنجي گهر مهمان ٿي اچي رهيا هئا تڏهن منهنجي لاءِ خوشي جي انتها نہ هئي. (جڏهن آئون هي سٽون تحرير ڪري رهيو آهيان تڏهن ماءُ جي جدائي جو هڪ اهڙو احساس پيو جاڳي جنهن کي مڪمل طور مان بيان ڪرڻ کان پاڻ کي قاصر سمجهان ٿو. جنهن فڪر ۽ لفظن کي مان گهٽ مجيندو آهيان تہ ياد ماضي عذاب هئي يارو، هنن لائينن کي لکڻ وقت شاعر جي فڪر سان متفق ٿيڻو پوي ٿو.... ڪاڏي ويون مائون، زمينن جي تهن ۾ هليون ويون اهي هستيون يا آسمانن جي وسعتن ۾ غائب ٿي ويون. ڪاش هاڻي اسان انهن کي پنهنجو مهمان ڪري سگهئون.) پنهنجي پيارن لاءِ مون گهر ۾ ضرورت جون گهربل سڀ شيون آڻي رکيون هيون. مون هڪ جاءِ تي ذڪر ڪيو هو تہ پنهنجي سر مان سخت پريڪٽيڪل تقريبن ڊاڪٽر زواڳي جهڙي ڪردار جهڙو ماڻهو رهيو آهيان چاڪاڻ تہ رڳو ڊاڪٽر زواڳي جهڙا رويا ۽ سياءَ رکندڙ انسان پنهنجي زندگي کي پنهنجي قريب تر ڪري سگهي

ٿو. بهرحال لٽا ڪپڙا، هنڌ بسترا ۽ واش روم لاءِ ٽوال صابڻ شيمپو ڪلينسر. لٽن ڪپڙن سڪائڻ لاءِ رسيون الگنيون اڳيئي وٺي گهر ۾ رکيون هيون. بورچي خاني کي مڪمل طور سينگاري سنواري ڇڏيو هو. آئون جڏهن مل ۾ مزدور هوس تڏهن ئي پاٽي پيئڻ لاءِ آئون چائنا جا شيشي جا گلاس استعمال ڪندو هوس ۽ ڪافي ۽ چانهه جنهن جو ننڍي هوندي کان شوقين هوندو هوس تنهن جي لاءِ فرانسيسي، جاپاني ۽ ميڊ ان انگلينڊ برانڊيڊ ڪراڪري استعمال ڪندو هوس. سو پنهنجي پسند جي ڪچن ڪراڪري جوڙيا بازار مان خريد ڪري آيس. ڇاڪاڻ ته صدر بوهري بازار کان ڪراڪري جي لحاظ کان اها بازار وڌيڪ بهتر لڳندي هئي.

1974ع وارين گرمي جي موسم ۾ شام جو سج لٿي مهل منهنجي والده منهنجي ننڍي ڀاءُ سان گڏ واٽر پمپ بس اسٽاپ تي اچڻ وارا هئا. مان ڪين وٺڻ لاءِ اڳواٽ ئي بس اسٽاپ تي پهچي ويو هوس. جڏهن منهنجي والده اوندهه جي وڳڙي ۾ واٽر پمپ جي چوراهي تي هر طرف کان موٽر ۽ ڪارن کي ايندي ويندي ڏٺو ته مون کان سوال ڪيائين ته هي موٽر ڪاريون اتي ڦرن چو ٿيون. مون ڪيس وراڻيو ته امان اهي ڦرن ڪو نه ٿيون پر اچن ۽ وڃن ٿيون. چيائين الائي مون سمجهو ته ڪو موت جو گولو آ. مون رات جي ماني جو بندوبست ڪري رکيو هو. جهٽ پلڪ ساهه پٽڻ کان پوءِ دسترخوان لڳايوسين. محمد وسيم بخاري مالڪ مڪان جي گهران آڌر ڀاء طور ماني ٽڪي موڪلي وئي هئي سا اڄ رات مون پنهنجن پيارن سان گڏجي کاڌي. ڀاءُ ۽ والده جي اچڻ سان منهنجي زندگي جي معمولات ۾ ڪو خاص فرق ڪو نه آيو. البته ان کان روز مره جي زندگي ۾ جيڪا ڇڙواڳي هئي تنهن ۾ ٿوري روڪ ٽوڪ ٿي ۽ مون به گهر کي چڱو وقت ڏيڻ شروع ڪيو. گهر ۾ والده ۽ ڀاءُ جي اچڻ

ڪري جيڪي سهنجايون ۽ سهولتون پيدا ٿيون تن جو لطف ۽ مزو وٺڻ لڳس. ڪراچي جي هن نئين زندگي ۾ پنهنجي والده جي هٿن جي پڪل ڀوڙ ۽ ماني جون لذتون اڳي کان اڳريون محسوس ٿيڻ لڳيون. ماءُ جي هٿن جي ڀوڙ ماني واريون مذيداريون ۽ لذتون تہ هاڻي بہ وسرن نٿيون.

گورنمنٽ لياري ڊگري سائنس ڪاليج جي نئين عمارت ۾ اچڻ کان پوءِ هتان جي ماحول ۾ ڪافي ڪجهہ تبديليون رونما ٿيڻ لڳيون. ڀٽي صاحب جو دور هو پيپلز پارٽي جي حڪومت سنڌ سان خصوصن لياري وارن سان گهڻو مخلص هئي. هن دور ۾ سرڪاري ملازمن جي پگهارن ۾ پنجن سالينن انڪريمنٽ جو اضافو ڪيو. جنهن سان سرڪاري ملازمن جي زندگي ۾ خوشي جي هڪ لهر ڊوڙي وئي هئي. ان سان گڏ لياري ڪاليج کي شهر جو بهترين تعليمي ادارو بڻائڻ لاءِ هر قسم جي سهولتن سان مزين ڪيو ويو ۽ ان سان گڏوگڏ ان جي ٽيچنگ اسٽاف ۾ اضافو ڪندي سنڌ جي بهترين ڪاليجن مان سينيئر استادن کي بدلي ڪري لياري ڪاليج ۾ رکيو ويو. پروفيسر عبدالرئوف سمي کي ناظم آباد ڪاليج بدلي ڪيو ويو ۽ حيدرآباد ريجن مان پروفيسر عبدالستار کي لياري ڪاليج ۾ بطور پرنسپل مقرر ڪيو ويو. هاڻي ڪاليج ۾ شاگردن جي اسٽرينٿ بہ ٽيڻي چوڻي ٿي چڪي هئي ۽ انهن ڏينهن انگريزي جي سينيئر پروفيسر ۽ اردو جي بهترين ترقي پسند شاعر عبدالله جاويد کي سانگهڙ مان بدلي ڪري لياري ڪاليج ۾ آندو ويو ۽ ان سان گڏ اسٽاف ۾ اضافو ڪندي باٽني، زولاجي، ڪيمسٽري، فزڪس ميٿميٽڪ، اسلاميات ۽ اردو جي مضامين ۾ حيدرآباد ريجن ۽ ڪراچي ڊي جي ڪاليج مان سينيئر استادن جون بدليون ڪري لياري ڪاليج جي اسٽاف جي پورت ڪئي وئي. انهن تبديلين جي ڪري گورنمنٽ لياري ڊگري سائنس

ڪاليج جو پورو جو پورو نقشو تبديل ٿي ويو ۽ ليارِي ۽ ڪلا ڪوٽ جي هن ڪاليج تي خوشنما اثرات مرتب ٿيڻ لڳا.

انچولي سوسائٽي فيڊريل بي ايريا ڪراچي ۾ رشتي جون ڳالهيون ۽ شادي

انچولي سوسائٽي فيڊرل بي ايريا ۾ رهائش دوران اسان جي زندگي جو نقشو ئي نئون ٿي پيو هو. پنهنجي والده ۽ نندي ڀاءُ سان هتي گڏجي رهڻ ۾ جيڪو لطف ۽ جيڪي مزو هو تنهن کي بيان نٿو ڪري سگهجي. انهن ڏينهن لاڙڪاڻي کان منهنجو دل گهريي دوست مولا بخش جي فيڊرل سي ايريا جي گورنمنٽ سراج الدولہ ڪاليج ۾ بحيثيت ليڪچرار جي تقرري ٿي. انهن ڏينهن بشير احمد پناھ، محمد يوسف شيخ ۽ مولا بخش پٺو هڪ ٻئي جو ايترو ويجهو اچي ويا هئاسين جو اسان کي هڪ ٻئي کان پري رهڻ مشڪل لڳندو هو. هڪ ٻئي جي ياد ۾ جيڪي اکير ڀريا خط انهن ڏينهن ۾ لکندا هئاسين تن جا بنڊل اڄ بہ گهر جي الماڙين جي خانن ۾ پيا آهن. مولا بخش جو ڪراچي ۾ ليڪچرار ٿي اچڻ منهنجي لاءِ هڪ وڏو آٿت هو. مون سندس آجيان ڪندي کيس پنهنجي گهر وٺي آيس ۽ هو اسان جي گهر ۾ ايستائين رهيو جيستائين هن جي رهڻ جو بندوبست ڪنهن ٻئي هنڌ ٿيو. مولا بخش پٺو جي عادت هوندي هئي تہ هر هڪ ڪم ۾ اسان دوستن تي ڀاڙيندو هو. جيتوڻيڪ ڪراچي ناظم آباد ۾ سندس سالو علي محمد پٺو ڪنهن زماني کان مقيم هو تنهن هوندي بہ جيئن ئي هن کي ليڪچررشپ جو آرڊر مليو تيئن ئي مون وٽ هليو آيو. ٻئي ڏينهن صبح جو ٿهي سنيري نيرن پاڻي ڪرائي دوست کي سراج الدولہ ڪاليج ۾ ڊيوٽي جوائن ڪرائڻ لاءِ وٺي ويس.

اسان ٻئي دوست شهري گهماگهمي، وٺ پڪڙ ۽ جهميلين کان ٻاهر رهڻ ۾ عافيت ۽ قرار محسوس ڪندا هئاسين. اها عادت اسان ۾ لاڙڪاڻي کان ئي هئي. انچولي

سوسائٽي محلي ۾ ان وقت زندگي جون وڏيون رونقون هيون. وک وک تي ڪاڏي پيتي جا دڪان، اسپتال ڪلينڪس ميڊيڪل اسٽور، بيڪريون سويٽ مارٽس، چولن ڏهي پلن جا ٺيلا ٻنيلا. بار بي ڪيو ۽ چانهه ڪير جا هوٽل موجود هئا مطلب ته هن علائقي ۾ زندگي جون وڏيون مصروفيتون ۽ وڏيون هماهميون هيون جن کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ اسان ٻئي شام جو فيڊر بي ايريا بلاڪ 22 جي پرسان پل جي ٻئي پاسي سهراب ڳوٺ ڏانهن نڪري ويندا هئاسين جتي ان وقت خالي پٽ ۽ ميدان پيا هوندا هئا. ان وقت سهراب ڳوٺ به سنڌي ۽ بلوچن جي هڪ ننڍي وستي هوندي هئي جنهن جي چوڌاري نم ۽ گدامڙي جا گهاٽا وڻ بيٺا هوندا هئا. مولا بخش ۽ مان پل جي پار ميدانن جي کليل فضا ۾ ساهه کڻڻ جو مزو وٺي ڪلاڪ اڌ گهمي ڦري روح تازو ڪري گهر موٽندا هئاسين. خبر ناهي ته ڪهڙن سببن ڪري مولا بخش جي بدلي سراج الدوله ڪاليج کان جامعيه مليه ڪاليج ملير ۾ ٿي. ان زماني ۾ جامعيه مليه ڪاليج باقاعدي هڪ يونيورسٽي لڳندو هو. منجهس ڪيترا بلاڪ ۽ ڊپارٽمينٽ هوندا هئا ان کان سواءِ هن جي ڪمپائونڊ ۾ هڪ ايجوڪيشنل ڪاليج ۽ هڪ ٽيڪنيڪل انسٽيٽيوٽ به موجود هوندو هو. ڪراچي کان ٻاهران آيل شاگردن لاءِ جامعيه مليه ڪاليج ۾ هڪ ڪشادي هاسٽل به هوندي هئي. تنهنڪري مولا بخش هاسٽل جي سهولت جو فائدو وٺندي اسان وٽان شفٽ ڪري جامعيه مليه ملير ڪاليج ۾ رهڻ لڳو.

انچولي سوسائٽي ۾ اسان جا گهرو تعلقات ظهير الدين صديقي جي فيملي سان هيا جيڪي لاڙڪاڻي کان ئي قائم هئا. تنهن ڪري هتي هڪ ٻئي جي پرسان رهڻ ڪري اهي تعلقات اجا وڌيڪ گهاٽا ٿيندا ويا. هر پل هر گهڙي هر معاملي ۽ مسئلي ۾ هڪ ٻئي جو ساٿ رهندو هو. ان زماني ۾ ظهير الدين جا والدين

لاهوري محلي مان پنهنجا گهر ۽ ملڪيتون وڪڻي انچولي سوسائٽي ۾ پنهنجي اولاد سان اچي گڏ رهڻ لڳا هئا. انهن جي ڪراچي ۾ اچي رهڻ ڪري منهنجي ماءُ ۽ ياءُ ڪي وڏو سڪ ۽ آٿت ٿي پيو. ظهير جي والده ۽ پينرن جي منهنجي والده سان گهڻي سڪ محبت هئي. هڪ پيري لاڙڪاڻي ۾ رهڻ دوران ظهير جي والده منهنجي پيڻ ۽ والده ڪي اشارتن ۾ ڪڏهن صاف لفظن ۾ اظهار ڪيو هو ته مان پنهنجي ننڍي ڌي جي شادي توهان جي پٽ سان ڪرڻ چاهيندم جي ڪڏهن توهان چاهيندا ته.

جڏهن اسان لاهوري محلي ڪان پنهنجي جوڙيل جاءِ علي گوهر آباد ۾ شفٽ ٿي ويا هئاسين ان وقت ظهير احمد صديقي جي پيڻ لاڙڪاڻي گرلس اسڪول مان ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪري چڪي هئي. جڏهن ته ڪراچي ۾ اچڻ بعد هن انٽر جو امتحان پاس ڪيو. تن ڏينهن ۾ منهنجي ذاتي دلچسپي پڻ ان رشتي ڪرڻ ۾ هئي. تنهن ڪري وسيم صاحب جيڪو هاڻي منهنجو بزرگ ۽ هم خيال دوست بڻجي چڪو هو تنهن ڪي مون پنهنجي دل جي ڳالهه ڪئي. هن وراڻيو ته مان ظهير الدين سان ان ڳالهه جو ذڪر ڪندس ۽ ٿيو به ائين هن جڏهن ظهير الدين ڪي منهنجي رشتي جو پروپوزل پهچايو ته ظهير الدين ڪجهه ڏينهن پنهنجن وڏن سان صلاح مصلحت جي سلسلي لاءِ وقت گهريو. مگر ڪجهه ڏينهن ڪان پوءِ هنن جي والدين اهو چئي جواب ڏنو ته اسان جي ڪن قريب احبابن هندوستان مان اسان ڪان ڇوڪري جو رشتو گهريو آهي جن ڪي اسان ڪنهن به سبب انڪار نٿا ڪري سگهون. اهڙي صورتحال جي پيش نظر ظهير الدين منهنجي بزرگ دوست محمد وسيم ڪي رشتي جي سلسلي ۾ سهڻي نموني جواب ڏئي ڇڏيو. به ٽي ڏينهن رڪي مون ڪي ظهير الدين چيو ته جڏهن لاڙڪاڻي مان تنهنجي گهر دعوت تي آيو هوس ته تون ان وقت مون سان ڇو نه اهڙي ڳالهه ڪئي هئي.

مون وراڻيو ته خير آهي ڪا ڳالهه ناهي رشتن جون ڳالهيون ته آسمانن تي طئي ٿينديون آهن. ڪجهه ڏينهن گذرڻ ڪان پوءِ ظهير الدين منهنجي گهر آيو. چوڻ لڳو ته جي توکي شادي ڪرڻي آهي ته مان توکي سنو رشتو ڪرائي ٿو ڏيان. مون پڇيو ڪهڙو چيائين ته اهو توکي پوءِ ٻڌائيندس. ويڪيشن جا ڏينهن هئا ان زماني ويڪيشن گذارڻ لاءِ هر سال اسان لاڙڪاڻي ويندا هئاسين. لاڙڪاڻي ۾ منهنجي وڏي ڀيڻ منهنجي لاءِ رشتا پئي ڏٺا. هڪ رشتي جي ڳالهه هوءَ هلائي ٻه چڪي هئي جيئن اسان لاڙڪاڻي پهتاسين. هن والده کي ان جي باري ۾ ٻڌايو. اهو رشتو آيو هو ڳوٺ ڏڪڻ جي سومرن جي گهراڻي مان. ڏڪڻ جي سومرن جي عزيزن جا گهر لاڙڪاڻي ۾ بندر روڊ بينڪ اسڪوائر جي ڀرسان هئا. اسان جون ان سلسلي ۾ انهن سان ڳالهيون هليون. هڪ ٻئي ڏي آيا وياسين. ڳالهين ۾ رشتي تي اتفاق ٿيو. ڇوڪريءَ وارن چيو ته ڏاج ۽ حق مهر وغيره جي ڳالهه اسان ڇوڪري سان طئي ڪنداسين. مون ڪين جوابن چيو مان ڳالهه ٻولهه لاءِ تيار آهيان. ڏڪڻ ڪان ڇوڪريءَ جو وڏو ڀاءُ ڪهي لاڙڪاڻي آيو ۽ اسان جي وچ ۾ ڳالهيون هليون. رشتي جي طئي ٿيڻ ڪان اول ڇوڪريءَ وارن ڪي شرط وڌا ته ڇوڪري وارا ونواهه ڪان اڳ ٻه ڳوٺيون ڪنڊ جون موڪليندا. شادي ۾ ڪنوار لاءِ معياري ويهه جوڙا ڪپڙن جا تيار ڪندا. ڪابيني ۾ ڏهن تولن جا ڳهه ڏيندا ۽ ان ڪان علاوه خصوصي شرط هي هو ته ڇوڪرو جڏهن به ڪنوار کي ڏڪڻ وٺي ايندو يا واپس وٺي ويندو ته ٽيڪسي ڪرائي وٺي ويندو. شرائط پنهنجي جاءِ تي معقول هئا يا نه پر انهن شرطن پنيان جيڪا نيت ڏسڻ ۾ آئي تنهن کي ڏسي اسان پنهنجا پير پنتي ڪرڻ ۾ عافيت سمجهي. اسان جي پنهنجي گهراڻي ۾ منهنجي پسند مطابق ڪو رشتو ڪو نه هو. ويڪيشن واري سيزن ۾ هڪ ٻن هنڌن تي جي ڪڏهن رشتي جي سلسلي ۾

ڪي رابطا ٿيا بہ تہ انھن ما ڪو ڪڙتيل نہ نڪتو. موڪلون پوريون ٿي ويون تہ اسان بہ ڪراچي واپس هليا وياسين. هر سال جيان.

هن ڀيري بہ لاڙڪاڻي ساھہ سيباڻي مان گرمين جون موڪلون گذاري اسان خير سان ڪراچي پهچي پنهنجي زندگي جي معمولات ۾ لڳي وياسين. ڪراچي جي مردم خيز شهر ۾ رهندي مون ڪي پنهنجي ننڍي ڀاءُ اڪبر جو فڪر رهندو هو تہ ڪيس ڪنهن نہ ڪنهن ڌنڌي سان لڳائجي. لاڙڪاڻي ۾ رهائش دوران مون غلام اڪبر ڪي پنهنجي هڪ دوست رئيس احمد وٽ ايئر ڪنڊيشن جو ڪم سکڻ لاءِ دڪان تي رکايو هو. هن اتي ايئر ڪنڊيشن جو چڱو ڪم پرايو هو. موٽر وائينڊنگ ۽ اليڪٽرڪ-سٽي جي ڪم ۾ ڪيس اڳ ۾ ئي مهارت حاصل هئي تنهن ڪري مون ڪيس صلاح ڏني تہ هو ايئر ڪنڊيشن جي ڪم ۾ اچا پنهنجيون صلاحيتون وڌائي پرفيڪٽ مڪينڪ ٿي تہ جيئن ڪراچي ۾ اسان پنهنجو ڪاروبار ڪري سگھون. هو سخت محنتي ۽ اورچ هو جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندو هو تہ ان ڪي توڙ رسائيندو هو. پنهنجي مدد پاڻ جي اصولن مطابق هن وڃي سنڌي مسلم هائوسنگ سوسائٽي ۽ پي اي- سي ايچ ايس سوسائٽي، نرسري مارڪيٽ ۾ ايئر ڪنڊيش جي ماهر پروپرائيٽر استاد فضل احمد ڪي ڳولهي لڌو ۽ ان وٽ ڪم سکڻ شروع ڪيو. پنجن ڇهن مهينن جي اندر جڏهن هو پنهنجي ڪم ڪرڻ جي لائق ٿيو تہ مون ڪيس پنهنجي گھر ۾ مين انچولي سوسائٽي روڊ تي پنهنجو سمورو سامان وٺي دڪان کولي ڏنو. ماشاءَالله هاڻي هو بہ ڪمائڻ ڪي لڳو ويو ۽ اسان جي گھر ۾ ڪيتريون آسانيون پيدا ٿي پيون ۽ والده جي بہ دل جمعي ٿي پئي.

هڪ ڏينهن شام وڳڙي ظهير الدين گھر آيو حال احوال ڪان پوءِ چوڻ لڳو، مون تنهنجي لاءِ مناسب رشتو تلاش ڪيو

آهي. چيو مانس ٻڌاءِ، وراڻيو ته جنهن ماڻهو جي هٿ تون مون ڏي رشتو موڪليو هو ان جي گهر ۾ تنهنجي لاءِ مناسب رشتو آهي جي چوين ته مان ڪيس چوان. مون ڪيس وراڻيو نيڪي ۾ ڪهڙي دير. چوڻ لڳو ڏينهن ٻه رکي مان ساڻس ڳالهه ڪندس. پندرهن ڏينهن ڪان پوءِ ظهير الدين ٻڌايو ته محمد وسيم کي ڳالهه سمجهه ۾ آئي آهي پر هو پنهنجي پاءُ ۽ ڀينرن سان مشاورت ڪري پوءِ اسان کي جواب ڏيندو. مون وراڻيو ته اهو پاڻ سنو خانداني ۽ اشراف ماڻهو ائين ئي ڪندا آهن. همراهه هڪ مهيني گذرڻ بعد جواب ڏنو ته وسيم صاحب هاڪار ڪئي آهي. هاڻي مان توهان ٻنهي کي هڪ هنڌ ويهاري آمهون سامهون ڪندس باقي ڏسڻ ڪرڻ ۽ اڳتي جون ڳالهيون توهان پاڻ ۾ طئي ڪجو. ان ڳالهه کي به پندرهن ڏينهن لنگهي ويا. ظهير الدين ٻي پهري جي نماز تي مون کي اطلاع ڏيندي چيو ته اڄ شام جو محمد وسيم سان گهر ۾ ملاقات رکيل آهي تيار رهجان. ساڳئي ڏينهن شام جو اسان جي ميل ملاقات ٿي اوپاريون لهنواريون ڳالهيون ڪرڻ ڪان پوءِ پنهنجي مدي تي آياسين. ظهير الدين پنهنجي پوزيشن صاف ڪندي ٻنهي ڌرين کي چيو ته هن جاءِ تي مون توهان کي آڏي بيهايو آهي هاڻي باقي رشتيداري جا سمورا معملات توهان ويهي پاڻ ۾ طئي ڪريو جي ضرورت پوي ته مون کي وچ ۾ آڻجو. ٻه ٽي ڏهاڙا رکي منهنجي والده محمد وسيم بخاري جي گهر رشتو ڏسڻ جي غرض سان وئي. ڪيس جيڪا ڇوڪري پسند آئي ان جي باري ۾ محمد وسيم جي گهر واري سان پنهنجي راءِ جو اظهار ڪري آئي ۽ اڇي مون کي پنهنجي پسند جو ٻڌايائين. هڪ ٻن ملاقاتن ۾ جڏهن هڪ ٻئي سان بي تڪلف ٿياسين ته خير سان وسيم احمد بخاري پنهنجو تعارف ڪندي ٻڌايو ته هو بخاري جي ناتي ذات جو سيد ناهي. وڏيڪ هن ٻڌايو ته ڏيڍ صدي کن اڳ هن جا وڏا وچ ايشيا جي

شهر بخارا مان لڏي اچي هندوستان ۾ رهيا هئا تنهن ڪري بخارا جي ناتي سان اسان بخاري سڏائيندا آهيون. پر جي توهان اسان سان رشتيداري ڪري رهيا آهيو ته توهان به سوچيو ۽ سمجهو. چاڪاڻ ته مان توهان کي پنهنجي وڏي پاءُ ۽ پينرن ۽ سهري سان ملائيندس جي اهي مون سان متفق راءِ ٿيا ته پوءِ رشتي کي پڪو ڪنداسين. محمد وسيم بخاري جون ڳالهيون سڀ بهتر هيون مگر ڳالهيون گهٽيون ڊيگهه واريون هيون. مون چيو خير آ توهان پنهنجو رشتو دل جمعي سان ڪريو.

ڪراچي ۾ هن جي عزيز ۽ اقارب سان دعوتون ميل ملاقاتون ٿيون. پر آخري وڏو مرحلو هو ٺٽي ضلعي وجي وسيم صاحب جي سهري محترم عبدالحفيظ سان ملڻ جو. بهرحال هڪ ڏينهن ڪڏي اوڏانهن به وياسين. ٺٽي وجي چا ڏسان ته گجي ڳوٺ جي ڀهراڙي ۾ هڪ مسجد اڏيو هڪ بزرگ شخص وينو آ. چوڌاري ڀهراڙي جي ماڻهن جا ٽولا ڪٽن تي وينا آهن. ڪجهه ماڻهون ڦراسين ۽ گلمن تي حلقو لڳايو وينا آهن. مون وسيم صاحب کي چيو ته هن درگاهه تي مون کي چو وٺي آيو آهين. وراڻيائين ته هي درگاهه ناهي بلڪ منهنجي سهري جو گهر آ. مون چوڌاري نظر ڦيرائي ڏٺم ته ماحول جو سمورو اسٽرڪچر درگاهي پيو لڳي. ٻاهريون ڏيک، مسجد جو سائو گمبذ چوڌاري ڪجين ۽ ناريلن جا وڻ، گهر جي پويان پاڻي جو وڏو تلاءُ، آڱر ۾ بينل ڳئون ٻڪريون، ڪڪڙ، مرغ، بدڪون، مور ۽ ڊيلون. پري دور نگاهه تائين ساوڪ ٻنيون ٻارا، مگر اوسي پاسي نڪو گهر هو نه ڪا جهوپڙي اسان لنگهي به واهه جي ڪڙ تان آيا آهيون جي هي درگاهه ناهي ته پوءِ هتي هيٺ حلڪو لڳائي ماڻهو چو وينا آهن. بهرحال اڳتي وجي ڏٺو ته هڪ سفيد پوش سفيد ريش بزرگ هستي پلٿي هڻي زمين تي وينو آهي. اسان کي جڏهن ويجهو ايندي ڏٺائين ته اٿي بيٺو. هن جي پويان سموري خلق اٿي

بيٺي. سيني کي سولي سنڌي ۾ چيائين بابا ماني تيار آ کائي پوءِ وڃجو. بيٺي بيٺي هن وسيم صاحب جو تعارف پنهنجي مريدن سان ڪرايو ۽ پوءِ اسان کي پنهنجي حجري ۾ وٺي آيو وسيم صاحب منهنجو تعارف ساڻس ڪرايو ۽ هن سامهون بيٺل هستي جو تعارف ڪرائيندي چيو تہ هي منهنجو سهرو عبدالحفيظ شاهہ صاحب آهي. ٿوري جهٽ ۾ ٻاهر ماني لڳي ۽ هڪ ماڻهو اندر داخل ٿيو. شاهہ سائين سان سنڌي ٻوليءَ ۾ مخاطب ٿيندي چيائين سائين ماني لڳي وئي آهي. عبدالحفيظ شاهہ اسان ٻنهي کي پاڻ سان گڏ دالي ۾ وٺي آيو. جڏهن ماني تان لٽو لاٿو ويو تہ چا ڏسان تہ وڏن ٿالن ۾ ڪرڙيون تريل پيون آهن ۽ هڪ ٿالهہ ۾ تندوري مانيون رکيل هيون. عبدالحفيظ شاهہ هيٺ ويهندي اسان کي بہ پنهنجي پر ۾ ويهڻ جو اشارو ڪيو. پاڻ هٿ ۾ هڪ ماني کڻي ان جي مٿان هڪ ڪرڙي رکندو هڪ هڪ ماڻهون جي هٿ ۾ ڏيندو ويو. جنهن کي وري ماڻهن ٿپال ڪري هر هڪ وٽ ماني هڪ ڪرڙي پهچائي. ماحول جو نظم و نسق ڏسي حيرانگي وٺي وئي ڪاڏ خوراڪ جي سادگي ماڻهن جو خاموشي ۽ سڪون سان دسترخوان تي ڪاڏو نوش ڪرڻ، سچ پچ تہ هي منظر مون کي محو حيرت ڪري ويو. ماني کائي ٿي پهري جي نماز شاهہ صاحب جي امامت ۾ ادا ڪئي سين تنهن بعد ڏهہ پندرهن منٽ اسان جي ڪچهري ٿي جنهن ۾ ليمي جي ساون پنن جي ليمنيڊ چانهہ پي موڪلائي گهر روانا ٿياسين. موڪلائيندي مهل عبدالحفيظ شاهہ وسيم صاحب کي منهنجي منهن تي چيو تہ چوڪرو سنو آ مون کي وڻيو تون اهو رشتو پڪي ڪر.

انچولي سوسائٽي فيڊرل بي ايريا جو بلاڪ سترهون ۽ بلاڪ ويهون هڪ ٻئي جي آمهون سامهون هئا. انچولي مين روڊ تي ٻنهي پاسي لڳاتار دڪان کلندا ويا ۽ اسان جي سامهون انهن جو سلسلو بلاڪ اڻويهين النور سوسائٽي تائين وڃي پهتو. ستر

واري ڍاڪي ۾ سنڌ جي شهرن ۽ ضلعن مان اردو اسپيڪنگ ماڻهن هڪ سياسي و سماجي مفڪر جي شوشيبازي تي لڏ پلاڻ ڪري حيدرآباد ۽ ڪراچي ۾ اچي پنهنجيون رهائشون ۽ ڪاروبار قائم ڪيا. اهڙن سياسي محرڪات ۽ روين سبب نہ رڳو ڪراچي شهر جي آبادي ۾ گهڻي پاڱي اضافو ٿيو بلڪ شهر جي ڪم ڪاروبار ۾ بہ وڏي پيماني تي واڌ ۽ ترقي ٿي. منهنجي ڀاءُ غلام اڪبر بہ پنهنجي دڪان تي گهڻي ڪم ڪار سبب هڪ ڪاريگر ۽ هڪ اڌ هيلپر رکيو. گروسري سيڌي سامان جي خريداري لاءِ ڦيريان آئون ايمپريس مارڪيٽ صدر يا جوڙيا بازار جونا مارڪيٽ ويندو هوس. مگر هاڻي شهر جي ڪاروبار ۾ وسعت آئي هئي تنهن جي نتيجي ۾ جيڪا ترقي واري لهر آئي تنهن ڪراچي جو مجموعي طور نقشو ئي مٽائي ڇڏيو. ان حقيقت ۾ ڪو شڪ شبهو ڪونهي تہ ڪراچي ۾ اهڙي قسم جي ترقي ۾ پ پ پ سياسي پارٽي جيڪا ان وقت پنهنجي سياسي مضبوط اقتدار جي بنياد تي ملڪ جي اچي ڪاري جي مالڪ هئي. تنهن جي پاليسين جو وڏو هٿ هو. ڪراچي ۾ اهڙن سياسي و سماجي ڦيرين گهيرين جي ڪري فيڊرل بي ايريا ۾ ٻن وڏن تجارتي مرڪزن جو قيام عمل ۾ آيو. انهن ۾ هڪ ڪريم آباد جو مارڪيٽ هئو ۽ ٻيو واٽر پمپ جو مارڪيٽ. انهن ٻنهي مارڪيٽن جي ڪري اسان جي زندگي تي پڻ خوشگوار اثرات پيا. جن هول سيل شين جي خريد لاءِ صدر ۽ جوڙيا بازار وڃڻُ پوندو هو سي پاڙي جي مارڪيٽ ۾ دستياب ٿيڻ لڳيون.

هڪ ڏينهن ٽي پهري جي نماز کان پوءِ مسجد جي هڪ پاسي وسيم صاحب ۽ منهنجي ڪچهري ٿي جنهن ۾ هن ٻڌايو تہ اسان کي توهان جو رشتو قبول آهي مگر مهر عقد جو معاملو ۽ ڳالهہ کي پڪو ڪرڻ لاءِ شام جو تون پنهنجي والده کي اسان جي گهر وٺي اچجان. شام جو اسان گهر جا ڀاتي رشتو پڪو

ڪرڻ لاءِ وسيم صاحب جي گهر وياسين هن پيري اسان جي آجيان نهايت سهڻي نموني ڪئي وئي. ٻن ادائي ڪلاڪن جي ملاقات ۾ اسان رشتي جي سلسلي جي مڙني ڳالهين کي طئي ڪري ورتو ۽ شادي جي تاريخ 1975 جي مهڙين مهينن ۾ ٻڌڻ تي اتفاق ڪيوسين. شادي جي تاريخ طئي ٿيڻ کان پوءِ منهنجي والده ۽ مان ڏيب جي لٽي ڪپڙي جي خريداري ۽ ٻين ڪم ڪارن ۾ لڳي وياسين. ڪراچي جي شهر ۾ ان زماني ۾ الله کان سواءِ اسان جو ٻيو ڪو نه هو. تنهنڪري اسان جون اڪثر شامون ڪراچي جي جامع ڪلاٿ مارڪيٽ ۽ صدر بازار ۾ خريداري پنيان گذرنديون هيون. دير ٿي ويندي هئي ته اينڊريو چرچ جي سامهون عبدالله هارون روڊ تي ڪيفي جارج تان رات جي ماني کائي پوءِ گهر موٽندا هئاسين. سون جي گهڻ ڳڻن جي جوڙائي لاڙڪاڻي مان عبدالله سوناري کان ڪرائي سين. رب جي فضل و ڪرم سان سڀ تياريون مڪمل ٿي ويون. شادي جي موقعي تي منهنجي لاءِ سڀ کان وڏي خوشي جي ڳالهه اها هئي ته منهنجا سيئي دل گهريا دوست ۽ احباب ڪراچي اچي شادي ۾ شريڪ ٿيا ها جن ۾ سڀ کان وڌيڪ محترم ۽ محبوب هستيون منهنجو چاچو غلام حسين، استاد محترم غلام الله شيخ منهنجي وڏي ڀيڻ ۽ منهنجو وڏو سئوٽ ڀيٽيئو محمد عمر پنهنجي اولاد سميت اچي شريڪ ٿيا هئا. ڪاليج جي اسٽاف ۽ پروفيسرس جي شرڪت سان شادي جي محفل ۾ رونق برپا ٿي وئي هئي. زندگي ان جا ڳانڍاپا ان جون خوشيون قدرت جي طرفان انسان لاءِ هڪ انمول تحفو آهن. انسان جو ڪردار رڳو ايترو آهي ته هو خوشين جو لطف وني. انهن کي پنهنجي اندر ۾ سانڍي رکي ۽ زندگي عمل سان نڀي ٿي ۽ مان عملي زندگي گذارڻ جو نندي لاڪون عادي ٿي چڪو هوس. منهنجي نظر ۽ نگاهه ۾ سواءِ عمل جي زندگي ۾ ڪو ٻيو دڳ هئو ئي ڪو نه.

اهي ئي منهنجا ارادا هئا ۽ اهو ئي منهنجو ايمان هو. نئين شادي شده زندگي ڪيترن معنائن ۾ خوشين سان مالا مال ۽ مزين هئي. نوان احساس نيون خوشيون نوان خيال ۽ نئين زندگي ائين پئي محسوس ٿيو ڄڻ اهو سڀ ڪجهه ڏاج ۾ آيو آهي. ٽن مهينن کان پوءِ گرمين جون موڪلون شروع ٿيون. پنهنجي گهر جي ياتين کي لاڙڪاڻي ساهه سيباڻي وڻي آيس. لاڙڪاڻي جون گرميون ڪراچي جي ڄائي ماڻهو لاءِ ڪيترو مشڪل ٿي سگهن ٿيون ان جو مون کي اندازو هئو پر منهنجي گهر واري لاءِ هتان جي گرمي هڪ وڏو مسئلو هو البته ان وقت سنڌ ۾ اليڪٽرڪسٽي جو ڪو مسئلو ڪو نه هوندو هو تنهن ڪري هر موسم سان منهن ڏيڻ آسان هئو. زندگي جو ڪبهي غم ڪبهي خوشي وارو تماشو جاري رهيو ۽ خير سان گرمين جا ڏکيا ڏينهن گذاري ڪراچي موٽي آياسين.

آتم ڪٿاڪاري ۽ تعليم جا مرحلا

منهنجي نظر ۾ پنهنجو پاڻ تي لکڻ سڀ کان ڏکيو ڪم آهي، افسانوي ادب ناول نگاري، ڊرامه نويسي، يا ڪهاڻيڪاري جي موضوعات تي قلم ڪاري ڪرڻ نسبتن سهنجو ڪم آهي. ڇاڪاڻ ته قلمڪار انهن موضوعات جي پلاٽن جو بنياد ان جي تشڪيل ڪن. مقرر اصولن کي نظر رکي ڪري ٿو. هن قسم جي ادب جي اصناف ۾ قلم ڪار اُهي ڪردار چُني ٿو جيڪي ممڪنات جي حدن اندر رهي نڪرجن ٿا، يا ايئن چئجي ته قلم ڪار اُهي ڳالهيون بيان ڪري ٿو جيڪي سماج ۽ معاشري ۾ تي سگهن ٿيون ۽ وري آسان جو ڪامن سينس انهن کي مڃي سگهي ٿو ته واقعي قلمڪار جيڪي ڪجهه تخليق ڪيو آهي يا ان پنيان جيڪي هو ميسيج ڇڏي ٿو، سو ضرور سچ هوندو، وڏيڪ سمجهڻ لاءِ ايترو چئي سگهجي ٿو ته افسانوي ادب ۾ قلمڪار پنهنجا ڪردار سامهون آڻي انهن کان جيڪي سماجي، معاشرتي، نفسياتي يا ديگر علوم ۽ موضوعات تي مبني اصلاحي يا غير اصلاحي پيغام ڏيڻ چاهي ٿو سو ممڪن طور سماج قبول ڪري ۽ سچ اهو آهي ته انهيءَ بنياد تي سماج کيس تخليقڪار سمجهي ٿو، مگر آتم ڪهاڻوي ادب جي قلمڪار کي منهنجي نظر ۾ تخليقڪار چئي نه ٿو سگهجي ڇاڪاڻ جو هو آتم ڪهاڻي لکڻ وقت نه واقعا تخليق ڪري ٿو، نه ئي پنهنجي مرضيءَ سان ڪردار تخليق ڪري ٿو، پنهنجي آتم ڪٿا ۾ جيڪي ڪردار سامهون آهي سو هو پاڻ آهي، ان سلسلي ۾ ڪهاڻي جي پلاٽ جو اسٽرڪچر به هو پاڻ تشڪيل نه ٿو ڏئي، پنهنجي جنم ڪٿا ۾ هو اُهو ڪجهه بيان ڪري ٿو جيڪي ڪجهه هن جي زندگيءَ ۾ مٿس حقيقي طور وهيو واپريو ۽ گذريو آهي، هو پنهنجي زندگيءَ جي ڪٿا ڪاري به اهڙي ڪرڻ جو پابند رهي ٿو. جنهن جو بنياد محض سچ تي آهي، ان بنياد ۽ بنياد جي سٽاءَ تي

پنهنجي زندگي جي سچائن کي لکڻ واري کي سادن لفظن ۾ هڪ ليکڪ چئي سگهجي ٿو.

افسانوي ادب ۾ ڪردار نگاري واقعات نگاري توڙي ڪهاڻي يا قصي جو پلاٽ ۽ حقائق سڀ فرضي ٿي سگهن ٿا مگر ليکڪ پنهنجي مرڪزي خيال، سماج جي سچائين ۽ حقائق کي پڙهندڙن جي سامهون آڻيندو آهي. باقي ڪهاڻيءَ جو سڄو مصالحو فرضي ۽ تخيلاتي هوندو آهي. تنهن ڪري ان قسم جي تخليق کيل ادب کي تخليقي ادب چئبو آهي، اهڙو ادب بائيوگرافيڪل اسٽوري رائيٽنگ جو حصو سڏجڻ ۽ سمجهڻ جي لائق نه هوندو آهي. مون پنهنجي آتم ڪٿا، سرجڻ وقت پنهنجي زندگيءَ متعلق جيڪي ڪجهه لکيو آهي، يا لکڻ گهران ٿو، اُن ۾ ڪو به واقعو ڪردار يا ڳالهه فرضي يا تخليقي نه آهي، هي منهنجي ڪٿا يا منهنجي ڪهاڻي منهنجي زندگيءَ جو حقيقي روپ آهي، ۽ مان زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ کي قرطاس تي رڳو ان مقصد خاطر تحرير ڪريان ٿو ته جيئن پنهنجي نسل يا ايندڙ نسل کي ميسيج ڏئي سگهان ته حقيقي زندگي ڇا ٿيندي آهي؟ ڪاميابيون ناڪاميون ڇا ٿينديون آهن ،يا زندگيءَ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ڪيتري قدر جدوجهد ڪرڻي پوندي آهي، يا انسان کي پنهنجي زندگيءَ جي سنگين معاملن سان ڪيئن جوجهڻو پوندو آهي.

گرمي جون موڪلون گذاري ڪراچي پهتاسين ۽ پنهنجي زندگيءَ جي معمولات ۾ مصروف ٿي وياسين. جڏهن اسان وسيم صاحب سان رشتي جون ڳالهيون مڪمل طور طئه ڪري چڪا هئاسين ته اُن مهل منهنجي ڌيڻ واري گهر واري مئٽرڪ پاس ڪري چڪي هئي ۽ محمد وسيم شادي ٿيڻ تائين پنهنجي ڏيءَ کي وڌيڪ پڙهائڻ جو عمل روڪي ڇڏيو هو. آئون پنهنجي ۽ پنهنجي گهر جي ڀاتين لاءِ بهتر کان بهتر تعليم جي حصول جو حامي ۽ قائل هوس. تنهن ڪري مون ڪراچي انٽرميڊيئٽ بورڊ جي لاءِ

مطلوب ڪتابن جي ڪورس جو بندوبست ڪيو ۽ ان سان گڏ پنهنجي گهر واريءَ کي سنڌي ٻولي سيکارڻ، سنڌي ڪتاب پڙهڻ ۽ سنڌي لکڻ پنيان ڪوششون تيز ڪري ڇڏيم، الله رب العزت جي ڪرم سان 31 ڊسمبر 1976ع تي اسان جي گهر نياڻي جي ولادت ٿي. ٻاجهاري جا ٿورا مڃيندي مڃايون ورهايون سين، اولاد جي سلسلي ۾ اسان نهايت خوشنصيب هئاسين، ٻن ٻن سالن پنيان بيبي، بابو، بيبي، بابو سان رب سائين اسان جون جهوليون ڀرينديو ويو. ٻه ٻار لاڙڪاڻي ۾ ڄاوا ۽ ٻه ٻار ڪراچيءَ ۾ ، اسان جي زندگيءَ ۾ خوشين جي حد ڪانه هئي، زندگيءَ ۾ منهنجو ۽ منهنجي گهرواريءَ جو فوڪس تعليم جي حصول پنيان گهڻو رهيو آهي. زندگيءَ جي ڊڪ ڊوڙ ۾ منهنجي گهر واري گهر مڙني ذميدارين ۾ منهنجو گهڻي ڪان گهڻو ساٿ ڏيندي رهي آهي. منهنجي والده اسان جي زندگيءَ ۾ هر وقت هر مرحلي ۽ مسئلي ۾ نه رڳو پنهنجو ڪردار نڀائيندي هئي بلڪ پنهنجي دعائن ۽ عملي ڪردار سان به اسان جي زندگيءَ ۾ آسانيون پيدا ڪندي هئي. مان عرض ڪري چڪو آهيان، ته منهنجي گهر واريءَ کي سنڌي ٻولي ڪانه ايندي هئي. پر جي انسان ايثار محبت ۽ هم آهنگي کي پنهنجو شعار بڻائي ٿو ته زندگيءَ جي مڙني مسئلن کي وڏي سهنجائيءَ سان منهن ڏئي سگهجي ٿو.

انٽر ميڊيئٽ جي تعليم مڪمل ڪرڻ سان گڏو گڏ منهنجي گهر واري سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجو استعداد وڌائيندي بي مثال ڪاميابيون ماڻيون، انٽر ميڊيئٽ جو امتحان پرائيويٽ اميدوار جي حيثيت سان پاس ڪرڻ ڪان پوءِ هن يونيورسٽي آف ڪراچيءَ مان خانگي طور گريجوئيشن به ڪري ورتي.

زندگيءَ ۾ وڌ ۾ وڌ اسان جو فوڪس تعليم جي حصول تي هوندو هو، منهنجي گهر واري شادي ڪان اڳ جڏهن اسڪول ۾ پڙهندي هئي ته نصابي سرگرمين سان گڏ غير نصابي سرگرمين ۾

ٻه حصو وٺندي هئي، تقرير ڪرڻ جو هنر ٻه هن اسڪول مان سکيو هو. هن جي اهڙي قسم جون سرگرميون جو تجربو، اسان جي ٻارن جي تعليم ۽ تربيت جي سلسلي ۾ معاون ۽ مددگار ثابت ٿيو، اسان جي ٽن وڏن ٻارن جي تعليم انچولي سوسائٽيءَ جي سرڪاري ۽ خانگي اسڪولن ۾ شروع ٿي، ڪي. جي اسڪولنگ پوري ڪرڻ کان پوءِ وڏي ڌي رابعه بلاڪ سترهين جي سرڪاري اسڪول ۾ زير تعليم رهي. امجد ۽ فرحان هڪ ٻئي پٺيان پهريون پرائيويٽ اسڪول جناح ماڊل ڪنڊر ڪارٽن اسڪول ۾ پڙهيا، اسڪول جي تعليم کان علاوه ديني تعليم لاءِ ٻه اسان پنهنجي ٻارن کي تيار ڪيو، نياڻيون پنهنجي نانيءَ جي گهر ۾ پنهنجي ناني ۽ پڙنانيءَ کان سيپارا ۽ قرآن پڙهنديون هيون، ڇوڪرا، انچولي سوسائٽي واري مسجد ۾ قائم مدرسي ۾ ديني تعليم پرائيندا رهيا.

انچولي سوسائٽيءَ ۾ رهڻ دوران مون کي پنهنجي تعليم جو فڪر ٻه رهندو هو، انهيءَ ڏس ۾ منهنجا رابطا محترم پروفيسر اياز حسين قادريءَ سان مسلسل رهندا هئا، توڙي جو ڪٽي هاڻ منهنجي بدلي گورنمينٽ لياري ڪاليج کان گورنمينٽ دهلي ڪاليج فيڊرل بي ايريا بي ڪريم آباد ۾ ٿي چڪي هئي، پروفيسر اياز حسين قادري صاحب کي جيئن ئي يونيورسٽي آف ڪراچي کان پي ايچ ڊي جي ڊگري ايوارڊ ٿي ته مون ٻه هوشياري ورتي هن جي صلاح سان مقرر ڪيل موضوع لاڙڪاڻي ضلعي جي ادبي تاريخ تي لکيل سيناپسز ڪٽي ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي ڊپارٽمينٽ ۾ سائين جن کي مبارڪ باد ڇوڻ پهتس ۽ پنهنجي موضوع واروڪاٻارو پڻ ڏيکاريم. هُن مهربان ٻه پنهنجي واعدي کي پاڙي ڏيندي منهنجي موضوع جا وچور سناپسز ۽ مطالعي لاءِ گهربل ڪتاب ۽ ڪتابن جي حصول لاءِ لائبريرين جون فهرستون ڏسي ڇيو ته تنهنجو ڪم بلڪل صحيح سمت ۾ آهي. مگر مان هن جي نوڪ پلڪ درست ڪري توکي ڏيندس ته پوءِ تون

ان کي ريرائيٽ ڪري ڏجانءِ تہ مان تنهنجي ايم فل ۾ رجسٽريشن ڪرائيندس.

گورنمينٽ دهلي ڪاليج ۾ رهي، مون گورنمينٽ لياري ڪاليج ۾ جن زائد نصابي سرگرمين ۾ مصروف رهيو هوس. تن جو ذڪر مون دهلي ڪاليج جي پرنسيپل محمد يوسف ميمڻ سان ان نيت سان ڪيو تہ هو جيڪي اسائينمينٽس ڊيوٽي طور ڏيڻ چاهي تہ مون کي ڏئي سگهي. پرنسيپل محمد يوسف ڪراچيءَ جو مڃيل ۽ معروف فزڪس جو استاد هو. امتحان جي سيزن ۾ هن صاحب سان بورڊ آف انٽر ميڊيئٽ ۾ اڪثر ملاقات ٿيندي هئي، جتي هو پيپرن جي چيڪنگ جي عمل دوران اسان پيپر چيڪرس جي گروپ جو هيڊ چيڪر مقرر ٿي ايندو هو. منهنجي نظر ۾ هو هڪ اهڙي شخصيت جو مالڪ هو جنهن کان اسان کي سکڻ ۽ حاصل ڪرڻ لاءِ گهڻو ڪجهہ موجود هيو. مسٽر محمد يوسف شڪل ۽ صورت ۾ سهڻو، سڀاجهڙو ۽ ڏاهو انسان پيو لڳندو هو. مان هميشہ اُن گمان ۾ هوندو هوس تہ هو سنڌي آهي، تنهن ڪري ڪوشش ڪري مان جڏهن وٽس پيپر ۾ ڏنل مارڪن جون غلطيون درست ڪرائڻ لاءِ دستخط وٺندو هوس تہ ساڻس سنڌيءَ ۾ ڳالهائيندو هوس، جواب ۾ هو بهترين سنڌي ۾ ڳالهائيندو هوس. اها حقيقت مون تي دهلي ڪاليج ۾ اچي کلي تہ هو گجراتي ميمڻ آهي. محمد يوسف صاحب دهلي ڪاليج ۾ مون کي آجيان ڪئي ۽ مرندي گهڙي تائين هو مون تي مهربان رهيو، مرحوم 55 سالن جي عمر ۾ بلڊ ڪينسر جي موذي مرض جي ور چڙهي ويو، سندس وفات کان پوءِ ڪاليج جي پرنسيپل جي چارج عبدالعزيز ڪتري سنڀالي. گورنمينٽ دهلي ڪاليج ۾ ڪراچيءَ جي بهترين استادن جي ٽيم هوندي هئي، جن ۾ عالم، اديب، شاعر ۽ ڊرامانويسن سان گڏ بهترين پيپر سيٽرس، بهترين ممتحن سائنسٽس ۽ ٽيوٽرس موجود هئا. اهڙي قابل استادن جي ماحول ۾ اسان جهڙن کي سکڻ

لاءِ نہ رڳو گھڻو ڪجھہ هو پر پنهنجي اولاد ڪي اهڙي ماحول ۾ تعليم وٺرائڻ جو پڻ بهترين موقعو هو.

مان سيوا ڪنج ۾ جڏهن رهندو هوس تڏهن محترم اياز حسين قادري سان گڏجي ريڊيو پاڪستان ويندو هوس جتي هو سُني پئمينٽ جي عيوض ادبي پروگرام ڪندو هو. قادري صاحب نئين ٿهيءَ ڪي همٿائڻ جي تات ۾ لڪندو رهندو هو. مون ڪي بہ پاڻ سان ان ڪري گڏ رکندو هو تہ جيئن منهنجي سُني تربيت ٿي سگهي. جڏهن بہ مان ساڻس ڊگهي واڪ تي ڪوئنس روڊ يا ڪنهن بي پاسي ويندو هوس تہ هو مون ڪي پنهنجي زندگيءَ جي تجربن ۽ فهم و فڪر جو دل کولي اظهار ڪندو هو. هُن صاحب عالي مرتبت جي سمجھہ سياڻ، فڪر ۽ فراصت مان ڪيترائي انمول موتي هٿ ڪري مون پنهنجي زندگيءَ ڪي سنواريو. ڊاڪٽر اياز حسين قادري نہ رڳو يونيورسٽيءَ ۾ منهنجو ڊائريڪٽر اعليٰ تعليم هو مگر هو منهنجو هڪ محسن ۽ هادي پڻ هو.

دهلي ڪاليج جي استادن جي گروپ مان منهنجو گهڻو ٽٽو واسطو لٽريچر گروپ جي استادن سان رهندو هو. جن ۾ ليبرل سوچ رکندڙن جي اڪثريت هئي. انهن دوستن منهنجي زندگيءَ جي پسمنظر ۾ لڪيل کهاڻي ساوا بادام ۽ ليبر يونين ازم جي ڪتاب روسي لٽريچر ۽ خليل جبران جي تخليقات جي اپياس وغيره جو بڌي اندازو لڳايو هو تہ مان بہ ڪو پڪو ليبرل آهيان. انگريزيءَ جو پروفيسر شاعر حسن اڪبر ڪمال ۽ انگريزيءَ جو پروفيسر ۽ ٽي وي ڊرامہ نويس نسيم احمد نيشو فوز ۽ اردو جو پروفيسر قيصر امام گيلاني منهنجي گهڻو ويجها اچي ويا هئا. ان جو وڏو سبب اهو هو تہ هو ڪاليج جي مئگزين جي انگريزي اردو ۽ سنڌي سيڪشن جي سهيڙپ ۽ ڇپائيءَ جي ڪم ۾ اسان هڪ ٻئي سان اڪثر لهہ وچڙ ۾ رهندا هئاسين، فزڪس جو پرفيسر نعيم علي خان جيڪو هر گهڙي هر وقت اسٽوڊنٽس جي سماجي،

فلاحي ۽ تعليمي خدمات ۾ مصروف رهندو هو. هڪ بهترين آرٽيسٽڪ مائينڊيڊ، بهترين فوٽو گرافر، بهترين سائنس ايوينٽ پروگرامر ۽ ڪاليج جو ٽوئر آرگنائيزر هو، سو ڪاليج جي مئگزين جي ڇپائي جا سمورا اُمور اڪلائيندو هو. ميڊم شهناز اردو جي پروفيسر اسان جي لٽرري گروپ جي ڪاڌي پيتي، ناشتي پاڻي وغيره جي آرگنائيزر هوندي هئي. ۽ بهترين کاڌا تيار ڪرڻ سندس ڏائي هٿ جو ڪم هوندو هو.

ڪاليج جي مئگزين جي اردو سيڪشن ۾ هوءَ جيلاني صاحب جي معاونت ڪندي هئي، ماضيءَ ۾ پروفيسر حسن اڪبر ميڊم شهناز ۽ منهنجو تعلق سکر ضلعي سان رهيو هو. تنهن ڪري اسان هڪ ٻئي جي گهڻو ويجها ٿي ويا هئاسين، اسان ٽيئي فيڊرل بي ايريا ۾ هڪ ئي پاڙي ۾ هڪ اڌ گهٽيءَ جي فرق سان رهندا هئاسين، تنهن ڪري ڪاليج اچڻ وڃڻ ۾ پڻ اسان جو اڪثر ساٿ رهندو هو ۽ هڪ ٻئي جي گهرو پروگرامن، نجي گڏجاڻين ۽ ڪم ڪارن ۾ به اسان جو ساٿ رهندو هو.

پي ايچ ڊي لاءِ تياري

1985ع ڪراچي يونيورسٽي ۾ ايم فل لاءِ ڊاڪٽر اياز حسين قادري جي نگراني ۾ منهنجي رجسٽريشن جو مرحلو مڪمل ٿيو ته مون پنهنجي مطالعي کي شروع ڪندي موضوع لاءِ گهربل مواد جمع ڪرڻ جي ڪم کي لڳي ويس. لاڙڪاڻي ۾ رهائش دوران مون پنهنجي پسند جي موضوع تي اڳواٽ ئي چڱو مواد جمع ڪيو هو. دوست بشير احمد شاد ۽ مسٽر مهتاب تنيي ان سلسلي ۾ مون سان ڪافي تعاون ڪيو هو. محترم مهتاب تنيي جو والد مرحوم پروفيسر الله بخش تنيو آرٽس اينڊ ڪامرس ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ سنڌي مضمون جو استاد هوندو هو ۽ کيس لاڙڪاڻي جي ادبي تاريخ ۾ وڏي دلچسپي هوندي هئي. اسان ڪائنس گهڻي رهنمائي حاصل ڪئي هئي. پراڻي زماني جو ماڻهو هو سندس انهن عالمن ۽ اديبن سان به تعلقات ۽ دوستيون هيون جيڪي سنڌي ادب ۽ تاريخ جا سرجڻهار هئا ۽ ورهاڱي کان پوءِ ڀارت هليا ويا هئا. سندس اهي دوست هندوستان مان الله بخش تنيي صاحب کي پنهنجا نوان ڪتاب ۽ ٻيون ادبي ڪاوشون موڪليندا رهندا هئا. وفات کان پوءِ سندس لائق فرزند مهتاب تنيي سان انهن عالمن ۽ اديبن جو ناتو ڳنڍيو رهيو. تنهن ڪري لاڙڪاڻي جي علمي ادبي تاريخ جي سلسلي ۾ مسٽر مهتاب وٽ جيڪي نوان ڪتاب ۽ ادبي مواد جمع ٿيندو هو ته مسٽر مهتاب اهي دل کولي مون کي مطالعي لاءِ ڏيندو هو. ورهاڱي کان اڳ جي عالمن، شاعرن ۽ اديبن جو جيڪو مواد مون وٽ جمع ٿيو هو تنهن کي تاريخ وار ترتيب ۾ آڻي پنهنجي نگران ڊاڪٽر اياز حسين کي ڪراچي يونيورسٽي ۾ ڏيکارڻ لاءِ ڪٽي ويس. قادري صاحب کي منهنجو ڪم وڻيو، ۽ صلاح ڏيندي چيائين تنهنجو ڪم ڏسڻ لاءِ مون کي سڪون ۽ ايڪانت وارو

ماحول گهرجي تنهن ڪري اڳتي جيڪو ڪم ڪرين اهو ڏيڪارڻ لاءِ منهنجي گهر ايندو ڪر تان تہ فائل ۽ پنا سڀ محفوظ رهن. ٻن اڍائي مهينن کان پوءِ هڪ آچر جي شام جو ڪجهہ ادبي ميڙي چونڊي ڪٺي آئون سندس آرام باغ واري گهر پهتس. جتي نہ رڳو منهنجو ڪم ڏٺائين بلڪہ پنهنجي لائبريري مان بہ مضمون جي مطابقت سان ڪجهہ ڪتاب عنايت ڪيائين جن ۾ پارٽ جي عالمن ۽ اديبن جا تازه ڪتاب شامل هئا ۽ انهن عالمن ۽ اديبن جو تعلق لاڙڪاڻي سان هو جن ۾ پروفيسر ڊاڪٽر ارجن شاد ۽ پروفيسر رام پنجواڻي شامل هئا.

مون وٽ گهر ۾ ڍنگ جي ڪا رائيٽنگ ٽيبل يا ڪرسي ڪا نہ هئي سو آرام باغ مان وجي وٺي آيس ۽ موضوع تي لکڻ جي ڪم ۽ مواد ڪٺي ڪرڻ جي ڪوشش ڪي مون اڳ کان اڳرو ڪري ڇڏيو. چئن پنجن مهينن کان پوءِ مون وٽ جيڪا ادبي سهيڙ ٿي تنهن جي بنياد تي لاڙڪاڻي جو تهذيبي، تاريخي پس منظر ۽ جياگرافيڪل بيهڪ تي مقالا لکي تيار ڪيم ۽ ان سان گڏ مضمون جو پاڳيوار وچور ۽ فهرستن ڪي نئين سر ترتيب ڏئي ڊاڪٽر اياز حسين قادري صاحب کي فون ڪيم تہ موضوع متعلق جيڪو انٽروڊڪٽري ڪم ڪيو آهي سو ڪيس ڏيکارڻ چاهيان ٿو. قادري صاحب پنهنجي گهر تي شام جو گڏجاڻي جي اجازت ڏني. مقرر ڪيل وقت مطابق سندس گهر ويس.

سائين جو گهر هڪ عجيب رومانٽڪ روڊ تي هئو. مان گرد و نواه جي ماحول کان نہ رڳو واقف هوس پر ان ۾ گهمندي ڦرندي مون کي عجيب سرور ايندو هو. رام باغ روڊ دراصل ڪراچي جي گاڏي کاتي جي اتر اوڀر ۾ هو. گاڏي کاتو ڪراچي جي تاريخ جي قديم مشهور ڪچهري روڊ جي وچ ۾ هن وقت بہ موجود آهي. هن علائقي ۾ قانون جي ڪتابن جا وڪرو گهر

هوندا هئا. ڪنهن زماني ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي ۽ فتح محمد سيوهاڻي به هن علائقي ۾ رهندا هئا جن وٽ سنڌ جي عالمن اديبن جون محفلون ۽ ڪچهريون ٿينديون رهنديون هيون. پهرين ڪل سنڌ ادبي ڪانفرنس جي منصوبابندي به ڪراچي جي هن علائقي ۾ ٿي هئي. ڪراچي جي خوشبو ڳلي (Perume Street) هن وقت به موجود آهي. ان ګلي جو رومانٽڪ ماحول ۽ پراسراريت پنهنجي جاءِ تي ايندي ويندي جي ذهن تي سحر طاري ڪري ڇڏيندي آهي. هڪ ڀيري منهنجو دلي دوست بشير احمد شاد ڪراچي ڪان مون وٽ آيو هو. گهمندي گهمائيندي اوڙي پاڙي جو چڪر ڪارائيندي مون کيس اچي بوتل ګلي جو سير ڪرايم. هر قسم جون، هر رنگ جون، هر سائز جون ۽ هزارين ڊزائن جون بوتلون ڏسندا چئو طرف پکڙيل خوشبويات جو واس وٺندا جڏهن هڪ ڇيڙي کان ٻئي ڇيڙي پهتاسين ته شاد صاحب مون سان پنهنجي خيال جو اظهار ڪندي چوڻ لڳو ته يار هن ګلي تي ته پي ايڇ ڊي ڪري سگهجي ٿي. مون کيس چيو ته ريسرچ جو موضوع ڇا ٿيندو. ساهي ڀري چوڻ لڳو موضوع ٿيندو تحريڪ آزادي ۾ بوتل ڳلي جو حصو. بهر حال بشير احمد تي بوتل ڳلي جي پراسراريت ۽ خوشبوعيات جو جيڪو اثر مرتب ٿيو هو تنهن جو هن اظهار اهڙن لفظن ۾ ڪيو.

قادري صاحب جو فليٽ چوٿين منزل تي هو روڊ جي ٻنهي پاسن تي هيٺ هوميوپيٿڪ دوائن جا دڪان هئا. قادري صاحب جي گهر وڃڻ لاءِ ڪاٺ جي لچڪيدار ڏاڪڻيون پار ڪرڻيون پونديون هيون جيڪي ڇڳيون پليون حالت زار ۽ زبوني کي پهچي چڪيون هيون. قادري صاحب جو فليٽ آخري منزل تي هو ۽ کيس فليٽ جي ڪوني جو بينيفٽ حاصل هو جنهن تي هڪ اڌ ڪمرو ۽ کليل آڳر هو جنهن ۾ عباس عملدار جو جهنڊو لڳو پيو هوندو هو. آڳر ۾ بيهي پاڪستان چونڪ ڏي

نگاهہ ڪندو هوس تہ سيوا ڪنج هاسٽل جون بالڪونيون نظر ايندڀون هيون جتي ڏهہ ٻارهن سال اڳ اسان ٻيهي ارد گرد جي ماحول جو جائزو وٺندا ۽ هوا خوري ڪندا هئاسين. قادري صاحب مون کي پنهنجي اوطاق ۾ ويهاري وجي چانهہ پاڻي جو بندوبست ڪندو هو ناشتي پاڻي کان پوءِ منهنجي مضمون جا فائل ڏسندو هو. ڪميون خاميون ۽ قص و ناقص مٽيريل جي باري ۾ نشاندهي ڪندو هو تحقيقي ڪم ۽ لکڻ جي اصولن معيارن ۽ حوالن وٺڻ جي قائدن متعلق ڪارآمد معلومات فراهم ڪري آئينده ملاقات جو ٽائم ٽيبل ڏيندو هو.

محمد وسيم بخاري

جن شخصيات جي ڏاهپ علم ۽ اعليٰ ڪردار مون کي متاثر ڪيو، تن ۾ ڊاڪٽر اياز حسين قادري، پروفيسر عبدالمنان چانڊيو، پروفيسر عبدالله جاويد ۽ سيد عبدالحفيظ شاهه نئين گُجي وارو شامل آهن. محمد وسيم بخاري ڪراچيءَ وارو به انهن شخصيات مان هڪ هو، جنهن جي سچي ۽ کري ڪردار نه رڳو مون کي متاثر ڪيو پر ان جي سهڻي سُلوڪ ۽ سادگي منهنجي ناتوان زندگيءَ کي وڏي توانائي پڻ بخشي. 1973ع جي سرءُ جي مند ۾ هن صاحب سان ملاقات ان وقت ٿي جڏهن مان پنهنجي دوست ظهيرالدين صديقي جي اوطاق تي وينو هوس. ماهه و سال جي لحاظ کان هن جي عمر عزيز منهنجي والد جيتري هئي پر هُن جي سلوڪ گفتگو ۽ پيش اچڻ جي طور ۽ طريقي مون کي گهڻو متاثر ڪيو. اُها هن جي ذاتي خوبي هئي جو هو ننڍن سان ملڻ وقت ننڍو ٿي بيهندو هو ۽ انهن سان سهڻي نموني معاملا فهمي ڪندو هو ۽ نئين ٿهيءَ وارن سان انهن جي سوچ ۽ قد مطابق پيش ايندو هو.

محرم جا ڏينهن هئا، ظهير الدين صديقي مون کي ٻه ٽي ڏينهن اڳواٽ دعوت ڏني هئي ته آچر جي شام جو ٽيپهري جي نماز کان پوءِ منهنجي گهر ۾ حليم جي دعوت آهي. تنهن ڪري تون ضرور اچجانءِ ان وقت مان اين اي ڊي ڪاليج جي هاسٽل سيواڪنج ۾ مقيم هوس. مان شام جو مقرر وقت تي ظهيرالدين جي اوطاق تي پهچي ويس. منهنجي پرسان نشست تي وينل هڪ بزرگ شخص سان تعارف ڪرائيندي مسٽر ظهيرالدين ٻڌايو ته هي محمد وسيم بخاري آهي، منهنجو عزيز دوست ۽ پاڙيسري آهي. سلام دعا ٿي، همراهه جي تن تي شيرواني مٿي تي جناح ڪيپ، هيٺ تي پاجامو ۽ هٿ ۾ واڪنگ اسٽڪ ڏسي مون کي لمحا هن

ڪي نظرانداز ڪيو، مگر جڏهن ٽيبل ٽاڪ دوران هن گفتگو ڪئي ته ايئن لڳو ته هي بزرگ عصر حاضر جي مڙني معاملات جو ادراڪ رکي ٿو. گفتگو دوران هو پنهنجي واڪنگ اسٽڪ کي گهمائيندو پئي رهيو ۽ پنهنجون نظرون اسٽڪ جي ڦرندڙ گهرندڙ پوزيشن تي ڄمائي وينو رهيو، سندس انداز گفتگو مان ايئن پئي لڳو ته ڄڻ هو حفظ ڪيل ڳالهيون پيو بيان ڪري، جڏهن ساڻس ٻي ملاقات ٿي تڏهن هن جي جسم تي سفيد رنگ جو ڪڙتو پاجامو پهريل هو ڪيس مٿي تي جناح ڪيپ هئي، هڪ هٿ ۾ اسٽڪ ۽ ٻي هٿ ۾ ويڙهيل سيڙهيل جسارت اخبار هئي. محفل ۾ جڏهن به ڳالهائڻ جو ڪيس موقعو مليو ٿي تنهن ۾ هن جيڪا گفتگو ڪئي سان نه رڳو اپڊيٽ هئي پر منهنجي لاءِ بهترين معلومات به هئي. ٽن چئن ملاقاتن ڪان پوءِ تقريبن هن سان منهنجي دوستي ٿي وئي، دراصل مان وڏي عمر جي علمي، و ادبي استعداد جي اشخاص ڪان ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي غرض سان دوستي ڳنڍڻ ۾ ڪو عار نه سمجهندو هوس. ساڳئي ئي سال سيوا ڪنج هاسٽل ڇڏڻ وقت مون کي ڪنهن مناسب ۽ پنهنجي پهچ مطابق رهائش جي ضرورت پئي ته محمد وسيم بخاري پنهنجي گهر جي مٿان اڏيل پهرين منزل تي نهايت مناسب مسواڙ تي جاءِ فراهم ڪرڻ جي آڇ ڪئي. جڏهن مان سندس فرسٽ فلور تي منتقل ٿيس تڏهن هن منهنجو هر طرح سان خيال رکيو. محمد وسيم پنهنجي عادت ڪان مجبور هوندو هو ته ماڻهن کي ڄاڻي ٻجهي هر ويلي جي نماز ۾ شريڪ ڪري، تنهن ڪري بانگ ٻڌي گهران نڪرندو هو ته مسجد پهچڻ تائين گهٽين ۾ حيٰ علي الصلات جون صدائون ڏيندو ويندو هو.

ديني ۽ مذهبي لحاظ ڪان هن جون گهٽيون عادتون سائين ابوالخير فيض محمد سيال جهڙيون هيون. منهنجو مشاهدو هو ته هن جي انهن عادتن پنيان ثواب ڪمائڻ واري نيت ڪانه هوندي هئي. مگر هو فهم قرآن مطابق نهي عن المنڪر جي حڪم تي

تعميل ڪندو هو، هو نيڪ طبيعت ۽ نيڪ خيالن جو مالڪ هو، هر هڪ سان ميل ملاقات ۾ دين مطابق معملو ڪندو هو. ملڻ ڪرڻ ۾ هر وقت شاعستگي جو خيال رکندو هو. اهو سندس زندگي جو معمول هو. هندستان جي ورهاست کان اڳ ريلوي ڪاتي ۾ اسٽور ڪيپر هو. منهنجي اندازي موجب 1943-44ع جي زماني ۾ مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو هيائين، انگريزيءَ ۾ ميٿمئٽڪ ۾ تمام گهڻو هوشيار هو، محنتي، اورچ هو. تنهن ڪري پنهنجي محڪمي جي ڪمن ۾ خاص مهارت حاصل هئس. ملڪ جي ورهاڱي بعد لاهور ۾ آيو ته ڪيس ڪاٻاري ۽ سند جي بنياد تي ساڳئي محڪمي ۾ ساڳي پوسٽ تي تعيناتي ٿي، پاڻ چوندو هو ته پارت ۾ ڇڏيل وڏن جي ملڪيت عيوض مون ڪو به ڪليم داخل نه ڪيو. پاڪستان ۾ هن جي پهرين پوسٽ مغل پوريءَ ۾ ٿي ڪجهه سال گذارڻ کان پوءِ سندس پوسٽنگ ڪراچيءَ ۾ ٿي، جتان سکر حيدرآباد وري ڪراچي موٽيو، جتان هن رٽائر مينٽ ورتي. ورهاڱي جي سٽيل مهاجرين مان اتي ۾ لوڻ برابر مهاجرين ملن ٿا، جن هندن جي ڇڏيل عمارتن تي قبضا نه ڪيا. ڪراچي ۾ سروس دوران هن پنهنجو پهريون گهر ڪسٽوڊنٽ سبسڊائيز اگهڻ تي لياقت علي خان جي مهاجر آبادڪاري واري اسڪيم ۾ حاصل ڪيو. رٽائرمينٽ فنڊس مان فيڊرل بي ايريا ۾ سنڌ گورنمينٽ جي اسڪيم ۾ انتهائي سستي اگهه تي خريد ڪيل پلاٽ تي بلاڪ سترهين ۾ هن پنهنجو ٻيو گهر اڏيو جنهن ۾ ٻه سال کن آئون به مسواڙي ٿي رهيس. جڏهن آئون سندس گهر ڇڏيندي مين انچولي روڊ تي پنهنجي رهائش اختيار ڪئي تڏهن به وسيم صاحب سان منهنجي دوستي قائم رهي.

ظهيرالدين جي نندي ڀيڻ لاڙڪاڻي مان ڏهين جماعت پاس ڪري ڪراچي ۾ مقيم ٿي چڪي هئي. جنهن جي رشتي جي ڳالهه لاڙڪاڻي ۾ سندس والده سان هلي چڪي هئي. ڪراچي ۾

وري نئين سِر ڳالهين هلائڻ جي ضرورت پئي ته ظهيرالدين جي دوست وسيم صاحب کي وچ ۾ وڌم، مگر انهن پنهنجي ڇوڪري جو رشتو ڪنهن ٻي هند طئي ڪري ڇڏيو. قدرت سانگي ظهيرالدين جي تعاون سان وري منهنجو رشتو وسيم صاحب جي گهر ويو، ته هنن خوشيءَ سان قبول ڪيو. انچولي سوسائٽي ۾ منهنجي زندگيءَ جي نئين دور جو آغاز وسيم صاحب سان رشتيداري ڳنڍجڻ سان شروع ٿيو. جنهن ڪري اسان جلد ئي هڪ ٻئي جي ويجهو اچي وياسين، سماجي، معاشي توڙي تعليمي معاملات ۾ اسان کي هڪ ٻئي جي ضرورت پوندي هئي ته هڪ ٻئي جي مدد لاءِ هر وقت تيار هوندا هئاسين. محمد وسيم باهمت ۽ دورانديش ماڻهو هو، جنهن دور مان هو گذري رهيو هو، اهو مالي ۽ معاشي لحاظ کان هن جي لاءِ مشڪل دور هو. هو وچولي طبقي جي ليول جي زندگي گذاري رهيو هو، قدرت الاهي سان پُٽن جي اولاد کان اڳ ۾ نياڻيون ڄايون هئس. جن مان ٻن جي لياقت آباد ۾ رهائش دوران شاديون ڪري چڪو هو، سندس آمدني جا ذريعا به محدود ٿي چڪا هئا. تنهن ڪري هو پنهنجي زندگي جي مشڪل دور سان جهيڙي رهيو هو. پُٽ جي اولاد ننڍي ڄمار جي هئي، جيستائين هو تعليم جي مراحل مان گذري ۽ ڪمائڻ جي لائق ٿئي، تيسين زندگيءَ جو گاڏو ڪيس اڪيلي سر ڇڪڻو پيو. دينداري، ايماندار ماڻهو هو، سندس زندگي وڏن انقلابن مان گذري چڪي هئي، پر هن ڪڏهن به همت نه هاري هئي، ريلوي مان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ نيشنل ٽائرس ۾ ملازمت ڪيائين، پنج ڇهه سال گذارڻ بعد اتان به ڪيس جواب مليو، فيڊرل بي ايريا بلاڪ سورهين ۾ ان وقت يوسف پلازا نئون تيار ٿي رهيو هو، تنهن ۾ هن هڪ دڪان بڪ ڪرايو، جڏهن ڪيس دڪان جو قبضو مليو ته اُن ۾ اليڪٽرڪ اپلائينس جو اسٽور کوليو مگر اهو به نه هليو ته ٽيوشن پڙهائڻ شروع ڪيائين. حافظو سُٺو هوس. ٻولين سکڻ ۾ به خداداد

صلاحيتن جو مالڪ هو، هندي، فارسي انگريزي، اردو نہ رڳو رواني سان ڳالهائيندو هو، بلڪ انهن ٻولين ۾ شاعري بہ ڪري ويندو هو، ميٽرڪ تائين پڙهيل هئا پر ٻين زبانن ۾ مهارت حاصل هوس. سنڌي ٻوليءَ جي سکيا مون کان حاصل ڪيائين، اهڙي قسم جي مهارتن جي ڪري ڪيس ٽيوشن پڙهائڻ ۾ وڏي ڪاميابي ملي ۽ سندس بهترين گذر سفر پئي ٿيو.

جواني کان ئي مولانا ابوالاعليٰ مودودي جي فڪر جو قائل هو ۽ ڪيترا ماهہ و سال جماعت اسلامي جي متفق ۽ همدرد جي حيثيت سان فلاحي ڪمن ۾ گذاري ڇڏيائين، جماعت اسلامي جي پليٽ فارم تي وڏي مخلصي ۽ اورچائيءَ سان خدمات جي صلي ۾ ڪيس جماعت اسلامي جي رڪنيت ملي تہ سمجهڻ لڳو تہ ڪيس زندگيءَ جو ڪو اعليٰ ترين اعزاز مليو آهي. جماعت اسلاميءَ جي رڪن ٿيڻ کان پوءِ هو رات ڏينهن ديني پروگرامن ۽ فلاحي ڪمن ۾ پنهنجي وت کان وڌيڪ وقت ڏيڻ لڳو، جيتوڻيڪ سندس عمر 80 کان ٽپي چڪي هئي.

وسيم صاحب پنهنجي علمي استعداد وڌائڻ لاءِ مطالعي تي گهڻو زور ڏيندو هو، هن جي ذاتي لائبريري ۾ بہ ديني ڪتابن جا ٻہ وڏا ڪٻاٽ ڀريل هوندا هئا، جن ۾ اڪثريت ديني ڪتابن جي هئي، احاديث جا ڪتاب، بخاري مسلم، ابن ماجا ۽ ٻين حديثن جي ڪتابن جا مڪمل وڌس سيٽ موجود هئا، مولانا ابوالاعليٰ مودودي جي ڪيل تفسير تفهيم القرآن جا مڪمل ڇهہ جلد سندس لائبريري جي زينت هئا، جن جو هر وقت مطالعو ڪندو رهندو هو، حافظي جو تيز هو تنهن ڪري حديثون ۽ قرآن ڪريم جو آيتون مطلب ۽ معنيٰ سان ٻڌائيندو هو، منهنجي گهر واري، منهنجا ٻار ۽ مان ڪوشش ڪري قرآن ۽ حديث ڪانئس سکندا رهندا هئاسين، ان جي لائبريري تقريبن منهنجي حوالي هوندي هئي، پوءِ بہ جيڪي ڪتاب سندس لائبريريءَ مان مطالعي لاءِ کڻي ايندو هوس، تن جو

رجسٽر ۾ اندراج ڪري ايندو هوس. امام تيميما، ابن خلدون جي تاريخ جا مڪمل جلد ۽ ان تي لکيل ابن خلدون جو مقدمو وٽس موجود هئا، جنهن کي آئون باقاعدي پڙهندو رهندو هوس. ڇاڪاڻ جو ابن خلدون جا مضامين ڪاليج جي نصابي ڪتابن ۾ پڙهائڻا پوندا هئا. خلفاءِ راشدين جي حيات طيبہ ۽ حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زندگيءَ تي بهترين ڪتاب سندس لائبريريءَ جي زينت هئا، ازان علاوه نبي ڪري صلي الله عليہ وسلم و آل هي جي حيات طيبہ ۽ سيرت النبي تي بہ ڪافي ڪتاب وٽس موجود هئا.

زندگيءَ جي آخري حصي ۾ محمد وسيم بخاري پنهنجي زندگي قرآن و حديث، روزي نماز، قرباني ۽ خدمت انسانيت لاءِ وقف ڪري ڇڏي هئي. هو جماعت اسلامي جي تنظيمي ۽ فڪري ضابطن کان آزاد ٿي سوچيندو ۽ عمل ڪندو هو، اهو عمل هن جي ديني مطالعي سببان فڪري وسعت جو نتيجو هو ۽ مان ان جي اهڙي فهم و فڪر کان وڏيڪ متاثر هوندو هوس، ڇاڪاڻ جو دين اسلام آفاڪي دين آهي ۽ ان جي پهچ ۽ وسعت بہ اوتري عظيم تر آهي، تنهن ڪري هن کي جماعتن جي چڪرن ۾ فڪري ڏڙي بندين اندر قيد ڪري نہ ٿو سگهجي.

محمد وسيم عمر عزيز جي پوئين ڏينهن ۾ پهريان کان وڏيڪ آزاد ٿي سوچيندو ۽ عمل ڪندو هو، ڪيس لبرل سوچ جو ليکي نہ ٿو سگهجي، پر تڏهن بہ ڪنهن قدر هو جماعت اسلامي جي ڪٽر پٽي جي دائري کان ٻاهر نڪري چڪو هو. پنهنجي اولاد، منهنجي اولاد ۽ مونسان ۽ خصوصن پنهنجي سس ۽ سوهري ۽ پنهنجي گهر واريءَ سان نهنائي ۽ احسن طريقي سان پيش ايندو هو، جيتوڻيڪ پنهنجي بنيادي عقيدي جو اجان بہ پابند هو ۽ ٻي پاسي اسان سيئي سُني عقيدي جا پابند هئاسين، مگر گهرو ماحول کي بهتر رکڻ لاءِ ٻئي ڌريون ديني معاملات، رواداري ۽ پنهنجن

عقيدن جي پاسداري رکندا هئاسين، ان رواداريءَ جا نتيجا اهي نڪتا جو هو پنهنجي اولاد سان جماعتي فڪر ۽ عقيدي جي بنياد تي ڪو جبر نہ ڪندو هو. بلڪ صبر ۽ سانت کان ڪم وٺندو هو، اهڙي سوچ جي بنياد تي هن پنهنجي نياڻين جا رشتا ۽ شاديون بہ سني فڪر مڪتب جي ماڻهن سان ڳنڍيا.

زندگيءَ جي پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ محمد وسيم صفا فقير ۽ درويش صفت انسان ٿي پيو هو. داتا گنج بخش علي هجويري جي ڪتاب ڪشف المحبوب ۽ امام تيمہ جي ڪتابن جو مطالعو ڪندو هو. سندس طبيعت جي مانيٽائي خوش اخلاقي ۽ ايثار ڏسي منهنجي والده چوندي هئي تہ وسيم صاحب تہ هاڻي اصحبي ماڻهو ٿي پيو آهي.

جواني کان ئي روزي نماز زڪوات ۽ قربانيءَ جون پابنديون مڪمل طور بنا ڪنهن غفلت جي بجاءِ آڻيندو رهيو هو ۽ رمضان شريف جو پويون ڏهاڪو اعتقاف ۾ گذاريندو هو، شام ٿيندي هئي تہ سندس گهر واري مان يا سندس پُٽ مسجد ۾ افطاري ڪڻي ويندا هئاسين، مسجد ۾ هو پنهنجي منهن ويهي قرآن ۽ احاديث جا ڪتاب پڙهندو رهندو هو. اعتقاف دوران فضول گفتگو ۽ ڪنهن بي شغل کان پاسو ڪندو هو. قرآن شريف پڙهڻ جو ايترو هوشيار هو جو فجر جي نماز کان سانجهيءَ جي وقت تائين پوري قرآن جو دور ڪري ويندو هو، زندگيءَ جي آخري ڏينهن ۾ چندي جي ڪجهہ امدادي رقم ۾ قرآن حڪم جا نسخا ڊزاسٽر سٽيل ڪنهن مسلم ملڪ ڪي پهچائڻ جي غرض سان گهران ڪڻي نڪتو هو تہ واٽر پمپ جي علائقي ۾ اوچتو سندس رڪشو آڏو اچي ويو، خوف وچان هٿ مان اسٽڪ ڇڏائجي ويس ۽ سندس جسماني توازن پڻ قائم رهي نہ سگهيو ۽ وڃي زمين تي ڪريو، جنهن جي نتيجي ۾ سندس ڄنگ جي هڏي ڀڄي پئي. سول اسپتال ۾ بروقت صحيح علاج ٿيس، سندس لواحقين اولاد ۽ مان

اسپتال ۾ وٽس هر وقت موجود هئاسين، جنهن ڏينهن ڪيس اسپتال کان ڊسچارج پئي ڪيو ويو ۽ ڪاٻاري جي تياري پئي هلي ته ان وقت سهاري سان هلڻ لاءِ نرس هن جي پرسان اچي بيساڪيون رکيون، جن کي ڏسي هو گهڻو دلگير ٿي اهڙي مايوسيءَ جي ڪيفيت ۾ هليو ويو جو ڪيس دل جو دورو ٿي پيو. ڪارڊڪ اريسٽ ايتري سنگين هئي، جو هو ان جو ڌڪ پچائي نه سگهيو ۽ سندس وفات ٿي وئي، مرحوم جي جنازي نماز جماعت اسلامي جي امير مولانا جان محمد عباسيءَ جي امامت ۾ نصيب ٿي ۽ ڪيس سخي حسن واري قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو، ايئن هو هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو:

جهڙا آيا جڳ ۾ تهڙا ويا موٽي
انالله و انا اليہ راجيعون.

عبدالحفيظ شاهه

آئون اڳ ۾ لکي چڪو آهيان ته منهنجي زندگيءَ ۾ ايندڙ ڪن شخصيات جي علمي ڏاهپ ۽ مان مريادي مون کي ايترو متاثر ڪيو جو اڌ صدي گذارڻ بعد به انهن کي وساري نه سگهيو آهيان. پنهنجي گهرواريءَ جي خاندان جي وڏي ڄمار جي بزرگن جي احوالن ۾ هن پڙاڏي جي گونج ٻڌڻ ۾ ايندي هئي ته گجي نئي وارو عبدالحفيظ شاهه صاحب هندوستان جي ورهاڱي کان ڪجهه سال اڳ انڊين آرمي ۾ ليفٽيننٽ يا ڪئپٽن جي عهدي تي فائز هو، ڪنهن شخصي اڻ وڻندڙ ڳالهه يا واقعي جي بنا تي فوج جي گوري آفيسر کي بندوق سان فائر ڪري فرار ٿي اچي سنڌ ڪراچيءَ ۾ آباد ٿيو هو، پاڪستان جي معرض وجود ۾ اچڻ کان پوءِ سندس والده جيڪا مغل گهراڻي جي چشم و چراغ هئي، سا پنهنجن ٻچن سان گڏجي ڪراچي سنڌ ۾ آئي، مهاجرن لاءِ جڏهن سنڌ ۾ ڪليم داخل ڪرڻ جو چڪر شروع ٿيو ته ان مغلياڻي صاحبه جيڪا هندوستان ۾ زميدارڻي سڏبي هئي، تنهن پنهنجي ملڪيت جي عيوض ڪليم داخل ڪيا، جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ جي مختلف ضلعن ۾ ڪيس زمينون الاٽ ٿي ويون، جنهن کي هن پنهنجي جيئري هوندي ئي اولاد ۾ برابر حصن سان ورهائي ڇڏيون. پنهنجي ماءُ جي ملڪيت مان عبدالحفيظ شاهه کي جيڪو حصو مليو، اهي گجي نئي واريون ڪجهه زمينون هيون جن تي هن پنهنجي زمينداري شروع ڪئي، نئي گجي ۾ رهڻ دوران هو اُتان جي بزرگن ولين ۽ خصوصن ڀهراڙيءَ جي عام ماڻهن جي سياءَ ۽ سچائي مان متاثر ٿي پنهنجي زمينن تي جهوپڙا اڏي ويهي رهيو.

عبدالحفيظ شاهه جي والد محترم جو نالو سيد عبدالعزيز هو جنهن جي گهرو لائبريري ۾ پنهنجي پنهنجي بزرگن ۽ هندستان

جي عالمن جي هٿن جا لکيل ديني ڪتاب موجود هئا. هو خالص مذهبي ۽ ديني خيالن جو ماڻهو هو، جنهن جو اثر هن جي اولاد تي چڱو خاصو مرتب ٿيو، سندس اولاد مان عبدالحفيظ شاهه تي رنگ سڀ ڪان وڌيڪ چڙهيو

عبدالحفيظ شاهه کي ديني علوم سان گڏو گڏ انگريزي ادب جو پڻ مطالعو ۽ مشاهدو هو، ان جي زندگي ۾ ڪو وقت اهڙو به آيو جو ڪيس زمينن مان جيڪا اُپت ٿيندي هئي، تنهن جي ڪپت مذهبي ڪمن ڪارن ۽ غريب هارين نارين تي ڪرڻ لڳو. خاص گجي ڳوٺ جي اولهه پاسي زمينن ۾ ڀهراڙيءَ جي لحاظ کان هڪ عاليشان مسجد جوڙيائين. جيڪا پري کان نظر ايندي هئي ۽ اسان ان کي سائي قُبي واري مسجد سڏيندا هئاسين، ڪجهه وقت اڳتي هلي ان ۾ درس و تدريس جو ڪم شروع ڪيائين ۽ ڳوٺ ۽ ڀهراڙيءَ جي ٻارن کي مفت ماني ۽ قرآن ناظرا جي تعليم جو بندوبست ڪيائين، اڳتي هلي مسجد ۾ هڪ حافظ قرآن مولوي به مقرر ڪيائين. گجي ۾ قائم جهوپڙن ۾ عبدالحفيظ جي سخاوت مهمانداري ۽ مذهبي رواداريءَ جون خبرون ڏيهان ڏيهه پهتيون ته وٽس اوسي پاسي جا ڪڙمي ڪامي غريب غربا مريض ۽ پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو هن جي آستاني تي اچڻ وڃڻ لڳا. گهڻن ماڻهن جي اچڻ ڪري هن پنهنجي جهوپڙن ۾ پڪين سرن جا به چار ڪمرا تيار ڪرايا ۽ آئي وئي جي لاءِ پنهنجي مهمان خاني جو دائرو وڌائي ڇڏيو، سنڌي ادب ۽ شاهه عبداللطيف جي شاعريءَ جي مطالعي کان پوءِ عبدالحفيظ شاهه جي طبيت ۽ مزاج ۾ وڏو ڦيرو آيو. ۽ هو پنهنجي زميداريءَ کان وڌيڪ ڌڻيءَ جي ذڪر اذڪار تي توجهه ڏيڻ لڳو. پاڻ ڪڙمين جو علاج معالجو جاري وساري رکيائين.

ان زماني ۾ سنڌ يونيورسٽي، مهراڻ يونيورسٽي ۽ ڪراچي يونيورسٽيءَ جا طالب علمن خصوصن جيئي سنڌ جي خيالن جي نوجوانن جو وٽس اچڻ وڃڻ رهندو هو. پاڻ منطق فلسفي

۽ استدال جو نہ رڳو قائل هو بلڪ انهن علمن جي ڪيس ڪافي ڄاڻ هئي، تنهن ڪري قائل ڪيو يا قائل ٿيو واري رويي ۽ روش جي بنياد تي ڪيترن پڙهيل لکيل ماڻهن کي مجائي پنهنجي ويجهو ڪري ڇڏيائين. علاوه ازين، ذڪر اذڪار ۽ سني ڪار خدمت جي ڪري نوجوان طبقو ويو سندس مريد بڻبو.

1970 واري ڏهاڪي ۾ منهنجو اچڻ وڃڻ وٽس شروع ٿيو، ان وقت سندس آستانو نہ رڳو ديني ۽ علمي ادبي مرڪز بڻجي چڪو هو بلڪ هڪ درگاهہ جي شڪل و صورت پڻ اختيار ڪري چڪو هو، پاڻ نبي ڪريم صلعم جو پڪو مجيندڙ ۽ پيرو ڪار هو، تنهنڪري پنهنجي پياري نبي صلعم جي آخري نبي هجڻ تي وڏي استدلال سان گفتگو ڪندو ۽ درس ڏيندو هو، جڏهن سنڌ ۾ قادياني فتني کي وڌندو ڏٺائين تہ ان جي خلاف دامي، درهمي وسنخي ميدان ۾ ڪڏي پيو قادياني لٽريچر جي مخالفت ڪندي پنهنجي تحريرن کي ۽ ٻئي ديني علمي ادبي مواد کي ڇپائڻ لاءِ آستاني تي هڪ آشاعتي ادارو قائم ڪيائين،هڪ ڀيري شايع ٿيندڙ سنڌي مواد جو مسودو منهنجي سامهون آيو تہ ان ۾ مونکي سنڌي صورتخطي جون ۽ آشاعتي سلسلي جون ڪجهہ غلطيون نظر آيون، جن جي باري ۾ مون ڪيس مطلع ڪيو، مون ڪيس اهو بہ ٻڌايو تہ انهن ايترين غلطين جي ڪري توهانجي پيغام جي علمي حلقن ۾ اهمت متاثر ٿيڻ جو خدشو آهي، تنهنڪري انهن غلطين جي تصحيح ڪري مواد جو ٻيهر ڇپجڻ ضروري آهي، منهنجي ڳالهہ ڪيس سمجهہ ۾ آئي ان ڪتاب جي ٻي آشاعتي ۾ اهي غلطيون دور ڪرڻ سان علمي حلقن ۾ سندس ڪتاب جي پزيرائي وڌي وئي، مان عبدالحفيظ شاهہ جي ناني جو ناني هوس تنهنڪري سندس ديري تي وڌندڙ علمي ۽ ديني ڪم جي نشر واشاعت جي ڪمن جي سلسلي ۾ ڪيس منهنجي ضرورت محسوس ٿي.

ويتر جو هن درگاهه تي علمي ۽ تعليمي ادارن جا شاگرد ۽ استاذه اچڻ لڳا، تہ هڪ سنڌي ليکڪ ۽ مترجم جي ڪيس ضرورت محسوس ٿي تہ پنهنجن ڪان وڌ مون تي رازوندڻ لڳو، مان هن جي مذهبي خيالن ۽ ويچارن جو قائل هوس ۽ هن جي صلاحتن ۽ شخصيت ڪان استفادو ڪندو هوس مونکي هن جي ڪڙي ڪيل فطري ماحول مان گهڻو حذ حاصل ٿيندو هو پوءِ بہ مان پنهنجي طبيعت ۽ خيالن ڪان مجبور هوس جنهن ڪري سو سيڪڙو نہ هن جي ها ۾ ها ملائي سگهندو هوس نہ ئي وري مان هن جي فڪر ۽ خيالن جو مڪمل طور مجتائو هوس، البتہ هن جي شخصيت جو ادب ڪندو هوس، عبدالحفيظ شاهه جون ڪي خوبيون اهڙيون هيون جيڪي مونکي متاثر ڪنديون هيون، سندس ڪڙي ڪيل قدرتي ٻهراڙي جي فطري ماحول ڪان متاثر ٿي ڪي هندو نوجوان بہ جئي سنڌ جي جتي سان هن جي آساني تي گهمڻ ڪائڻ پيئڻ ۽ شغل ڪرڻ ايندا هئا، تن مان ڪن سندس شخصيت ۽ تعليمات ڪان متاثر ٿي اسلام قبول ڪيو. شاهه صاحب ڪيترن هندن ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جا خط منهنجي اڳيان رکيا جيڪي ڪانئس محبت ڪندي مسلمان ٿيڻ جي اپا ڪندا هئا. انهن مان سرڪاري ڪاتي جو هڪ هندو ڪلارڪ وٽس ايندو هو جيڪو بعد ۾ مسلمان ٿيو، ۽ هن وقت عبدالواحد جي نالي سان ڪوٽڙي ۾ مقيم آهي، جنهن پنهنجي اسلام آڻڻ جي باري ۾ هڪڙو ڪتاب پڻ تحرير ڪيو هو تہ مان مسلمان ڇو ٿيس.

مسٽر عبدالواحد پلي هندو گهراڻي مان هو پر مسلمان ٿيڻ ڪان پوءِ هن جي مائٽن سندس ڪوٽڙي ۾ رهڻ مشڪل ڪري ڇڏيو هو، سندس گهر واري اسلام قبول نہ ڪيو ۽ پنهنجن وٽ ڪوٽڙي ۾ مقيم رهي اهڙي صورت حال جي ڪري سندس ٻار ٻچا رلي ويا پر شاهه صاحب عبدالواحد کي پنهنجي زمين ۾ مسجد ۽ آستاني جي لڳو لڳ گهر نهرائي ڏنو جتي هو رهڻ لڳو، شاهه صاحب

سندس ڪوٺڙي مان بدلي بہ مڪلي واري آفيس ۾ ڪرائي ڏني جتي هو پنهنجي زندگي سڪون سان گذارڻ لڳو، عبدالواحد گجي ۾ رهائش دوران اشاعتي اداري ديني ڪمن ڪارن، مهمان داري جي ڪمن ۽ لائبريريءَ جي نگراني پڻ ڪندو هو، گجي جي ماحول ۾ رهڻ ڪهڻ ۽ ڏسڻ واچڻ کان پوءِ مون اندازو لڳايو تہ انجنيئرس، ڊاڪٽرس ۽ ڪن سرڪاري آفيسرن جي اچڻ وڃڻ ڪري ڪم ڪار اٿڻ ويهڻ ۽ ماحول ۾ ڪجهہ تبديلون اچڻ لڳيون هيون. اهڙي طبقي جي ماڻهن جي مهمان نوازي آڌرڀاءَ ۽ رهائڻ توڙي ٽڪائڻ لاءِ شاهہ صاحب کي سوفيسٽڪيٽ ڪارندن جي ضرورت محسوس ٿي. ان ڏس ۾ ڪجهہ ايم. بي. بي. ايس. ڊاڪٽر انجنيئر ۽ تعليم يافتہ مريدن جو هڪ گروپ سندس ڪمن ڪارن ۾ حاضر رهڻ لڳو، سندس آستاني تي ڪڏهن ڪڏهن جيڪي ڪانفرنسون اجلاس ۽ گڏجاڻيون ٿيڻ لڳيون، ان جي ڪمن ڪارن ۾ نوجوانن جو اهم هڪ جٿو ڪم سنڀالڻ لڳو، هڪ وقت اهڙو بہ آيو جو سندس درگاهہ تي وڏي پيماني تي ڪم ٿيڻ لڳا، ان زماني ۾ عبدالحفيظ شاهہ پنهنجي دوستن ۽ مريدن جي صلاح مشوري سان ذاڪرين جي نالي سان هڪ تنظيم قائم ڪئي جنهنجي لاءِ هڪ گشتي پڪ اپ بہ خريد ڪيائين، فوجي ماڻهو هو طبع مزاج جو بهادر هو مگر ڪجهہ ارڏو بہ هوندو هو پنهنجي 200 هارس پاور جي ٽرمپ هيوي بائڪ تي ڪراچي ايندو ويندو هو پر جڏهن جهونو ٿيو تہ هائي لڪس ٽيوٽا پڪ اپ رکيائين، ان زماني ۾ سندس وڏيل ديني مذهبي سرگرمين کي منهن ڏيڻ لاءِ نوجوان معتقد ڊاڪٽر راشد صاحب سندس ادارن جا امور ۽ انتظام سنڀالڻ لڳو ۽ عبدالحفيظ شاهہ کي حقيقي طور جنهن ماڻهو جي تلاش هئي، سو ماڻهو کيس ملي ويو، ڪڏهن ڪڏهن مان بہ پنهنجن ٻارن ٻچن سوڌو موڪلن جا ڏينهن گذارڻ لاءِ وٽس گجي ويندو هوس، مونکي ۽ منهنجي ٻارن ٻچن کي اتان جي فطري، قدرتي ۽ تنظيمي نظام

جون رنگينيون ۽ خوبصورتيون گهٽون وڻنديون هيون علاوه ازين هنن کي عبدالحفيظ شاهه جي آستاني جا نيم قائدا ۽ تنظيمي نظام جي سليقي مندي ۽ صحت افزا ماحول مان پڻ گهڻو سڪون ملندو هو جنهن جو لطف ماڻڻ جي لاءِ اسان کان سواءِ ڪيترا معتقد ۽ مريد پنهنجو گهر ڇڏي اتي رهيا پيا هوندا هئا.

عبدالحفيظ شاهه نهايت پيارو انسان هو ڪراچي ۾ ايندو هو ته منهنجي گهر ضرور ايندو هو، گرمين جي موسم ۾ مان پنهنجن پراڻن نسخن مطابق صندل جي شربت جا شيشا ناهي رکندو هوس ته اهو شربت مونکان فرمائش ڪري وٺي ويندو هو، پنجويهه ٽيهه سالن تائين جڏهن به ڪراچي ايندو رهيو ته اسان وٽ پيرو ضرور ڪندو هو، جڏهن پنهنجي پائرن ۽ نياڻين جا ٻار ٻچا وٺس گهڻو اچڻ وڃڻ لڳس ته پنهنجي گهر جي پرسان مچي جي ڪڏ جي لڳ جتي ڳئن ۽ ٻڪرين جو واڙو هو تنهن ۾ مختلف پکي پکڻ، مور، هرڻيون، ڪڪڙن، سيهڙن ۽ ٻين پکين جو ڪٽي چڙيا گهر قائم ڪيائين.

پهريون بستي جو ڏيک مديني شريف جي ڀراڙيءَ جهڙو رکندي انيڪ کجين جا وڻ رکيائين، ناريلن جا وڻ پوکيائين ۽ ليمن جون چڪيون به رکيائين جن جي پتن جي سبز ليمن چانهن ناهي پاڻ به پيئندو هو ۽ آئي وئي جي به ان سان خاطر تواضع ڪندو هو چاڪاڻ جو هن گجي ڳوٺ کان جدا هڪ پنهنجي بستي قائم ڪئي هئي، تنهنڪري جيستائين بجلي لڳي لڳي تيسيتائين وڏا جنريٽر هٽي ڪم هلائيندو هو. پنهنجي پهچ ۽ اثر رسوخ تي ٽيليفون جو به بندوبست ڪيو هئائين، سندس زمين گجي نهر ۽ چام واهه جي برانچ تي هئي، تنهنڪري پوک ۾ گهٽي قدر واڙي ڪندو هو، مچي جي ڪڏ به پنهنجي فارم جي حد اندر هئس جنهن جي ڪنارن تي ڪانهه، ڏير، ٻوڙا، ڪبڙ ۽ پيرون گهٽا ٿيندا هئا، سندس بستي جي قريب واهن جو هيڊ ورڪ به هوندو هو، جتي

ڪراچي ڪي پاڻي سپلائي ڪرڻ لاءِ انهن جي صفائي ٿيندي رهندي هئي، گجي جو سڄو ملڪ سائو هوندو هو، شاهه صاحب جي جهوپڙين ٻاهران ماني پچائڻ جا تنور لڳل هوندا هئا، جنهن ۾ پنهنجي خوشي سان ڪم ڪندڙ ۽ ماني پچائيندڙ ماڻهن جو ٽولو هما وقت موجود هوندو هو، مسافرن لاءِ قائدن ۽ نيمن جي پابندي ڪا نه هوندي هئي، انهن کي چانهن ماني هر وقت ملندي هئي، باقي مدرسي و مسجد جي مستقل رهائشين لاءِ ۽ سندس لاءِ رڳو ٻن وقت جي ماني پچندي هئي، صبح جو ديسي ڪڪڙين جا آنا ۽ چانهن ماني وغيره سان ناشتو تيار ٿيندو هو ۽ رات جو ٻوڙ ماني يا لاڙي چانور پچندا هئا، مگر چانهن ۽ سگريٽ جو چين پياڪ هو، پنهنجي لاءِ جيسمين گرين چانهن پسند ڪندو ۽ سردين جي موسم ۾ نيسڪيفي ڪافي نوش ڪندو هو.

مان عرض ڪري چڪو آهيان ته منهنجي ٻچن ۽ گهر واري سان هن جي تمام گهڻي لڳندي هئي، منهنجي گهر واري سندس دادلي هجڻ ڪري ۽ صاف سنڌي ۾ بنا رعايت جي ڪيس سچيون ۽ ڪريون ڳالهيون ٻڌائي ڇڏيندي هئي ۽ چرچي ڀوڳ ۾ ساڻس پڄي ايندي هئي، اسان تي عبدالحفيظ شاهه جو خاص توجهه پڻ هوندو هئو، ڪجهه راز نياز ۽ ڪجهه سنڌي هجڻ جي ناتي ۽ رشتي جي ڪري هڪ ڀيري هن جو اسان تي ايترو پيار اچي ويو، جو مونکي ۽ منهنجي گهر واري کي پنهنجي هجري ۾ گفتگو ڪندي پنهنجي دل جي ڳالهه ڪندي چيائين ته مان توهان کي گجي ۾ زمين جو ٽڪرو به ڏيندس ۽ پنهنجي گهر جي پرسان پيل زمين تي جاءِ به ٺهرائي ٿو ڏيان ۽ غلام رسول جي بدلي به مڪلي واري ڪاليج ۾ ڪرايان ٿو، توهان مونسان هتي اچي رهو، اسان ڪيس چيو ته ڪجهه ويچار ڪري توهان کي جواب ڏينداسين دراصل مان شخصي معتقد قسم جي ماڻهن مان نه هوس ۽ درگاهي يا جي حضوري جو به ڪڏهن قائل نه رهيو هوس مونکي اها ڳالهه سمجهه

۾ اچي چڪي هئي، تہ گجي ۾ نانا صاحب جنهن ماڊل ۽ ماحول جي تشڪيل ڪرڻ گهري ٿو، اُن جو پرزو بڻجڻ سان مان پنهنجي زندگي جي مقصد کان گهٽ پري ٿي ويندس، تنهن ڪري پنجهنجي مقصد ڪي حاصل ڪرڻ ۽ ان تائين پهچڻ لاءِ پنهنجي قسمت جي ريکائن تي هلي پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد جي زندگي ناهيندس تنهن ڪري سوچي سمجهي مون شاهہ صاحب کي جواب ڏنو تہ پنهنجي والده ۽ ننڍي ڀاءُ جون ذميداريون مون تي آهن جن کي پورو ڪرڻ مون تي فرض آهي، ٻيو مون ڪيس سهڻن لفظن ۾ پنهنجي زندگي جو مقصد بيان ڪندي چيو تہ دراصل مان پنهنجي زندگي پنهنجي مرضي سان گذارڻ چاهيان ٿو، منهنجي نصيب ۽ مقدر ۾ جيڪو لکيل آهي، اهو مونکي پنهنجي مرضي ۽ پنهنجن ارادن سان هن دنيا ۾ رهي ڪري حاصل ڪرڻو آهي، ان کان علاوه پنهنجا ٻار بہ جنهن ماحول ۾ پڙهائڻ چاهيان ٿو. سو مونکي گجي يا مڪلي ۾ ميسر نٿو ٿي سگهي، پر جيڪڏهن توهان کي ضرورت پوي تہ مان توهان جي آشاعتي ڪمن ۾ گهربل مدد ڪراچي ۾ رهندي بہ ڪري سگهان ٿو. توهان جيڪو ڪم مونکي موڪليندا مان پورو ڪري اوهان کي پهچائي ويندس، منهنجي جواب مان ڪيس تسلي ٿي تنهن کان پوءِ هن وري ڪڏهن اهڙي قسم جي خواهش ظاهر نہ ڪئي.

ڊاڪٽر راشد ڪوٽڙي جا قمبراڻي برادرس ۽ شيخ عبدالواحد ۽ ان جو اولاد عبدالحفيظ شاهہ جي سمورن ڪمن ڪارن ۽ درگاهہ جي سماجي ڀلائي جي ڪمن ۾ هر طرح جو خيال رکندا هئا، چاڪاڻ جو هو سندس معتقد ۽ مريد ٿي چڪا هئا، هن پنهنجي معاونن جي صلاح مشوري سان هڪ جماعت الذاڪرين پاڪستان قائم ڪئي، جنهن جو مرڪزي دفتر بہ گجي نئي ۾ رکيائين، ضلعي نئي ۾ جڏهن سندس نالو سياسي سماجي رهنما جي حيثيت سان معروف ۽ مشهور ٿي ويو، تڏهن ڪيس گهارو

زون جي زڪوات ۽ عشر ڪاميٽي جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو. مذهبي شخصيت اختيار ڪرڻ درگاهه قائم ڪرڻ يا چئن ٻارن جي ملڪيت جو مالڪ بڻجڻ منهنجي نظر ۾ ڪو ڪارنامو يا ڪو ڪمال نہ هو، مان اهڙي قسم جا ماڊل پنهنجي زندگي ۾ گهڻا ڏسي چڪو هوس، تنهن ڪري اهي ڳالهيون مونکي گهڻو متاثر نہ ڪنديون هيون، حقيقي طور جيڪڏهن مان عبدالحفيظ شاهه کان متاثر هوس تہ هن جي اورچائي. غريب غربا جي بي لوث خدمت، سندس زندگي جي سادگي، گهٽ کائڻ ۽ وڌ ڪم ڪرڻ وارن عادتن ۽ هر قص وناقص انسان سان محنت ڪرڻ ۽ رب ۽ ان جي محبوب نبي ڪريم صلعم سان بي حد محبت ڪرڻ کان متاثر هوس، اهي ئي اهي اسباب هئا، جن جي ڪري مان عبدالحفيظ شاهه جي شخيصت سان محبت ڪندو هوس، هو منهنجي گهر واري جو سڳو نانو ۽ منهنجي ٻچن جو پڙنانو هو، تنهن ڪري بزرگ رشتن جو مان رکڻ لاءِ اسان جو وٽنس اچڻ وڃڻ پيو رهندو هو.

عبدالحفيظ شاهه جي فارم تي مسجد جي سامهون ميدان ۾ بيلا روس جا ٻہ ٽريڪٽر بينل هوندا هئا، انهن ۾ ڪم ايندڙ هارويسٽر ٻيا اوزار ۽ تيل جا رڪيل ڊرم زرعي فارم جو ڏيک ڏيندا هئا، اسان وٽس جڏهن موڪلون گذارڻ ويندا هئاسين تہ منهنجا ٻار ٽريڪٽرن مٿان چڙهي کيڏندا هئا، ٿڪجي پوندا هئا تہ ڪجين جي هينان پيل کٽن تي ليٽي پوندا هئا، ڪين شي شڪل جي ضرورت پوندي هئي تہ نانا صاحب جون خرزينون وجي ڏسندا هئا، ۽ نانا صاحب ڪين وري ٽافيون، چاڪليٽ، ڪينڊيون ڪٽمنڙا ۽ بيسڪوٽ ڏيندو هو، ڳجي جي ڳوٺ ۾ روڊ جي ڀي پاسي بازار هوندي هئي، ضرورت پوڻ تي مان پنهنجي ٻارن کي اوڏانهن گهمائڻ ويندو هوس، جتان خاص ڪري ڀهراڙي جون من پسند شيون لايون، پڳڙا، بوٽينڊا، ڪمند ڳريون، ديسي ڪنڊ جا پلڙا، ڦلا،

ڳُڙ ۽ ٻيون ٻهراڙي جي ماحول جون شيون ڪين وٺي ڏيندو هوس، گجي جي بازار ۾ حاجي محمد عمر سان ملاقات ٿيندي هئي، هن جي عبدالحفيظ شاهه سان ٽريڪٽر وغيره ۾ ڀائيواري هئي، ۽ پنج وقت نماز ادا ڪرڻ مسجد ۾ ايندو هو ان ڪان سواءِ هو ڪچهري ڪرڻ لاءِ آستاني تي پڻ ايندو رهندو هو، سو بازار ۾ اڪثر پان جي دڪان تي اهو اسان ڪي ملندو هو چانهن پيئڻ جي نه رڳو آڇ ڪندو هو بلڪ هٿ سان وٺي زوري پيئاريندو هو، گجي بازار ۾ حاجي محمد موسىٰ جو سيڌي سامان جو ٻهراڙي جي حساب سان جنرل اسٽور هوندو هو، سندس دڪان ۾ هر قسم جو سامان ٻيون شيون، ڪڻ ۽ تيل ملندو هو، ننڍي ۾ ڪمند گهڻو ٿيندو آهي، ۽ ڳڙ ناهڻ جو شيون ٻنيون ٻه ٻهراڙيءَ ۾ جابجا لڳيون پيون آهن، سو گجي جي بازار ۾ ڳڙ سستو ملندو هو. مان اتان مهيني ٻن جي ضرورت جي خريداري ڪندو هوس.

گجي ۾ واهه ڍنڍون ڍورا ٻه جا بجا آهن، جتان مڇي جو شڪار آساني سان ٿي سگهندو هو، مان ننڍي مان وڃي مڇي پڪڙڻ جو سامان وٺي ايندو هوس ۽ گجي واه ۽ ڄام نهر مان مڇي قاسائي تري پچائي کائيندا هئاسين. گجي ۾ رهڻ دوران منهنجي ٻارن جو ۽ منهنجو اهو هڪ خاص شغل هوندو هو، باقي ٻنين ٻارن تي ٻڪڻ ۽ مٽي ۾ ڪيڏڻ سان ٻارن جي سٺي ورزش ٿيندي هئي، مگر منهنجي ورزش تڏهن ٿيندي هئي، جڏهن عبدالحفيظ شاهه پاڻ سان آبي پکين جي شڪار لاءِ پنهنجي بندوق ڪڍائي هلندو هو، آرمي جو ماڻهو هو پر 70 سال جي عمر ۾ به ايڏو تڪڙو هلندو هو جو مونکي ڊڪيون پائي هن جي پنيان هلڻو پوندو هو، گجي نهر جي هيڊ ورڪس کان ڍنڍن ڍورن ۾ پکين جي تلاش ۾ ٻڪندا ڊوڙندا وتندا هئاسين ٻنهي آڙيون هٿ اچي وينديون هيون ته هڪ ويلي جو ٻوڙ نهي ويندو هو، ازان علاوه هو انهن ڍنڍن ۾ بندوق سان ڪڙن جو شڪار ڪرڻ جو پڻ ماهر هو، ۽ واپسي تي هڪ اڌ

ڪرڙو به شڪار ڪري کڻي ايندا هئاسين، ٻڪري جي گوشت وٺڻ لاءِ پنهنجي هائي لڪس سنگل ڪيب ڪيندو هو جنهن تي گهارو جي بازار مان گوشت مڇي ۽ ضرورت جون ڀاڄيون وٺي ويندا هئاسين، اورچ ايترو هوندو هو جو ڳئن ۽ ٻڪرين جو ڪير ڏنار ڏهي ڪنٽينر ٿلي تي رکندو هو ۽ عبدالحفيظ شاهه ڪانئس اُهي ڪيب ۾ رکائي گهارو جي بازار ۾ پڄائيندو هو، هڪ دفعي آئون ساڻس گڏ هوس ته واٽ تي ڪانئس جنهن مسافر لفٽ ٿي گهري تنهن کي گهارو تائين لفٽ ڏيندو هليو.

عمر عزيز جي پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ جڏهن ٿوري گهڻي ڪمزوريءَ ڪيس اچي ورايو ته سندس گاڏي ڊاڪٽر راشد ۽ ٻيا هلائيندا هئا، جيستائين تڪڙو هو تيستائين پنهنجي علائقي جي زميندارن سان تعلقات سٺا هئس مگر جڏهن ٿورو ڪمزور ٿيو ته وڏيرن جيڪي پنهنجن ڪڙمين ڪامين ۽ انهن جي ننگن کي به ڳهي ويندا آهن تن عبدالحفيظ شاهه کي ڳجو نيڪالي جو ارادو ڪندي پهريون ته ڪيس زمينن جي ڪوڙن ڪيسن ۾ ڪورٽن ۾ ڇڪايو ۽ ٽڪايو، انهن ماڻهن چوريون چڪاريون ۽ ٻيون چرچون ڪري هن کي پڄائڻ لاءِ اهڙا کڻي اسباب ڪنا ڪيا جو نه چاهيندي به هن تر جي انهن زميندارن کي پنهنجون زمينون وڪڻي ڪوٺڙي جي معتقد مريدن، دوست قبراڻين ۽ عبدالواحد جي اسرار تي عبدالحفيظ شاهه ڳجو ڇڏي ڪوٺڙي لڏي ويو، ۽ اتي وڃي هڪ خوبصورت مسجد مدرسو ۽ بهترين لائبريري قائم ڪيائين هاڻي سڀ جشن مجسلون ڪچهريون محفلون ميلا ۽ ڪانفرنسون قمبراڻي محلي ڪوٺڙي ۾ منعقد ٿيڻ لڳون، انهن ڏينهن اسان جي محبتن رشتن جا سمورا رخ پڻ ڪوٺڙي ڏانهن مڙي ويا اٽڪل 93 جي عمر ۾ گهڻي ڪمزوري ڪري جڏهن عبدالحفيظ شاهه جا بار بار اسپتالن جا چڪر لڳڻ شروع ٿيا ته هن شريعت موجب پنهنجي ملڪيت جا حصا ڪري مڙني پنهنجي حقدارن ۾ برابر حصي سان

ورهائي ڇڏيا، باقي جيڪا هن وٽ ملڪيت بچي تنهنجي ٽرسٽ قائم ڪري سڀ ڪجهه ديني ڪمن جي حوالي ڪري راهه رباني وٺي هن جهان مان هليو ويو.

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو لاڙڪاڻي جي هڪ اهڙي خاندان سان تعلق رکي پيو، جنهن علم جي روشني ڪجهه جهڪي هئي. ڊاڪٽر صاحب انتهائي جدوجهد ۽ اهنجائي واري زندگي گذاري اڳتي وڌيو. جڏهن هن مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو ته جڻ سندس والدين جون اميدون پوريون ٿيون. سندس والده جو خواب هيو ته منهنجو پٽ ڪلارڪ لڳندو پر ڪيس پتو نه هيو ته سندس پٽ ملڪ جي وڏي ۾ وڏي سند پي ايڇ. ڊي حاصل ڪري پروفيسر جهڙي اعليٰ مقام تي پهچندو ۽ هڪ اعليٰ اديب ۽ محقق طور سڃاتو ماڃيندو. پروفيسر ڊاڪٽر غلام رسول سومري جون هي يادگيريون جنهن ۾ هن پنهنجي جيون جا ورق ورايا آهن، اهي گهڻن ئي اهڙن ماڻهن لاءِ مثال آهن، جيڪي زندگيءَ جي جنگ ۾ هارائي ويهن ڪان پوءِ وري اٿڻ ۽ جدوجهد ڪرڻ نه چاهيندا آهن. ڊاڪٽر سومرو هڪ پورهيت طبقي سان تعلق رکڻ باوجود پنهنجي محنت ۽ ڪوشش سان ان رتبي تي پهتو، جتي پهچڻ هزارين انسانن لاءِ ڪنهن سپني جهڙو ئي هوندو آهي.

ساروڻين جو هي ڪتاب سنڌوءَ جي اوج جي ڪهاڻي ٻڌائي ٿو. پس منظر ۾ سکر بيراج جي اڏاوت جا تفصيل ۽ انگريز دور جي جهلڪ به نظر اچي ٿي. ڊاڪٽر غلام رسول، ڪتاب جي منڍ ۾ ئي سنڌوءَ سان پنهنجو عجيب سُهڻو ٻڌائي ٿو، ۽ اهو سُهڻو اڄ تائين هن لڪڻ نه ڏنو آهي. هن جا ابا ڏاڏا عاقل ۾ سنڌو درياهه تي رهندا هئا جن کي هو فليش بيڪ ۾ ياد ڪندو رهي ٿو.

هن ڪتاب ۾ ڊاڪٽر غلام رسول سومري ان دور جو لاڙڪاڻو ڏيکاريو آهي، جيڪو ڪنهن خوبصورت خواب جهڙو هيو. هي ڪتاب لاڙڪاڻي جي ان سونهري دور سان تعارف ڪرائي ٿو، جنهن جي باري ۾ اڄوڪي نسل جي نوجوانن کي ڪا ڄاڻ نه آهي، ڪين خبر ناهي ته ڪالهه هتن جو شهر ڇا هيو؟ اڄ جي نئين نسل مان شايد ئي ڪنهن کي پتو هجي ته ان دور ۾ شهر ۾ ڪيترا ئي باغ هئا. اڄوڪي نسل کي اها ڄاڻ به نه آهي ته گيان باغ جي پويان ڪهڙي ڪهاڻي آهي؟؟ ڪرمان باغ محلو ڪر مچند گانڌيءَ جي نالي قائم ڪيو ويو هو. راڻي باغ راڻي ايلزبيٿ جي نالي واري باغ جو هاڻي وجود ئي ظاهر ڪونهي، جيڪو ڪنهن زماني ۾ پنهنجي حسن ۽ خوبصورتي جو مثال پاڻ هيو، ان باغ جي اجڙڻ پٺيان ڪهڙي سازش هئي؟؟؟؟ اهي اهڙيون حقيقتون آهن جيڪي ڊاڪٽر غلام رسول هن ڪتاب ۾ ڀرپور نموني واضح ڪيون آهن.

ڊاڪٽر غلام رسول سومرو ڳالهين جا ڳوٺ ٻڌڻ جو ماهر آهي. هن جي يادگيرين جو هي ڪتاب "سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون" ڪوڙ سارن ايڊوينچرز ۽ مسٽريءَ سان به ڀرپور آهي ۽ اهو عين افسانوي انداز آهي، جنهن کي ڊاڪٽر صاحب نه رڳو خوبصورت نموني پيش ڪيو آهي پر ان طرح هي ساروڻيون دلچسپ ۽ دلڪش به بڻجي پيون آهن.

ڊاڪٽر احسان دانش

ISBN# 978-969-7958-35-1

سنڌوءَ ڪناري ساروڻيون
ڊاڪٽر غلام رسول سومرو
مرڪ پبليڪيشن ڪراچي
113